

ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

СТАВИЧНИЙ ПЕТРО ІГОРОВИЧ

УДК 342.72/.73-021.272

ДИСЕРТАЦІЯ

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКИХ ПРАВ:
ПОРІВНЯЛЬНО-АНАЛІТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

12.00.02 – конституційне право; муніципальне право
(081-Право)

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ Петро СТАВИЧНИЙ

Науковий керівник – Бисага Юрій Михайлович, доктор юридичних наук,
професор

Ужгород – 2025

АНОТАЦІЯ

Ставичний П.І. Конституційно-правове регулювання громадянських прав: порівняльно-аналітичне дослідження. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальність 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет», МОН України, Ужгород, 2024.

Дисертація присвячена дослідженню конституційно-правового регулювання громадянських прав. Формування системи громадянських прав як основного інституту конституційного права займає одне з основних місць у системі конституційного права та сучасному конституціоналізмі, адже саме такі права мають надважливий вплив на існування кожної особи окремо та суспільства загалом. Вказано властивості такого інституту конституційного права як громадянські права. Визначено, що саме необхідно враховувати та якого принципу дотримуватися при формуванні системи громадянських прав. Охарактеризовано кожен із аспектів, що властивий для складу та структури як компонентів системи громадянських прав в розрізі формування такої системи. Вказано права, які при формуванні системи громадянських прав зараховуємо до цієї категорії.

Зроблено фрагментарний огляд громадянських прав з урахуванням особливостей, які дають можливість зараховувати їх до системи громадянських прав при формуванні її як одного з основних інститутів конституційного права.

Доведено, що з появою першого документа універсального характеру – Загальної декларації прав людини, а згодом – Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права, виникла необхідність детального вивчення громадянських прав, адже вона стала об'єктом міжнародного права.

Аргументовано, що Загальна декларація прав людини закріплює монопольне становище прав та свобод людини в суспільних правовідносинах,

пояснюючи їх як невіддільну властивість особистості, мінімізуючи при цьому роль держави у визначенні статусу людини. Водночас, Міжнародний пакт про громадянські й політичні права відіграв особливу роль у правовому регулюванні проблеми забезпечення громадянських прав людини. Він сприяв правовій інтернаціоналізації сфери забезпечення громадянських прав, оскільки розширює взаємовідносини суб'єктів міжнародного і національного права з питань фундаментальних та невід'ємних прав, а також посилює основи їхнього міжнародного і національного становлення.

Проаналізовано конституції таких держав: Королівство Іспанія, Республіка Молдова, Словацька Республіка, Князівство Андорра, Португальська Республіка, Боснія та Герцеговина, Італійська Республіка, Швейцарська Конфедерація, Північна Македонія. Зазначаємо, що Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права та відповідні протоколи до нього мають величезний вплив на змістовність конституцій цих держав. Загальна декларація прав людини знайшла своє відображення і в ряді конституцій держав материкової Африки. Простежуємо вплив міжнародних актів, таких як Міжнародний Білль про права людини на конституції держав, колишніх союзних республік СРСР (Республіка Білорусь, Республіка Казахстан).

За результатами аналізу історико-правового становлення громадянських прав в Україні та їхнього закріплення на конституційному рівні з урахуванням Конституції УРСР (1978 р.), розкривається проблематика відсутності належної уваги наведеній категорії прав у цей період. Конституція УРСР (1978 р.) є останньою конституцією згадуваного періоду, після закінчення якого наступив новий прогресивніший етап становлення громадянських прав в Україні. З появою у 1996 році Конституції України активізувався процес формування громадянських прав відповідно до міжнародних стандартів, основним осередком яких є такі універсальні міжнародно-правові акти, які включені в Міжнародний Білль про права людини. Прийняття Конституції України 1996 року ознаменувало новий поштовх у напрямку становлення та відтворення у конституційній площині громадянських прав. Новий етап конституційно-

правового регулювання громадянських прав враховував ті стандарти і приписи, що містилися, зокрема в Загальній декларації прав людини та Міжнародному пакті про громадянські й політичні права.

Наголошено, що громадянські права в конституційно-правових відносинах займають провідну роль, для з'ясування якої необхідно досліджувати структурні елементи правовідносин, в контексті яких в майбутньому будуть розглядатися громадянські права. Зазначено також і те, що саме слід віднести до елементів, у плані яких відстежуватиметься значення прав у конституційно-правових відносинах.

Виділено деталізований різновид конституційно-правових відносин, що стосується прав людини – конституційно-правові відносини, які пов'язані з реалізацією та забезпеченням громадянських прав.

Встановлено, що є соціальною властивістю конституційно-правового регулювання громадянських прав у процесі дослідження особливої їхньої вагомості, а також запропоновано категорії, на які слід звертати увагу при з'ясуванні особливої значимості конституційно-правового регулювання згадуваної групи прав.

Відзначено, що вагоме значення для державної діяльності щодо забезпечення прав і свобод людини, окрім реалізації, охорони та захисту відіграє і відображення, тобто конкретизоване та деталізоване висвітлення її у відповідних загальнодоступних зовнішньо-виражених носіях. Також увагу зосереджено на необхідності відповідати внутрішнім інституціям захисту громадянських прав таким критеріям як доступність та ефективна результативність.

Зроблено дослідження внутрішньодержавних інституцій захисту громадянських прав, виходячи із змістовності конструкції ст. 55 Конституції України, та доведено, що ці внутрішньодержавні інституції є невід'ємною складовою конституційної системи спрямованої на захист саме громадянських прав. Виокремлено ознаки внутрішньодержавних інституцій захисту громадянських прав, а також необхідність сприймати їх як фундаментальну основу та внутрішньо стійку систему забезпечення основоположних прав.

Проаналізовано особливості, характерні для таких внутрішньодержавних інституцій як Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Конституційний Суд України, суд, а також зосереджено увагу на особливостях порядку їхньої організації, діяльності, статусі, на актах, які сприяють захисту громадянських прав та на зверненнях, що передують прийняттю таких актів.

Розкрито (охарактеризовано) правову природу міжнародно-правового гарантування та міжнародно-інституційного захисту громадянських прав у сучасних умовах розвитку суспільства. Висвітлено авторську позицію щодо розуміння міжнародно-правового гарантування захисту громадянських прав. Також з'ясовано, що його виникнення полягає у необхідності поза державного гарантування.

Наголошено, що міжнародно-правові документи, які закріплюють громадянські права, а також за необхідності вказують певні умови та засоби, спрямовані в т.ч. на забезпечення захисту таких прав з урахуванням міжнародних інституцій, становлять відповідні регіональні системи захисту прав людини. З'ясовано, що такі документи разом під час дослідження регіональних систем захисту прав людини без урахування міжнародних інституцій як складового елемента, становитимуть певні системи правового регулювання громадянських прав.

За критерієм регіональної територіальності виокремлено відповідні міжнародно-інституційні захисти громадянських прав, досліджено якими інституціями вони представлені, а також здійснено відповідні порівняння та аналітичні дослідження, за результатами яких проглядається їхня певна значущість та дієвість в тому чи іншому регіоні.

Ключові слова: громадянські права, система громадянських прав, Міжнародний Білль про права людини, конституційно-правові відносини, конституційно-правове регулювання, внутрішньодержавні інституції захисту громадянських прав, регіональні системи захисту прав людини, міжнародно-правове гарантування захисту громадянських прав, міжнародно-інституційний захист громадянських прав.

SUMMARY

Stavychnyi P.I. Constitutional and legal regulation of civil rights: a comparative and analytical study. – Qualifying scientific work on the rights of a manuscript.

Dissertation for the degree of Candidate of Juridical Sciences in the speciality 12.00.02 – Constitutional Law; Municipal Law. State University «Uzhhorod National University», Ministry of Education and Science of Ukraine, Uzhhorod, 2024.

The dissertation is devoted to the study of constitutional and legal regulation of civil rights. The formation of the system of civil rights as the main institution of constitutional law is one of the main places in the system of constitutional law and modern constitutionalism since such rights have a crucial impact on the existence of each individual and society as a whole. The author identifies the properties of such an institution of constitutional law as civil rights. The author determines what exactly should be taken into account and what principle should be followed when forming the system of civil rights. The author describes each of the aspects inherent in the composition and structure of the civil rights system as components in the context of the formation of such a system. The author identifies the rights which are included in this category when forming a civil rights system.

The author makes a fragmentary overview of civil rights with due regard for the features which make it possible to include them in the system of civil rights when it is formed as one of the main institutions of constitutional law.

It is proved that with the advent of the first universal document - the Universal Declaration of Human Rights, and subsequently - the International Covenant on Civil and Political Rights and the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, there was a need for a detailed study of civil rights, as it became an object of international law.

It is argued that the Universal Declaration of Human Rights enshrines the monopoly position of human rights and freedoms in public legal relations, explaining them as an inherent property of the individual, while minimising the role of the State in determining the status of a person. At the same time, the International Covenant on

Civil and Political Rights played a special role in the legal regulation of the issue of ensuring civil rights. It contributed to the legal internationalisation of the sphere of civil rights, as it expands the relations between subjects of international and national law on issues of fundamental and inalienable rights, and strengthens the foundations of their international and national development.

The constitutions of the following states are analysed: the Kingdom of Spain, the Republic of Moldova, the Slovak Republic, the Principality of Andorra, the Portuguese Republic, Bosnia and Herzegovina, the Italian Republic, the Swiss Confederation, and North Macedonia. It should be noted that the Universal Declaration of Human Rights, the International Covenant on Civil and Political Rights, and the relevant protocols thereto have a huge impact on the content of the constitutions of these states. The Universal Declaration of Human Rights is also reflected in a number of constitutions of mainland African states. We trace the influence of international acts such as the International Bill of Human Rights on the constitutions of the former Soviet Union republics (the Republic of Belarus and the Republic of Kazakhstan).

Based on the results of the analysis of the historical and legal formation of civil rights in Ukraine and their consolidation at the constitutional level, taking into account the Constitution of the Ukrainian SSR (1978), the author reveals the problem of the lack of due attention to this category of rights during this period. The Constitution of the Ukrainian SSR (1978) is the last constitution of the aforementioned period, after which a new and more progressive stage of the formation of civil rights in Ukraine began. With the adoption of the Constitution of Ukraine in 1996, the process of forming civil rights in accordance with international standards, the main focus of which is universal international legal acts such as the International Bill of Human Rights, intensified. The adoption of the Constitution of Ukraine in 1996 marked a new impetus toward the establishment and reproduction of civil rights in the constitutional plane. The new stage of constitutional and legal regulation of civil rights took into account the standards and prescriptions contained, in particular, in the Universal Declaration of Human Rights and the International Covenant on Civil and Political Rights.

It is emphasised that civil rights in constitutional and legal relations play a leading role, and to clarify this role it is necessary to study the structural elements of legal relations in the context of which civil rights will be considered in the future. The author also indicates what exactly should be attributed to the elements in terms of which the value of rights in constitutional and legal relations will be monitored.

The author distinguishes a detailed type of constitutional and legal relations relating to human rights – constitutional and legal relations related to the implementation and enforcement of civil rights.

The author identifies what constitutes a social property of the constitutional and legal regulation of civil rights in the process of studying their special significance, and also suggests the categories which should be taken into account when determining the special significance with regard to the constitutional and legal regulation of this group of rights.

It is noted that, in addition to the implementation, protection and defence, the reflection, i.e., specific and detailed coverage of human rights and freedoms in the relevant publicly available external media, is of great importance for the State activities aimed at ensuring them. Attention is also focused on the need for domestic institutions for the protection of civil rights to meet such criteria as accessibility and effective performance.

The author makes a study of domestic institutions for the protection of civil rights based on the content of Article 55 of the Constitution of Ukraine and proves that these domestic institutions are an integral part of the constitutional system aimed at protecting civil rights. The author identifies the features of domestic institutions for the protection of civil rights and the need to perceive them as a fundamental basis and an internally stable system for ensuring fundamental rights.

The author analyses the peculiarities of such domestic institutions as the Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights, the Constitutional Court of Ukraine, and the court, and also focuses on the peculiarities of their organisation, activities, status, acts that facilitate the protection of civil rights and appeals preceding the adoption of such acts.

The author reveals (characterises) the legal nature of international legal guarantees and international institutional protection of civil rights in the current conditions of society development. The author's position on the understanding of international legal guarantees for the protection of civil rights is presented. It is also found that its emergence is due to the need for a non-state guarantee.

The author emphasises that international legal instruments which enshrine civil rights and, if necessary, specify certain conditions and means aimed at ensuring the protection of such rights, including with due regard for international institutions, constitute the relevant regional systems of human rights protection. It is established that such documents together, when studied in the context of regional systems of human rights protection, without taking into account international institutions as a constituent element, will constitute certain systems of legal regulation of civil rights.

According to the criterion of regional territoriality, the author identifies the relevant international institutional protections of civil rights, examines which institutions they are represented by, and also conducts relevant comparisons and analytical studies, which reveal their certain significance and effectiveness in a particular region.

Keywords: civil rights, a system of civil rights, International Bill of Human Rights, constitutional and legal relations, constitutional and legal regulation, domestic institutions for the protection of civil rights, regional systems of human rights protection, international legal guarantee of civil rights protection, international institutional protection of civil rights.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких відображені основні наукові результати дисертації:

1. Ставичний П.І. Особливості захисту основоположних прав і свобод людини та громадянина. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Право»*. 2011. Вип. 15. С. 132–135.

2. Ставичний П.І. Взаємозалежність між застосуванням принципу верховенства права та урахуванням судової практики Європейського суду з прав людини. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Право»*. 2011. Вип. 16. С. 52–55.

3. Stavichny P. The Bureau of Economic Security is the main law enforcement domestic institution aimed at counteracting offenses that encroach on the functioning of the state's economy. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2021. № 6. P. 158–163.

4. Петрецька Н.І., Ставичний П.І. Категорія «національні інтереси» крізь призму забезпечення індивідуальних та колективних прав людини. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Право»*. 2021. Вип. 68. С. 41–45.

5. Ставичний П.І. Комітет з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій у Донецькій, Луганській областях та Автономної Республіки Крим, міста Севастополя, національних меншин і міжнаціональних відносин як внутрішньодержавна інституція захисту громадянських прав. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2021. № 3. С. 33–38.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Ставичний П.І. Громадянські права та механізми їх захисту. *Роль періодичних юридичних видань у формуванні правової держави: зарубіжний досвід та Україна*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 21 жовт. 2021 р. Ужгород: ДВНЗ «Ужгородський національний університет», 2021. С. 157–161.

7. Ставичний П.І. Внутрішньодержавні інституції захисту громадянських прав. *Конституційно-правові механізми реалізації та захисту прав людини і*

громадянина в умовах війни: світовий досвід та Україна: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 26 трав. 2022 р. Ужгород: ДВНЗ «Ужгородський національний університет», 2022. С. 79–85.

8. Ставичний П.І. Громадянські права у конституційно-правових відносинах. *Функціонування Конституції України в умовах війни: теоретичні засади та практичні реалії*: матеріали Міжнар. пр. шк., 27 черв. 2022 р. Ужгород: ДВНЗ «Ужгородський національний університет», 2022. С. 123–136.

9. Ставичний П.І. Доступність та ефективна результативність внутрішньодержавних інституцій захисту громадянських прав. *Україна на сучасній геополітичній шахівниці світу: феноменологічний та конституційно-правовий аналіз*: матеріали Міжнар. пр. шк., 14 лип. 2022 р. Ужгород: ДВНЗ «Ужгородський національний університет», 2022. С. 115–126.

ЗМІСТ

ВСТУП	13
РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ОСНОВНИХ ГРОМАДЯНСЬКИХ ПРАВ	22
1.1. Формування системи громадянських прав як основного інституту конституційного права.....	22
1.2. Історико-правовий аспект становлення громадянських прав у контексті Міжнародного Біллю про права людини	51
Висновки до розділу 1	77
РОЗДІЛ 2. ГРОМАДЯНСЬКІ ПРАВА ЯК ВИЩА СУСПІЛЬНА ЦІННІСТЬ	82
2.1. Значення громадянських прав у конституційно-правових відносинах.....	82
2.2. Особлива значущість конституційно-правового регулювання громадянських прав	96
Висновки до розділу 2	119
РОЗДІЛ 3. МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКИХ ПРАВ	124
3.1. Внутрішньодержавні інституції захисту громадянських прав в Україні.....	124
3.2. Міжнародно-правове гарантування та міжнародно-інституційний захист громадянських прав	157
Висновки до розділу 3	189
ВИСНОВКИ	194
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	204
ДОДАТКИ	253

ВСТУП

Актуальність теми. На сучасному етапі все більшу актуальність набуває конституційно-правове регулювання громадянських прав. Свідченням їхньої вагомості серед інших категорій прав є відповідна специфіка та характер суспільних відносин, на реалізацію та забезпечення яких вони спрямовані. Це насамперед пов'язано з важливим значенням для психічного та фізичного благополуччя людини, а також з аспектами правового регулювання.

Очевидно те, що психічне та фізичне благополуччя людини є першочерговими та вихідними передумовами належного існування та життєдіяльності кожної людини, що загалом сприяє створенню демократичних принципів у суспільстві та державі. Задля досягнення належної реалізації демократичних засад у нашому суспільстві, виникає необхідність приділити увагу правам людини, які сприяють формуванню системи громадянських прав, як основного інституту конституційного права.

Водночас питання конституційно-правового регулювання громадянських прав актуалізовано ще й євроінтеграційними процесами, що мають місце не лише в сучасній Україні, а й в інших державах, необхідністю приведення у відповідність норм законодавства України принципам європейського характеру, а також процесами, які пов'язані з функціонуванням внутрішньодержавних інституцій України та міжнародно-інституційним захистом загалом.

Актуальність дослідження громадянських прав людини зумовлена також і теоретичним недоопрацюванням питань пов'язаних із формуванням їхньої системи як основного інституту конституційного права; дослідженням історико-правового аспекту становлення громадянських прав у плані універсальних міжнародно-правових актів, які включені в Міжнародний Білль про права людини; висвітленням проблематики прав у конституційно-правових відносинах; з'ясуванням особливої значимості конституційно-правового регулювання суспільних відносин, учасники яких потребують фізичного та психічного благополуччя через забезпечення та реалізацію ними своїх

громадянських прав; розглядом таких прав у контексті внутрішньодержавних інституцій їхнього захисту; дослідженням міжнародно-інституційного захисту громадянських прав та їх міжнародно-правового гарантування. Сукупність зазначеного визначає актуальність теми дослідження, його теоретичну і практичну значущість. Саме тим зумовлена необхідність і доцільність здійснення комплексного наукового дослідження конституційно-правового регулювання громадянських прав.

Серед науковців, праці яких стосуються окремих аспектів проблеми громадянських прав та стали теоретичною основою дослідження варто виокремити таких: Ю.М. Бисага, Д.М. Белов, В.О. Боняк, А.В. Войціховський, О.Ю. Гарасимів, В.Ф. Годованець, О.Б. Горова, М.М. Гультай, О.В. Домбровська, Я.В. Єрмоленко, І.О. Шумак, В.В. Кожан, М.І. Козюбра, О.О. Кочура, О.О. Майданник, А.Б. Медвідь, Л.Р. Наливайко, С.П. Рабінович, Т.О. Ремех, М.В. Савчин, Ю.М. Тодика, О.Ф. Фрицький, Г.О. Христова, В.М. Шаповал, Л.В. Ярмол та інші.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Роботу виконано відповідно до Національної стратегії у сфері прав людини, схваленої Указом Президента України від 24 березня 2021 року №119/2021, Пріоритетних тематичних напрямів наукових досліджень і науково-технічних розробок на період до 2022 року, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 07 вересня 2011 р. № 942, а також згідно з планом науково-дослідної роботи кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет» МОН України на 2015–2020 рр. Тема дослідження є взаємопов'язаною складовою частиною комплексної теми «Конституційне будівництво в країнах Центральної Європи у ХХ–ХХІ ст.» (номер державної реєстрації 0198U007793).

Мета та завдання дослідження. Метою роботи є необхідність з'ясувати на основі комплексного аналізу порівняльно-аналітичного дослідження та теоретичного узагальнення наукових праць, науково-публіцистичних джерел, міжнародно-правових актів, чинного законодавства України, законодавства іноземних держав та практики їх застосування, сутність конституційно-

правового регулювання громадянських прав, їх забезпечення та реалізація як в аспекті внутрішньодержавних інституцій, так і в плані міжнародно-правового гарантування та міжнародно-інституційного захисту.

Досягнення мети передбачає виконання таких завдань:

- виявити властивості такого інституту конституційного права як громадянські права;
- визначити, що має враховуватися та чого слід дотримуватися при формуванні системи громадянських прав як основного інституту конституційного права;
- виявити, які аспекти є характерними для компонентів системи;
- охарактеризувати зазначені аспекти в розрізі формування системи громадянських прав;
- визначити права, які при формуванні системи громадянських прав слід віднести до неї;
- зробити фрагментарний екскурс згадуваних прав з урахуванням певних особливостей;
- довести, що міжнародно-правові акти відіграють велику роль для розвитку міжнародних відносин у сфері забезпечення громадянських прав людини;
- проаналізувати історичний період становлення громадянських прав в Україні;
- обґрунтувати як саме повинно здійснюватися відстеження значення громадянських прав у конституційно-правових відносинах;
- здійснити дослідження таких елементів, що стосується прав людини відповідно до деталізованого різновиду конституційно-правових відносин;
- з'ясувати особливу значущість конституційно-правового регулювання громадянських прав, охарактеризувавши певні правові категорії;
- встановити, що має суттєве значення для державної ролі і діяльності щодо забезпечення прав і свобод людини;
- встановити та охарактеризувати критерії, яким повинні відповідати внутрішні інституції захисту громадянських прав;

– розглянути внутрішньодержавні інституції захисту громадянських прав, керуючись змістом ст. 55 Конституції України, вказуючи ознаки та порівнюючи їхні особливості між собою;

– охарактеризувати міжнародно-правове гарантування та міжнародно-інституційний захист громадянських прав.

Об'єктом дослідження є суспільні громадські відносини, що виникають під реалізації, функціонування та забезпечення прав, які спрямовані на психічне та фізичне благополуччя людини, а також на першочергові та вихідні передумови належного існування та життєдіяльності кожної людини.

Предметом роботи є громадянські права, внутрішньодержавні інституції їх захисту, міжнародно-правове гарантування та міжнародно-інституційний захист цих прав.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертації об'єднують методи наукового пізнання, принципів та наукових підходів. За основу проведеного дослідження взято ряд філософсько-світоглядних, загальнонаукових та спеціально-наукових методів, обраних з врахуванням об'єкта та предмета дослідження, поставленої мети та визначених завдань. Так, метод узагальнення надав можливість підсумувати одержані результати і на основі цього обґрунтувати відповідні висновки та певні пропозиції, зокрема в частині формування системи громадянських прав (підрозділ 1.2), в частині виокремлення конституційних та правових відносин, що пов'язані з реалізацією та забезпеченням громадянських прав та розкриттям змісту його складових елементів (підрозділ 2.1), а також щодо ознак внутрішньодержавних інституцій захисту такої групи прав (підрозділ 3.1). Метод тлумачення сприяв встановленню змістовності норм, що стосуються громадянських прав (підрозділи 1.2, 2.1, 2.2). Системно-структурований метод надав можливість визначити, що є характерним для складу та будови основних компонентів системи громадянських прав (підрозділ 1.1) та в контексті яких елементів слід відстежувати значення громадянських прав у конституційно-правових відносинах (підрозділ 2.1), а також окреслити правові категорії, які неможливо увагою залишити поза увагою при з'ясуванні особливої значимості

конституційно-правового регулювання таких прав (підрозділ 2.2). Історико-правовий метод дав можливість розкрити трансформацію поетапного становлення громадянських прав (підрозділ 1.2). Метод ретроспективного аналізу сприяв структуризації раніше визначених на законодавчому рівні приписів, пов'язаних із громадянськими правами (підрозділ 1.2). Метод компаративістики дозволив проаналізувати нормативну специфіку інших країн, порівняти її та виявити відповідні розбіжності (підрозділи 1.2.). Завдяки функціональному методу визначено призначення державних та міжнародних інституцій захисту громадянських прав, а також міжнародно-правові гарантування (підрозділи 3.1, 3.2). Формально-юридичний метод, який використовувався для аналізу змісту законодавчих актів, що безпосередньо або ж опосередковано пов'язані із громадянськими правами шляхом їх вивчення та інтерпретації, реалізується у всій роботі.

Кожен із зазначених методів використовується в органічному поєднанні з іншими, що сприяє утворенню цілісної методологічної системи дослідження, яка призвела до всебічної повноти та об'єктивності отриманих результатів.

Теоретичною основою дисертації стали наукові розробки українських і зарубіжних авторів, які знаходять своє відображення у джерелах вітчизняної та зарубіжної юридичної доктрини. Нормативною основою дослідження є Конституція та законодавство України, Конституції та законодавство інших зарубіжних держав, міжнародно-правові акти тощо. Емпіричною базою роботи стала практика та досвід розгляду справ Конституційним Судом України, Європейським судом з прав людини, довідкові термінологічні видання, доповіді, аналітичні та статистичні матеріали, публікації засобів масової інформації тощо.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена тим, що дисертаційна робота є однією із перших у науці конституційного права комплексною науковою розвідкою, в якій дослідження зосереджено на проблематиці конституційно-правового регулювання громадянських прав.

У ході дослідження автором особисто сформульовано низку наукових положень та висновків, які характеризуються науковою новизною, зокрема:

вперше:

– встановлено, механізм конституційно-правового регулювання громадянських прав в Україні відбувається за рахунок норм Конституції України з властивими для них регулятивними та охоронними функціями, у змісті яких виражаються фундаментальні та основоположні суспільні відносини, що пов'язані із забезпеченням фізичного та духовного (психічного) благополуччя кожної людини, характерними методами регулювання для яких є метод основоположного (сутнісного) правового регулювання, першоустановчого правового регулювання, конституційного закріплення та загальних установлень, а також методи конституційного зобов'язання, дозволу та заборони;

– досліджено внутрішньодержавні інституції захисту громадянських прав, виходячи зі змістовності конструкції ст. 55 Конституції України, приписами якої до них віднесено Суд, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та Конституційний Суд України. Доведено, що внутрішньодержавні інституції є невід'ємною складовою конституційної системи спрямованої на захист громадянських прав людини, оскільки специфіка їхньої діяльності та правова природа безпосередньо або опосередковано спрямована на захист таких прав;

– запропоновано під міжнародно-правовим гарантуванням захисту громадянських прав розуміти нормативний зміст міжнародно-правових документів (угод, декларацій, конвенцій, рекомендацій, пактів тощо) якими, в першу чергу, передбачається закріплення громадянських прав, а також за необхідності вказуються умови та засоби, спрямовані в т.ч. на забезпечення захисту таких прав.

удосконалено:

– фрагментарний екскурс громадянських прав з урахуванням таких аспектів як: особливість відображення, суб'єктна особливість, предметна особливість та особливість меж дії;

– виокремлено деталізований різновид конституційно-правових відносин, що стосується прав людини – конституційно-правові відносини, що пов'язані із реалізацією та забезпеченням громадянських прав;

– трактування конституційно-правових відносин, що пов'язані з реалізацією та забезпеченням громадянських прав у контексті суб'єкта, об'єкта, змісту та юридичного факту;

– позицію, що серед властивостей такого інституту конституційного права як громадянські права слід враховувати: наявність декількох елементів; наявність таких компонентів системи як склад та структура; певні особливості характерні для складу та структури; можливість зміни (переформулювання) як змістовного показника, так і кількісного (збільшення/зменшення);

– розуміння системи правового регулювання громадянських прав за критерієм регіональної територіальності та міжнародно-інституційні захисти таких прав;

– розуміння юридичної значимості Міжнародного пакту про громадянські і політичні права в правовій інтернаціоналізації тих основних досягнень людства, які стосуються сфери забезпечення громадянських прав, а також його особливу роль у правовому регулюванні проблеми їхнього забезпечення;

– підходи щодо сприйняття етапів становлення громадянських прав в Україні.

набули подальшого розвитку:

– питання щодо формування системи громадянських прав як основного інституту конституційного права;

– положення відносно юридичної важливості міжнародно-правових документів, а саме – Міжнародного Біллю про права людини, адже проблематика цієї категорії прав широко вийшла за вузьконаціональні межі й стала об'єктом міжнародного права;

– практична дієвість та реальність втілення у повсякденне життя тих принципів та засад, що передбачені в Загальній декларації прав людини та Міжнародному пакті про громадянські й політичні права;

– позиціонування конституційно-правового регулювання громадянських прав в ролі одного із впливових регуляторів тих суспільних відносин, учасники яких потребують фізичного та духовного благополуччя.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що матеріали роботи можуть бути використані в процесі подальших наукових досліджень категорії громадянських прав людини.

Отримані в ході дослідження теоретичні висновки та практичні результати можуть бути застосовані:

– *в науково-дослідній діяльності* – як наукове підґрунтя для подальшого комплексного дослідження теоретичних і практичних аспектів, пов'язаних із конституційно-правовим регулюванням громадянських прав;

– *у правотворчій діяльності* – як теоретичний матеріал для удосконалення законодавчих положень у сфері прав людини;

– *у правозастосовній діяльності* – для вдосконалення роботи державних та міжнародних інституцій, пов'язаних зі сферою захисту громадянських прав людини як на внутрішньодержавному рівні, так і поза його межами;

– *у навчальному процесі* – при вивченні та написанні підручників, навчальних посібників з дисциплін «Конституційне право», «Права людини», «Міжнародне право», «Державне право зарубіжних країн», при написанні монографій, розробці методичних рекомендацій, а також ході під час викладання відповідних дисциплін та спецкурсів.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним дослідженням автора. Усі теоретичні положення, висновки та пропозиції, що розкривають наукову вартість роботи, новизну, ґрунтуються на власних спостереженнях та дослідженнях, аналізі та опрацюванні наукових та нормативно-правових джерел, отримані та сформульовані автором самостійно. Для обґрунтування

полежень та висновків роботи використано наукові дослідження вчених, на які в тексті зроблено покликання.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дослідження обговорювалися на міжнародних науково-практичних конференціях та правових школах, а саме: міжнародній науково-практичній конференції *«Роль періодичних юридичних видань у формуванні правової держави: зарубіжний досвід та Україна»* (м. Ужгород, 21 жовтня, 2021 р.); міжнародній науково-практичній конференції *«Конституційно-правові механізми реалізації та захисту прав людини і громадянина в умовах війни: світовий досвід та Україна»* (м. Ужгород, 26 травня 2022 р.); міжнародній правовій школі *«Функціонування Конституції України в умовах війни: теоретичні засади та практичні реалії»* (м. Ужгород, 27 червня 2022 р.); міжнародній правовій школі *«Україна на сучасній геополітичній шахівниці світу: феноменологічний та конституційно-правовий аналіз»* (Ужгород, 14 липня 2022 року).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження знайшли своє відображення у дев'яти наукових публікаціях, у тому числі у п'яти статтях та чотирьох тезах доповідей на наукових та науково-практичних конференціях та міжнародних правових школах.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, кожен з яких включає два підрозділи, висновків, списку використаних джерел (369 позицій) та додатків. Загальний обсяг роботи становить 254 сторінок, з них основного тексту – 196 сторінок.

РОЗДІЛ 1

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ОСНОВНИХ ГРОМАДЯНСЬКИХ ПРАВ

1.1. Формування системи громадянських прав як основного інституту конституційного права

Враховуючи юридичну значущість та соціальну вагомість громадянських прав, потрібно розуміти, що для їхнього врегулювання недостатньо тільки однієї норми права. В силу своєї правової природи, задля якнайкращого регулювання, громадянські права потребують функціонального та взаємопов'язаного відображення у значній сукупності конституційно-правових норм. Саме з урахуванням змістовності такого відображення стає можливим формування їхньої системи, як основного інституту конституційного права.

Інститут конституційного права України – це функціонально відокремлена, внутрішньо стабільна підсистема взаємопов'язаних конституційно-правових норм, які регулюють певне коло однорідних, однопорядкових та взаємопов'язаних суспільних відносин [140, с. 14]. Громадянські права в зовнішньому вираженні є відповідним інститутом конституційного права, що відображається у конституційно-правових нормах, які прямо чи опосередковано регулюють питання даних прав у площині конституційно-правових відносин. Основним осередком «задокументованості» цього інституту є норми Конституції України, хоча лише приписами Конституції змістовність інституту не обмежується, оскільки є ще інше відображення і закріплення, окрім як у Конституції.

Беручи до уваги те, що громадянські права людини є основними у сфері реалізації будь-яких інших прав та свобод, вони потребують повного та представлення та висвітлення у національному законодавстві. Поряд з тим достеменного відображення потребує і національний механізм їхнього захисту та забезпечення [312, с. 132]. На наше переконання, формування системи громадянських прав як основного інституту конституційного права займає одне із основних місць у системі конституційного права та в сучасному

конституціоналізмі, оскільки зміст таких прав є вагомим як у процесі існування кожної особи окремо, так і суспільства загалом.

Слушною є позиція В.Л. Федоренко, висвітлена при дослідженні проблематики внутрішньої побудови інституту конституційного права. Зокрема ним вказується, що поширені погляди в юридичній науці на інститут як «сукупність норм права» загалом не суперечать істині, але вимагають свого уточнення, оскільки мова йде про систематизовану сукупність норм права (тобто об'єднану в складі інституту права), а не про довільну [341, с. 15]. Інститути конституційного права розміщуються в певному порядку і всі входять у текст Основного Закону та утворюють разом чітку систему, яка є основою Конституції України [62, с. 10].

Такі науковці як В.А. Завгородній, В.О. Боняк, А.В. Самотуга, Л.А. Філянїна вважають, що усі інститути конституційного права утворюють чітку систему, основою якої є Конституція України. Саме змістовність Конституції України дає загальне уявлення про систему цих інститутів [243, с. 9].

Усі структурні елементи багатовекторної системи конституційного права України складаються саме із норм конституційного права. Тут повністю поділяємо думки Ю.М. Бисаги, Т.В. Поличко, Г.Ю. Нечипорук, В.В. Берч, Л.М. Дешко, Н.І. Петрецької, що норми конституційного права є основою положень конституційного права [239, с. 28–29].

Потрібно розуміти, що першочерговим джерелом, яке становить систематизовану сукупність норм права і стосується громадських прав, є Конституція України.

Як зазначають автори підручника «Конституційне право України» (за ред. В.П. Колісника та Ю.Г. Барабаша), необхідним при застосуванні конституційно-правової норми є визначення її віднесеності до тієї чи іншої правової категорії, адже властивості, притаманні інституту конституційного права в цілому, виявляються не в кожній правовій нормі. У зв'язку з цим, щоб правильно усвідомити механізм реалізації окремої норми, потрібно враховувати властивості інституту [146, с. 13].

Конституційно-правовому інституту як системі норм конституційного права, що є близькими за змістом і взаємопов'язаними між собою, які регулюють однорідні і взаємозв'язані суспільні відносини, характерні такі властивості: єдність норм із зумовленою цілеспрямованістю правового регулювання, особливість методів правового регулювання суспільних відносин та наявність специфічного суб'єктного складу [181, с. 29].

В.Л. Федоренко у дисертації, встановлюючи зокрема юридичні властивості й ознаки інституту конституційного права України, відзначив, що інституту конституційного права України притаманні такі загальні і спеціальні юридичні ознаки та властивості, аналіз яких дає можливість розкрити сутність і зміст цієї юридичної категорії, а також з'ясувати призначення інституту в багатоаспектній системі конституційного права України [344, с. 16].

Серед властивостей такого інституту конституційного права, як громадянські права потрібно відмітити: необхідність наявності декількох елементів; наявність таких компонентів системи як склад та структура; певні особливості характерні для складу та структури; можливість зміни (переформулювання) як змістовного показника, так і кількісного (як щодо збільшення, так і щодо зменшення).

Автори навчального підручника «Конституційне право України: прагматичний курс» зазначають, що доктринальної структуризації у групі статей, які утворюють певні конституційно-правові інститути, вимагає значна кількість статей II розділу Конституції. Така необхідність зумовлена відсутність розподілу цього розділу на відповідні підрозділи. Серед таких інститутів автори виокремлюють: 1) «інститут принципів конституційно-правового статусу людини і громадянина» (ст. ст. 21–26); 2) «інститут особистих (громадянських) прав і свобод людини» (ст. ст. 27–35, 40); 3) «інститут політичних прав і свобод громадян» (ст. ст. 36–39); 4) «інститут економічних прав людини» (ст. ст. 41–42); 5) «інститут соціальних прав особистості» (ст. ст. 43–49); 6) «інститут екологічних прав людини» (ст. 50); 7) «інститут рівності сімейних прав подружжя і рівності прав дітей» (ст. ст. 51–52); 8) «інститут культурних прав і свобод людини» (ст. ст. 53–54); 9) «інститут юридичних гарантій прав і свобод

особистості» (ст. ст. 55–64); 10) «інститут юридичних обов’язків особистості (ст. ст. 65–68, ч. 2, ст. 53) і юридичних обов’язків батьків і дітей» (ч. 2, ст. 51) [148, с. 128].

Необхідно звернути увагу на те, що «права» в контексті громадянських прав як основного інституту конституційного права потрібно сприймати не тільки як категорію, що взаємозалежна від позитивних дій з боку держави (тобто створення державою відповідних умов задля можливості реалізувати таке право), а й як категорію «свободи» (тобто автономність людини від держави). У нашому випадку, під поняттям «права» розуміємо узагальнюючу категорію, яка охоплює «права і свободи». Тобто як відповідні права, так і відповідні свободи, входять до інституту конституційного права.

У Висновку щодо ухваленої у 1996 році Конституції України (Док. CDL-INF(97)2) Венеційська Комісія зазначала, що істотним з юридичної точки зору недоліком є брак структури в Розділі II Конституції, оскільки цей розділ («Права, свободи та обов’язки людини і громадянина») наповнений положеннями різноманітного (неоднорідного) характеру, що є методологічно неприйнятним. Такий недолік негативно позначається на рівні практичного забезпечення «гарантованих» Конституцією прав. Як зазначає С.П. Головатий, відповідно до порад Венеційської комісії, враховуючи неструктурованість, а також те, що деякі права мають неоднорідний характер, виникає потреба у їх систематизації [64].

При цьому варто наголосити, що формування системи громадянських прав як основного інституту конституційного права можливе в межах, які охоплюють весь спектр прав і свобод, передбачених зокрема Конституцією України.

Найбільш вірогідною назвою цієї групи конституційних прав і свобод особи в Україні, на думку І.О. Шумака, є термін «громадянські права і свободи людини» [360, с. 7].

Ряд науковців обумовлюють різні підходи до розуміння громадянських прав. Так, М.І. Козюбра відповідно до задоволення потреб та інтересів людини, виокремлює громадянські права. Під такими правами розуміємо ті

загально визнані світовою спільнотою блага й імунітети (умови життя), яких може домагатися особистість від держави для забезпечення свого нормального фізичного існування, збереження, розвитку і захисту індивідуальності [126, с. 52, 53].

Виділивши найважливіші сфери суспільного життя, в яких виникають та реалізуються права, залежно від їхнього соціального призначення, вчені-конституціоналісти виокремлюють громадянські права.

За сферою впровадження прав і свобод людини / громадянина в суспільному житті Н.М. Крестовська, А.Ф. Крижановський, С.М. Скуріхін, Л.Г. Матвєєва, В.Є. Іванчук також виділяють громадянські права [163, с. 116].

Як бачимо, ряд науковців залежно від різновидів підходу щодо виокремлення (за соціальним призначенням, за сферою реалізації тощо) громадянських прав серед значної кількості прав, передбачених Конституцією України, виділяють їх як окрему групу.

У Конституції України 1996 р. на противагу Конституції УРСР 1978 р. дещо оновлений порядок закріплення основних прав і свобод. В Основному Законі 1987 р. першочергове місце було відведено соціально-економічним правам, а чинна на сьогодні Конституція спочатку представляє громадянські і політичні права, тобто ті, які зароджувалися історично [147, с. 49].

Так, Ю.М. Бисага, Д.М. Белов, М.М. Палінчак, М.М. Данканич вважають, що, передбачивши Конституцією України (1996 р.) серед прав і свобод людини і громадянина такі права як громадянські, політичні, економічні, соціальні і культурні, вперше замість неповного (часткового) набору прав і свобод було визначено відповідну їх систему у всіх основних сферах. Вони зазначають, що права, які розвивалися як група прав щодо незалежності громадян від влади мають назву «громадянських» та є природними, основоположними, невід'ємними правами [42, с. 23, 26–27].

Водночас значна частина науковців, досліджуючи категорію прав людини, дотримуються схожої думки та під громадянськими правами розуміють можливості людини, що відмежовують не лише владу, а й будь-кого від незаконного і небажаного втручання у її особисте життя. Вони вважають,

що саме ці права орієнтовані на охорону та захист приватної сфери, а також на утвердження автономії особистості.

Ці права дозволяють людині залишатися собою у відносинах з іншими людьми та державою [41, с. 95]. Категорія «бути самим собою» простежується в повноцінному людському бутті, яке реалізується завдяки громадянським правам та усвідомленням їх гарантування Основним Законом.

У кожному окремому випадку застосування (чи в наукових джерелах, чи в законодавчій або судовій практиці) терміна «громадянські права» наповнюється новим змістом [124, с. 53], при цьому не потрібно вживати термін «громадянські» щодо цієї категорії прав, обмежено ототожнювати тільки з правами громадян України або ж з правами громадян у цілому.

Законодавчо визначеного формулювання громадянських прав не передбачено, так само як і не передбачено чіткого переліку прав, які разом формують систему громадянських.

Конституція України, закріплюючи права і свободи людини і громадянина, передбачає окрему послідовність представлення найважливіших і найістотніших видів діяльності людини, зокрема політичні, економічні, громадянські, соціальні, культурні права і свободи людини і громадянина без поділу їх на окремі групи [115, с. 88].

При цьому послідовність їхнього викладу в Основному Законі держави, як зазначає П.М. Рабінович, має так чи інакше враховувати та відобразити певну нерівнозначність таких прав і свобод (відповідно до певної нерівнозначності людських потреб) та не повинна бути довільною або ж випадковою [259, с. 13; 258, с. 34].

Вказуючи на належність громадянських прав до основних прав і свобод людини і громадянина, що закріплені в Конституції України, М.С. Кельман, О.Г. Мурашин вважають їх такими, що є основою будь-яких інших прав і свобод [113, с. 64].

Певна послідовності викладу прав людини в Конституції України свідчить про їх нерівнозначність стосовно один до одного. Більше того, така

послідовність засвідчує факт фундаментальності одних прав щодо інших, в частині можливої подальшої їх реалізації.

Громадянські права людини індивідуалізують особистість, сприяють найкращому прояву духовних інтересів, схильностей, особистих здатностей. Вони забезпечують для особи безперешкодний вибір різних варіантів її поведінки в сфері індивідуальної свободи [96, с. 315].

Громадянські права є не одногранним явищем, а навпаки багатограннеіз внутрішньою структурою.

Громадянським правами властива структура, зміст якої складається із багатьох елементів, що дає можливість кожній людині користуватися невідчужуваними благами приватного життя та індивідуальної свободи задля забезпечення свого повноцінного існування у суспільстві.

Так, громадянські права і свободи мають елементи окремої системи, якій притаманна певна внутрішня структура [56, с. 143].

Автори підручника «Теорія держави та права» (за заг. ред. С.Д. Гусарєва, О.Д. Тихомирова) вважають, що до громадянських прав належать: «право на життя, свободу і особисту недоторканність; недоторканість житла; охорону приватного життя; таємність листування й телефонних розмов, поштових, телеграфних та інших повідомлень; захист приватного життя особи; визначення національності; користування рідною мовою, а також свобода пересування й вибору місця проживання, свобода совісті» (ст. ст. 27, 29–35 Конституції України) [325, с. 205].

Висвітлюючи у своєму посібнику матеріали комплексного дослідження про права людини, Ю.М. Бисага, М.М. Палінчак, Д.М. Бєлов, М.М. Данканич до громадянських прав відносять такі: «право на життя; право на особисту свободу та недоторканність; право на свободу пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України; право на захист від втручання в особисте та сімейне життя; право на свободу думки, совісті та релігії; право на свободу слова та переконань» [42, с. 33–47].

Вважаючи громадянські права і свободи такими, що визначають особистий статус індивіда та межі його приватної автономії, М.В. Савчин

відносить до них такі: «право на життя» (ст. 27 Конституції України), «право на повагу гідності» (ст. 28 Конституції України), «право на свободу та особисту недоторканність» (ст. 29 Конституції України), «право на недоторканність житла та іншого володіння особи» (ст. 30 Конституції України), «право на таємницю листування, телеграфної та іншої кореспонденції» (ст. 31 Конституції України), «право на недоторканність особистого і сімейного життя особи» (ст. 32 Конституції України), «право на свободу пересування і поселення» (ст. 33 Конституції України), «право на свободу вираження поглядів» (ст. 34 Конституції України), «право на свободу совісті і віросповідання» (ст. 35 Конституції України) [288, с. 336–360].

Громадянські права є основою правового статусу особи, до них відносять такі права: «на життя; на повагу до гідності; на свободу та особисту недоторканність; на недоторканність житла; на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції; на невтручання в особисте та сімейне життя; на вільний вибір місця проживання; на свободу думки і слова; на свободу світогляду і віросповідання» (ст. 27–35 Конституції України) [147, с. 142].

Схожої думки з приводу того, що до громадянських прав належать права передбачені статтями 27–35 Конституції України притримується і В.Ф. Годованець, який також вважає, що саме вони становлять основу правового статусу та закріплені в найбільшій кількості статей Основного Закону [62, с. 10].

Такої ж думки й Т.І. Гудзь та Ю.М. Коломієць, однак із акцентуванням уваги на тому, що саме ці права є фундаментальними заходами можливої поведінки особи, спрямованої на збереження її існування як людської істоти й неповторної особистості. Вони вважають, що в Конституції України громадянські права закріплені у ст. 27–35 [140, с. 110–111].

Зі свого боку колектив авторів навчального посібника «Забезпечення прав людини у правоохоронній діяльності» (за ред. В.О. Боняк), вважаючи громадянські права такими, що задовольняють потреби людини у формуванні, становленні, абсолютно безпечному функціонуванні й розвитку її як

особистості (тобто ще й представника духовно-моральних індивідуальних якостей та властивостей), пов'язують їх із правами передбаченими ст. 29–31, 35, 51–55 Конституції України [94, с. 48].

Формування системи громадянських прав як основного інституту конституційного права, надасть змогу більш ефективно забезпечити внутрішню їх структурованість, єдність та цілісність загалом, а також гарантувати більший захист тим правам, які входитимуть до цієї системи.

Потрібно розуміти, що системний підхід дозволяє з'ясувати внутрішній механізм дії окремих його компонентів, але й її взаємодію на різних рівнях.

Система – об'єктивна цілісність закономірно взаємопов'язаних між собою предметів, якостей, явищ, уявлень та знань про природу, суспільство тощо або ціле, складене з частин, упорядкованих за певними законами чи принципами [176, с. 144].

Т.О. Ремех, розкриваючи суть громадянських прав, зазначає, що вільний розвиток особистості, як правовий принцип закріплений ст. 23 Конституції України, об'єднує усю систему таких прав. За таких обставин, такі права можна умовно поділити на три блоки, які між собою є взаємопов'язаними та взаємообумовленими. Так, «право на життя» (ст. 27 Конституції України); «право на вільний розвиток своєї особистості» (ст. 23); «право на повагу до гідності особи» (ст. 28); «право на свободу та особисту недоторканність» (ст. 29) утворюють перший блок, який забезпечує існування самої людини. До другого блоку входять права, які забезпечують таємницю приватного життя, а саме: «недоторканність житла» (ст. 30), «таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції» (ст. 31), «невтручання в особисте і сімейне життя» (ст. 32). Заключний третій блок репрезентований великою кількістю індивідуальних свобод: «свобода пересування і вільного вибору місця проживання» (ст. 33); «свобода думки і слова, вільного вираження своїх поглядів і переконань» (ст. 34); «свобода світогляду і віросповідання» (ст. 35) [264, с. 57–58].

Досліджуючи методологічні засади громадянських прав, зокрема питання формування їх системи як основного інституту конституційного права,

неможливо залишити поза увагою принцип, що саме людина, особистість, її життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (ч. 1 ст. 3 Конституції України) [152].

Варто відзначити, що зазначене положення знаходить своє деталізоване висвітлення у ряді статей Розділу II Конституції України, зміст яких потрібно розглядати в сукупності із таким принципом. Це свідчить також і про те, що внесення змін і доповнень до статей другого розділу допускається у разі несуперечності їхнього змісту такій принциповій основі.

При формуванні системи громадянських прав, як основного інституту конституційного права, потрібно враховувати особливості її складу та структури, а також дотримуватися принципу, що саме ці права є основоположними (фундаментальними) та невід'ємними.

Відтак будь-яку систему утворюють дві сторони, одна з яких включає склад (набір необхідних елементів), а інша структуру (доцільний спосіб зв'язку цих елементів).

Складом системи є певна кількість самостійних елементів, які відповідають певним однаковим особливостям, характерними як для них загалом, так і для кожного елементу окремо незалежно від їх кількісного складу в такій системі.

Що ж стосується структури, то саме завдяки їй відображається зв'язок взаємодії таких елементів між собою, а також їх упорядкованість, що свідчить про організованість самої системи.

Водночас для складу та структури як компонентів системи є характерним:

- а) наявність відповідних елементів;
- б) зв'язок таких елементів між собою, що породжує їх єдність та цілісність;
- в) наявність системоутворюючого фактору як рушійної сили, спрямованої на досягнення відповідної мети.

а) Що ж стосується такої характерності як «наявність відповідних елементів» необхідно звернути увагу на таке.

Під поняттям «елемент» розуміємо просту умовно неподільну частину системи. У нашому випадку відповідні елементи та їх наявність виявляються у формі норм з наступними особливостями:

– Особливість відображення. У Конституції України важливе місце займає відображення. Таке відображення, як результат їх законодавчого закріплення свідчить про їх певну юридичну силу, яка порівняно з іншими нормами є вищою. Так, О.В. Скрипнюк, виходячи із системи правових форм закріплення та дієвого існування відповідних окремих норм, які мають юридичну силу і обов'язкові до виконання, вважає, що внутрішня побудова зазначеної системи має чітко структуровану ієрархію, може бути представлена у вигляді певної послідовності правових актів, найважливішим серед яких до сьогодні залишається Конституція України [299, с. 35].

Властивості конституції як нормативно-правового акта, що має найвищу силу засвідчуються терміном «основний закон». Визначення конституції основним законом формує її найвищу юридичну силу та засвідчує верховенство конституції у системі національного права. Конституція є нормативною і змістовою базою національного права [355, с. 75].

– Суб'єктна особливість. Суб'єктом у такому випадку є будь-яка фізична особа. Необхідно зазначити, що кожне положення Розділу II Конституції України («Права, свободи та обов'язки людини і громадянина»), регламентуючи ті чи інші права та свободи, чітко фіксує належність останніх – вони стосуються людини чи громадянина [51, с. 7–8]. Висловлена позиція щодо належності є доречною, оскільки належність громадянських прав перебуває у нерозривному зв'язку з людиною як з істотою, яка поєднує в собі два напрями розвитку: біологічний (є представником біологічного виду) та соціальний (є носієм свідомості) [112].

Особливістю висвітлених норм щодо суб'єкта є те, що вони властиві людям, не враховуючи те, чи є вони громадянами своєї держави, чи ні. Водночас права людини включають ще й ті права, які можуть бути надані людині тільки в силу її належності до держави (наявність громадянства).

Факт належності громадянських прав не обмежується за кольором шкіри, расою, релігійними, політичними та іншими переконаннями, статтю, етнічним та соціальним походженням, місцем проживання, майновим станом, мовними та будь-якими іншими ознаками.

В контексті громадянських прав необхідно відмітити певну рівність носіїв таких прав.

Рівність прав і свобод виробляється відповідно до сформованих у суспільстві уявлень про мораль і норми поведінки та є відтворенням справедливості як ціннісної категорії [151, с. 168].

Взаємовідношення між суб'єктом і предметністю громадянських прав є невіддільним, оскільки суб'єкт (носій прав) не може передати їх іншому суб'єкту.

Права людини, як зазначає Н.І. Ткачук, походять з природного права, а права громадянина можуть походити з позитивного права, проте й ті й інші мають невід'ємний характер [331, с. 19].

Природними є можливості, які обумовлені біосоціальною сутністю людини [266, с. 81].

Суб'єктна особливість елементів виокремлюється із конструктивних словосполучень самих норм, в яких вказуються такі словосполучення як «кожна людини», «жодна людини», «кожен», «ніхто» тощо, що свідчить про їх абстрактний, безособовий характер.

– Предметна особливість. У цьому випадку мова йде про зміст самого права, яке передбачається відповідною нормою. У свою чергу, для таких прав властивим є забезпечення суб'єкта фізичного (природного) існування, унікальності, його морально-психологічної індивідуальності, автономності та забезпечення для нього психічного, фізичного благополуччя. Ототожнюючи особисті права з громадянськими, М.Т. Гаврильців, М.В. Ковалів, М.М. Бліхар вважають їх такими, що гарантують людині невтручання в індивідуальне життя, певний рівень свободи та фактичну можливість вільно розпоряджатися собою. Особиста свобода забезпечує усвідомлення соціальної цінності людини. Правове закріплення особистої свободи надає можливість людині не лише

розуміти усвідомлене ставлення до неї суб'єкта, а й перешкоджати доводити до абсолютизму відособленості особи [122, с. 177].

Предметна спрямованість у цьому випадку полягає в тому, що дія її елементів зосереджена на основних життєво важливих та необхідних відносинах, об'ємність яких є однаковою для всіх суб'єктів.

– Особливість меж дії. Межі дії щодо предметності цієї норми порівняно з іншими є широкоохоплюючими як з часової, так і з просторової точок зору. Значна кількість науковців притримуються позиції, що громадянські права і свободи виникають від народження та існують довічно [122, с. 177].

Своєрідним для меж дії предметності зазначеної норми є те, що вона невичерпна.

Проаналізувавши характерні для складу елементи, що проявляються у формі норм із згадуваними особливостями, доречно вказати твердження О.В. Скрипнюка: «Виокремлення таких норм дає змогу зробити висновок про певні юридичні інститути, наявність яких є необхідною умовою для функціонування конституції в суспільному середовищі» [299, с. 37].

Водночас потрібно розуміти, що відсутність таких особливостей як «відображення», «суб'єкт», «предметність» та «межі дії» впливає на формування самої системи громадянських прав, адже виключає наявність самого елемента із таких компонентів системи як склад та структура.

б) Що ж стосується такої особливості як «зв'язок таких елементів між собою, що породжує їх єдність та цілісність», необхідно зазначити, що Зв'язок елементів між собою проявляється у сукупності норм з їхніми особливостями, які породжують між собою такі взаємини як єдність та цілісність. Поряд з тим єдність є тісним зв'язком елементів з однаковими особливостями, а цілісність – умовно окреслені параметри сукупності таких елементів як неподільного цілого.

У такому випадку варто розуміти, що породження взаємин єдності серед сукупності норм має місце тоді, коли є тісний взаємозв'язок між елементами за допомогою таких особливостей як відображення, суб'єкт, предметність, межі дії.

Цілісність також стосується виключно елементів із такими особливостями. Однак на відмінну від єдності, яка є внутрішнім фактором зв'язку елементів, цілісність вважається зовнішнім, оскільки у певній сукупності таких елементів відображає їх як неподільне ціле.

Цільова цілісність показує відкритість компонентного складу всієї системи та взаємозв'язків окремих компонентів, які утворюють цю єдність, що дає уявлення про структуру системи та про її внутрішню організацію упорядкованості.

Погоджуємося з думкою О.М. Горбаня та В.Є. Бахрушина, що поняття «зв'язок» стосується будь-якого визначення системи та характеризує чинники збереження її цілісності. Вони вважають, що саме «зв'язок» одночасно віддзеркалює будову і функціонування системи [66, с. 21].

При цьому потрібно розуміти, що для складу та структури, як компонентів системи, характерним є не лише наявність відповідних елементів, а й зв'язок таких елементів між собою, що породжує їх єдність, цілісність. Також характерним для складу та структури є і наявність системоутворюючого фактору, як рушійної сили, спрямованої на досягнення відповідної мети.

в) Щодо особливості «наявність системоутворюючого фактору, як рушійної сили, спрямованої на досягнення відповідної мети», необхідно звернути увагу на наступне.

Така рушійна сила спрямована забезпечити цілісне та ефективне врегулювання тих відносин, завдяки яким безумовно досягатиметься психічне та фізичне благополуччя людини. Також вона сприятиме забезпеченню як для особи, так і для суспільства загалом, збереження та стабілізації його головного ставлення щодо благополуччя.

Відповідно потрібно зосередитися на змістовності ч. 1 ст. 3 Конституції України, як Основного Закону, де зазначено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнані в Україні як найвища соціальна цінність [152].

Психічне та фізичне благополуччя людини є першочерговими та вихідними передумовами належного існування та життєдіяльності кожної людини.

Вважаючи життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку будь-якої людини найвищою соціальною цінністю, Конституція України анонсує необхідність врегулювання саме тієї площини суспільних відносин, завдяки якій досягатиметься психічне та фізичне благополуччя людини не лише як біологічної істоти, а й істоти біосоціальної.

Погоджуємося із думкою М.І. Козюбри, який стверджує, що призначенням громадянських прав є забезпечення індивіду його юридичної захищеності від будь-якого незаконного зовнішнього прояву (наприклад, з боку держави, органів влади і посадових осіб), а відповідно і забезпечення йому повноцінної свободи й автономності [127, с. 6].

Вони забезпечують фізичне існування людини, задоволення її біологічних, матеріальних потреб, а також збереження, прояву, розвитку і захисту морально-психологічної індивідуальності людини [59, с. 212].

Гарантії особистої свободи людини та рух суспільства до дійової демократії пов'язані саме з дотриманням громадянських прав [202, с. 189; 318, с. 370].

Що ж стосується системи громадянських прав і свобод людини в Україні, то, як вважає І.О. Шумак, до такої системи слід відносити право на життя, право на свободу, право на особисту недоторканність, право на повагу гідності особи, право на невтручання в особисте життя, право на недоторканність житла та право на таємницю комунікацій [360, с. 8–9].

Правильний науковий підхід про уявлення та формування системи громадянських прав, надасть змогу удосконалювати та вживати інші заходи, спрямовані на гарантування та дієвий захист таких прав, шляхом коригування за потреби діяльності тих інституцій, які забезпечують захист та гарантування.

Окрім того, формування системи громадянських прав як основного інституту конституційного права, надасть змогу орієнтуватись у багатоаспектному та багатогранному інституті громадянських прав, відповідно,

у разі їх порушення – своєчасно та належно вживати заходів, спрямованих на їх захист.

До громадянських прав відносять саме ті можливості людини, які необхідні для забезпечення в першу чергу її фізичної, а згодом і морально-психологічної (або духовної) індивідуальності [297, с. 179].

Групуючи конституційні права і свободи за однорідністю їх матеріального змісту, зокрема на громадянські, А.Ю. Олійник та М.І. Кагадій за Конституцією України до системи громадянських прав, зараховують права передбачені ст. 27–35 [224, с. 118].

Відтак, формуючи систему громадянських прав, як основного інститут конституційного права, врахуючи наявність відповідних елементів, зв'язок таких елементів між собою (їх єдність та цілісність), наявність системоутворюючого фактору, як рушійної сили спрямованої на досягнення відповідної мети, що є характерними для складу та структури, які є компонентами системи, можна зарахувати такі права: право на життя, право на повагу гідності, право на свободу та особисту недоторканність, право на недоторканність житла та іншого володіння особи, право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, право на недоторканність особистого і сімейного життя особи, право на пересування, вільний вибір місця проживання, право на свободу думки й слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, право на свободу світогляду та віросповідання.

Що стосується елементів та їхньої наявності, що проявляються у формі норм з такими особливостями як відображення, суб'єкт, предметність та межі дії в розрізі кожного окремовзятого з попередньо перерахованих прав, наступне варто відзначити кілька основних прав.

Право на життя, яке передбачене ст. 27 Конституції України, де вказано, що кожна людина має невід'ємне право на життя [152].

Виокремлюючи загальні ознаки цього права, Я.П. Кузьменко зазначає, що право на життя, як і будь-які інші громадянські права і свободи, має особливу побудову охорони та гарантується Конституцією України, а також

відповідними міжнародними актами, які після необхідної законодавчої процедури є частиною національного законодавства України [167, с. 11].

Основним під час визнання права людини на життя за Конституцією України є припис, згідно з яким право на життя є невід'ємним (частина перша статті 27), невідчужуваним, недоторканим, непорушним (стаття 21) [282].

Серед основних ознак права на життя, Я.П. Кузьменко вказує його загальність, під якою розуміє належність права всім людям без будь-яких обмежень чи винятків. Зміст та обсяг такого права є однаковим для всіх фізичних осіб [167, с. 12].

За Конституційним правом кожна людина, маючи право на життя, користується ще такими його складовими: ніхто не може позбавити людину її права на життя, заборона навмисного позбавлення життя та право захищати власне життя та життя інших людей від будь-яких протиправних посягань [84, с. 53]. Також необхідно звернути увагу на те, що статтею 27 Конституції України передбачений і обов'язок держави – захищати життя людини [152].

Право на життя забезпечує суб'єкту фізичне (біологічне) його існування. Це право людини представляє основне положення, за яким забезпечується фізичне існування окремої людини і людства загалом, тобто право на мир [141, с. 43].

Право на життя, як і будь-яке інше право, має свої межі. Першовиникненням права на життя вважається момент народження дитини, а моментом припинення права на життя – смерть [301, с. 79].

Право на життя передбачено людині від початку її життя і до моменту настання смерті – природженість права.

Право на життя має постійний характер та не виникає щоразу, а його універсальність обумовлює дію в усіх сферах суспільного життя і діяльності, на всій без винятку території держави, незалежно від години дня і ночі [167, с. 11–12].

Не існує безвідносної, абсолютної, нічим і ніким не обмеженої заборони позбавляти людину життя, що дає підстави не зараховувати право на життя до абсолютних. В окремих випадках людина може бути позбавлена життя

внаслідок загрози життю і здоров'ю іншої людини, а також у випадку неминучої потреби застосувати силу. Але такі випадки обмежують конституційне право людини, і відповідно повинні бути встановлені винятково законами України (п. 1 ст. 92 Конституції України) [151, с. 188].

Оскільки право на життя належить до групи громадянських прав, його слід розглядати в поєднанні з іншими правами цієї групи [87, с. 3]. Така позиція є правильною і з нею слід погодитися, адже формування системи громадянських прав як основного інституту конституційного права, повинне враховувати таку властивість як необхідність наявності декількох елементів та наявність зв'язку, що породжуватиме між ними взаємини єдності та цілісності.

Право на повагу гідності. Право на повагу гідності передбачене ст. 28 Конституції України [152].

В силу свого людського походження, кожен має гідність та повагу від моменту народження, незалежно від зовнішніх ознак, враховуючи (але не обмежуючись ними) стать, вік, расу, певну етнічну приналежність, релігійні, філософські, політичні переконання, національність, статус, сексуальну орієнтацію або розумові чи фізичні вади [55, с. 14].

За Конституційним Судом України стверджуємо, що гідність людини варто трактувати як право, яке гарантоване статтею 28 Конституції України, і як конституційну цінність, яка надає людському бутті сенсу і змісту, є підґрунтям для усіх інших конституційних прав, критерієм визначення їхньої сутності та мірилом допустимості можливих обмежень визначених прав. Наведене опосередковано закріплюється унікальним значенням людської гідності в Конституції України, за якою кожна людина, зокрема її життя і здоров'я, честь і гідність в Україні визначені як найвищі соціальні цінності (частина перша статті 3); усі люди є вільними і рівними у своїй гідності та правах (стаття 21); кожен повинен безвідмовно дотримуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (частина перша статті 68) [270].

Людська гідність, яку вважаємо суб'єктивним правом, визначає становище окремої особи в суспільстві. Це означає, що до людини варто

ставитися як до вільної, незалежної, здатної до саморозвитку. Гідність як індивідуальне право – це незалежні характеристики особи, її психофізичний стан чи окрема життєва ситуація. Гідність у такому випадку – це певна повага, на яку має право кожна окрема особа [75, с. 63].

Розглядаючи сутність концепції поваги до людської гідності, О.П. Васильченко зазначає, що Конституцією України закріплено положення, відповідно якого гідність людини є недоторканою. Вона вважає, що визначене право не може обмежуватись навіть під час воєнного або надзвичайного стану, оскільки законодавством визначено такі умови, які не можуть бути порушені навіть у випадку загальносуспільної користі [55, с. 14].

Право на свободу та особисту недоторканність. Для права на свободу та особисту недоторканність теж властива особливість відображення в Основному Законі України. Так, ст. 29 Конституції України передбачено право кожної людини на свободу та особисту недоторканність [152].

Як зазначає С.О. Сорока, такі права належать кожній людині відповідно до її сутності і розповсюджується на всіх людей однаково [305, с. 62].

Право на свободу та особисту недоторканність є одним з основних та основоположних фундаментальних конституційних прав людини [280].

Конституційний Суд України керується, що основними фундаментальними цінностями ефективної конституційної демократії є принцип свободи, що є передумовою розвитку та соціалізації особи. Право на свободу є невід'ємним, невідчужуваним конституційним правом кожної людини, передбачає право вибору своєї поведінки, реалізуючи вільний та всебічний розвиток, що передбачає самостійно діяти у межах власних рішень і задумів, визначати цінності та пріоритети, робити все, що не заборонено законом, безперешкодно і на власний розсуд пересуватися територією держави, вільно обирати місце проживання тощо. Право на свободу означає, що особа вільна у межах своєї діяльності, позбавлена зовнішнього втручання, за винятком обмежень, які встановлені Конституцією та законами України [279].

Право на свободу визначено на законному рівні, дає можливість особі безперешкодно визначати свою поведінку, самостійно приймати рішення з

метою задоволення особистого інтересу, не порушуючи водночас свободи та можливості інших осіб. Близьким до права свободи є право на особисту недоторканність. Категорія «недоторканність» означає стан збереження особи у цілісності, захищеність від будь-якого посягання з боку інших людей. Право на особисту недоторканність, як вважає Х.В. Майкут, має такі основні складові: право на фізичну недоторканність, право на моральну недоторканність, право на психічну недоторканність [183, с. 243].

Соціальна природа права на свободу та особисту недоторканність представлена у відносинах між людиною та державою. Отже, людина, яка не вчинила протиправного діяння, її право на свободу та особисту недоторканність не може бути ніким обмежено чи порушено без законних на те підстав [305, с. 62–63].

Право на свободу та особисту недоторканність не абсолютне, і може обмежуватися, але тільки на підставах та в порядку, які визначені законом [297].

Європейський суд з прав людини у справі «Гарькавий проти України» від 18.02.2010 року зазначив (п. 63), що особа не може бути позбавлена або не позбавляється свобод, крім випадків, установлених у пункті 1 статті 5 Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [275].

Поряд з тим у Конвенції вказано, що нікого не можна позбавити свобод, крім окремих випадків і відповідно до процедури, передбаченої законом: – законне ув'язнення особи після її вироку судом; – законний арешт або затримання особи за невиконання законного припису суду або для забезпечення виконання будь-якого обов'язку, встановленого законом; – законний арешт або затримання особи, здійснене з метою прибуття її до уповноваженого судового органу за наявності обґрунтованої підозри у вчиненні нею правопорушення, або якщо доведено необхідним запобігти вчиненню нею правопорушення чи її втечі після вчинення злочину; – затримання неповнолітньої особи відповідно до законних рішень з метою застосування наглядових заходів виховного характеру або арешт неповнолітнього з метою допровадження його до компетентного органу; – законне затримання осіб для запобігання поширенню інфекційних

захворювань, законне затримання психічнохворих, алко- або наркозалежних чи безхатьченків; – законний арешт або затримання особи для запобігання незаконному її в'їзді в країну, чи особи, щодо якої провадиться процедура депортації або екстрадиції [120].

Такий перелік винятків є доволі вичерпним і лише їхнє вузьке пояснення відповідає основній меті цього положення, а саме – гарантувати, що нікого не буде свавільно і незаконно позбавлено свободи [275].

Право на недоторканність житла та іншого володіння особи. Право на недоторканність житла та іншого володіння особи, так само як і ряд інших прав, що є громадянськими, передбачене приписами Конституції України. Так, статтею 30 визначено, що кожному гарантується недоторканність житла [152].

Як стверджує В.Т. Маляренко: «Житло є невід'ємною складовою особистого життя людини. Вона має природне право жити так, як бажає, бути захищеною від оприлюднення фактів особистого життя». Така норма неможлива без поваги до житла особи, де переважно проходить особисте життя людини. Відповідно людина має право не тільки на власне житло, а й на збереження його недоторканність [186].

Ідея «житла» для людини має першочергове значення, це впливає безпосередньо на її самовизначення, фізичні та моральні цінності, підтримку відносин з іншими людьми, передбачає доволі безпечне місце в суспільних відносинах [28, с. 66].

Конституційна гарантія недоторканності житла порушується у тих випадках, коли суспільні інтереси потребують правочинного обмеження прав особи, зокрема для захисту прав і законних інтересів інших членів суспільних відносин. Обмеження права особи на недоторканність житла, яке визначено в Конституції України і міжнародно-правових актах, вважається легітимним втручанням держави в права людини з метою забезпечення загального блага для усіх членів суспільних відносин [283].

Дотримання права на недоторканність житла в певній мірі гарантує інші права людини – право на життя, на особисту недоторканність, на володіння, користування і розпорядження своєю власністю тощо. У зв'язку з цим,

передбачене статтею 30 Конституції України право має особливе значення для кожної особи [27, с. 13].

Право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. Гарантування кожному таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції передбачено статтею 31 Конституції України [152].

Загалом таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої продукції та її безпосередній захист поширюється на усіх громадян [209, с. 120].

Таке право перебуває у нерозривному зв'язку із людиною і властиве всім людям.

Проте, як вважає Л.В. Міхневич, це право забезпечується для різних категорій осіб по-різному. Так, стосовно засуджених до позбавлення волі це право є найменш забезпеченим, а навпаки вищий захист від незаконного чи свавільного втручання в право на таємницю кореспонденції мають народні депутати, судді, прокурори, адвокати та інші особи, щодо яких передбачений особливий порядок кримінального провадження [206, с. 105].

Перелік видів комунікації, що знаходяться під конституційною охороною охоплює не лише листування, телефонні розмови та телеграфні повідомлення, але й іншу кореспонденцію. Важливо зазначити, що конструкція норми, яка передбачає таке право, дозволяє співпрацювати з технічним розвитком суспільства і гарантувати недоторканність нових видів комунікації, невідомих на момент прийняття Конституції [330, с. 30].

Право людини на таємницю телефонних розмов належить до громадянських прав у системі прав і свобод людини й громадянина та вважається основоположним (фундаментальним), невід'ємним правом кожної фізичної особи (громадянина, іноземця, особи без громадянства, біженця) [108, с. 107].

Таке право, як вважає В.В. Назаров, передбачає заборону для всіх без згоди на те людини, яка надсилає або одержує листи, спілкується телефоном, телеграфом, факсом або за допомогою інших засобів поштового, електричного

чи електронного зв'язку, знайомитися з її листуванням чи іншою кореспонденцією, прослуховувати її телефонні розмови тощо, а також розголошувати їхній зміст, факт листування, телефонної розмови, відправлення чи отримання грошового переказу, телеграми та іншої продукції [209, с. 119].

Право на таємницю листування можна визначити як гарантовану державою індивідуальну можливість суб'єкта вільно та негласно обмінюватися чи отримувати інформацію, зокрема особистого характеру, у вигляді поштово-телеграфних повідомлень (листів, телеграм, бандеролей, посилок, переказів тощо), телефонних переговорів, електронного обміну повідомленнями тощо [89, с. 56–57].

Право особи на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, будучи одним із основоположних та невід'ємних прав людини, гарантує їй свободу й особисту недоторканність, а його забезпечення має особливе значення. Втім, як вважає Л.В. Міхневич, право на таємницю кореспонденції не є абсолютним [206, с. 102].

І це дійсно так, оскільки його неабсолютність проглядається із приписів самої Конституції, в якій зазначається, що винятки щодо гарантування такої таємниці встановлюються лише рішенням суду у випадках, передбачених законом, з метою запобігання злочину чи з'ясування істини під час розслідування кримінальної справи, якщо іншими способами отримати інформацію неможливо [152].

Право на недоторканність особистого і сімейного життя особи. Основи недоторканності особистого і сімейного життя особи закріплені в ст. 32 Конституції України, якою зокрема вказано, що ніхто не може піддаватися втручанням в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України [152].

Гарантії поваги до приватного та сімейного життя поширюються на всіх індивідів, а визнання особи недієздатною чи обмежено дієздатною не впливає на наявність або відсутність у неї таких права. Хоча обсяг та межі цього права, перелік гарантій забезпечення його реалізації, як вважає Л.В. Ємчук,

характеризуються певними особливостями, які пов'язані зі статусом людини [89, с. 24].

Конституційний Суд України рішенням від 20.01.2012 р. у справі за поданням Жашківської районної ради Черкаської області щодо офіційного тлумачення положень частин першої другої статті 32, частин другої третьої статті 34 Конституції України у п. 3.1 зазначив, що особистим життям фізичної особи є її поведінка у сфері особистісних, сімейних, побутових, інтимних, товариських, професійних, ділових та інших стосунків поза межами суспільної діяльності, яка здійснюється, зокрема, під час виконання особою функцій держави або органів місцевого самоврядування [281]. Сімейне життя – це особисті майнові та немайнові стосунки між подружжям, іншими членами сім'ї, яке здійснюється відповідно до Сімейного кодекса України: кожна особа має право на повагу до свого сімейного життя (частина четверта статті 4); ніхто не може зазнавати втручання в його сімейне життя, крім випадків, встановлених Конституцією України (частина п'ята статті 5); регулювання сімейних відносин здійснюється з урахуванням права на таємницю особистого життя усіх учасників, їхнього права на особисту свободу та неприпустимості свавільного втручання у сімейне життя (частина четверта статті 7) та інше [281]. Водночас Конституційний Суд України у своєму рішенні передбачає й те, що неможливо визначити абсолютно всі види поведінки фізичної особи у сферах особистого, приватного та сімейного життя, оскільки особисті та сімейні права є частиною природних прав людини, які не є вичерпними, реалізуються в різноманітних і динамічних відносинах майнового та немайнового характеру, стосунках, явищах, подіях тощо. Право на приватне та сімейне життя є основоположною цінністю, необхідною для повного розквіту людини в демократичному суспільстві, та розглядається як право фізичної особи на приватне життя незалежно від держави, органів місцевого самоврядування, юридичних і фізичних осіб [281].

О.В. Стогова, визначаючи поняття особистого життя як певну сферу життєдіяльності людини спрямованої на задоволення різного роду потреб, пов'язаних із свободою і незалежністю людини, пропонує таке визначення:

«Особисте життя – це можлива поведінка людини у приватно-правовій сфері, або у сфері, яка не підпадає під пряме правове регулювання з боку держави та підкріплена державними заборонами третім особам втручатися у цю сферу» [315, с. 9].

Л.В. Ємчук у своїй дисертації вказувала, що до складових права на повагу до сімейного життя можна зарахувати ще такі: права дитини в сім'ї (право знати своїх батьків, право на спілкування з ними, право на постійний контакт з ними тощо), права батьків стосовно своєї дитини і один щодо одного (однакові права і обов'язки в питаннях, що стосуються дітей, їхньої кількості та ін.), неприпустимість довільного втручання в сімейне життя дитини і забезпечення здійснення зазначених прав (пріоритет інтересів дитини, презумпція возз'єднання сім'ї тощо) [89, с. 23].

Неприпустимість зазіхання на особисте та сімейне життя особи, крім випадків, передбачених Конституцією України, свідчить про неабсолютність цього права.

Погоджуємося із твердженням О.Г. Кушніренка та Р.В. Мічківського, що основа посягання на нормальний діалог між суспільством і державою та, як наслідок створення перешкод у побудові громадянського суспільства, проявляється у свавільному втручанні в приватну сферу індивіда та у посяганні на його конфіденційність [172, с. 44].

Так, Конституційний Суд України, офіційно пояснюючи положення частини першої статті 32 Конституції України у системному зв'язку з частиною другою статті 34 цієї Конституції пояснює, що збирання, зберігання, використання та поширення державою, органами місцевого самоврядування, юридичними або фізичними особами конфіденційної інформації про особу без її згоди є втручанням у її приватне та сімейне життя, яке можливе у визначених законом випадках і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини [281].

Право на пересування, вільний вибір місця проживання. Свобода пересування, вільний вибір місця проживання та перебування, право вільно покидати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються

законом, передбачені приписами Конституції України (ст. 33) та надається кожному, хто законно знаходиться на території України [152].

Для права на пересування, вільний вибір місця проживання властивий принцип рівноправності. Такий принцип, як вважає Ю.І. Миколаєнко, знаходить своє відображення в тому, що для всіх учасників суспільних відносин визначаються рівні можливості та передбачаються єдині правові засоби, які є основою механізму правового регулювання. Тобто, зважаючи на те, що здатність бути учасником правовідносин щодо фактичної реалізації прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання у передбачених законом випадках може бути обмежена, то рівністю у цьому випадку є реальною наявністю у всіх осіб однакового обсягу таких можливостей [197, с. 104–105].

Як людина, так і громадянин, будучи суб'єктами суспільних правовідносин користуються правом на пересування, вільний вибір місця проживання. Вони є неподільними як щодо до людини, так і до громадянина, оскільки стаття 33 Конституції України гарантує ці права та свободи кожному – громадянину України, іноземцю, особі без громадянства.

У своєму дослідженні «Теоретико-правові засади реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» Ю.І. Миколаєнко обґрунтував, що право людини на вільний вибір місця проживання та право людини на свободу пересування і переміщення є окремими конституційними правами, які можна порівнювати лише з погляду розуміння близькості їхньої правової природи, властивостей, але ніяк не визначених правомочностей, що враховує кожне з цих прав. У зв'язку з таким підходом, ним сформульовано авторське визначення поняття «право на свободу пересування» як гарантована та врегульована на державному й міжнародному правових рівнях можливість людини в межах свого законного статусу та на правових підставах вільно і безперешкодно за власним бажанням пересуватися у межах України або вільно покидати територію України, та безперешкодно повернутися в Україну, а також подано авторське визначення поняття «право на вільний вибір місця проживання» як «гарантована і врегульована на

національному та міжнародному правових рівнях можливість людини в межах свого правового статусу і на законних підставах вільно та безперешкодно обирати для себе місце проживання, змінювати чи іншим способом використовувати його» [198, с. 9–10, 12].

Невідчужуваний характер права на свободу пересування, вибір місця перебування і проживання, означає не абсолютну свободу, а чітко встановлені законом припустимі обмеження права [314, с. 50].

Право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Так, Конституція України є одним із нормативно-правових актів, які містять гарантії свободи думки та слова, на вільне вираження своїх поглядів, думок та переконань (ст. 34), втім, далеко не єдиним [152]. Право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань знайшло своє відображення не лише на міжнародному рівні, а і в межах національного законодавства.

Виходячи з конструктивних словосполучень змістовності статті 34 Конституції України, право властиве для будь-якої фізичної особи. Однак притаманність права проявляється не тільки через наявність таких словосполучень як «кожному гарантується право...», «кожен має право...», а і в силу своєї правової природи, адже безпосередньо забезпечує духовну індивідуальність людини.

Перед тим, як вказати складові елементи права, вважаємо за необхідне звернути увагу на деякі приписи Конституції України, які мають значення при реалізації особою такого права як право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. У Конституції України наголошено, що суспільне життя в Україні безпосередньо базується на засадах ідеологічної багатоманітності (ч. 1 ст. 15), держава не може визнавати обов'язковою жодної ідеології (ч. 2 ст. 15), цензура заборонена (ч. 3 ст. 15), гарантування, зокрема інформаційної безпеки в Україні є найважливішою функцією держави (ч. 1 ст. 17), кожному забезпечується вільний і всебічний розвиток його особистості (ст. 23).

До складових елементів права зараховуємо такі можливості: свобода вираження думки і слова; вільне вираження своїх поглядів та переконань; вільне збирання, зберігання, використання та поширення інформації; здійснення зберігання, використання і поширення інформації у будь-який спосіб та на свій розсуд (усно, письмово, тощо).

Л.В. Ярмол вважає, що під поняттям свободи вираження поглядів (як природного права людини) розуміємо можливість виражати внутрішньо та зовнішньо різні форми ставлення до будь-яких теперішніх, минулих, майбутніх явищ, процесів, дій, станів, фактів дійсності або оцінювати їх. А саме, такі можливості людини як дотримання своїх поглядів; вільне їх вираження (шукати, одержувати, поширювати, передавати будь-яку інформацію та ідеї); змінювати свої погляди й думки; не виражати власних поглядів; відмовлятися від них, визнаються нею структурними елементами свободи вираження поглядів як природного права [368, с. 386].

У ч. 3 ст. 34 Конституції України є своєрідні обмеження щодо реалізації цих прав. Зокрема, здійснення права на свободу думки і слова, відповідно вільне вираження своїх поглядів, думок і переконань може обмежуватися законом в інтересах державної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, задля збереження охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розповсюдженню інформації, отриманої конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя.

Право на свободу світогляду і віросповідання. Статтею 35 Конституції України передбачено, що кожен громадянин має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу віросповідання або відмову від будь-якої віри, безперешкодно відправляти одноосібно чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність [152].

У конституційному законодавстві України та зарубіжних країн право на свободу світогляду та віросповідання належить до основоположних природних прав людини, так як воно виступає необхідною складовою свободи особистого самовизначення [329, с. 2].

Світогляд – це «система найзагальніших уявлень, поглядів, понять щодо світу, який оточує людей, – щодо природи, людини та суспільства в їх цілісності і взаємозалежності, щодо їх сутності, походження, закономірностей існування й розвитку» [151, с. 257].

Свобода світогляду означає право мати власні погляди щодо світу (на навколишнє середовище, людину, суспільство тощо), право змінювати такі погляди, не зазнавати жодних утисків щодо світогляду і ставлення до подій, явищ, фактів, які відбуваються навколо нас.

Можливості людини приймати, сповідувати, мати / змінювати релігійні або інші переконання, здобувати освіту (релігійну та / або світську) й утримуватися від дій, відмінних від релігійних чи інших переконань людини, є свободою віросповідання (з ознаками природного права людини). На думку М.М. Колиби, свобода віросповідання як філософсько-правова категорія є природним історично сформованим правом людини, яке включає в себе «вільне і відкрите визнання, наслідування, додержання, зміну релігійних або інших вчень, поглядів, переконань та належне гарантування з боку держави до релігійних почуттів і переконань громадян, релігійно-церковних організацій, що діють відповідно до законодавчо встановленого порядку, та ціннісна світоглядна парадигма» [128, с. 189–190].

Є.В. Ткаченко вважає, що свобода віросповідання означає можливість кожного (одноосібно та (або) колективно) визнавати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, без жодних обмежень приймати і змінювати релігію, входити до релігійних організацій чи виходити із них, брати чи не брати участь у богослужіннях, релігійних обрядах і церемоніях, навчанні, релігії, вести релігійну діяльність, нести альтернативну службу замість військової, відкрито виражати і поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання тощо. Водночас він вважає, що свобода віросповідання є одним із проявів права на свободу світогляду [329, с. 5].

Вважаємо, що в такому випадку необхідно утриматися від тверджень з приводу того, що одним із проявів права на свободу світогляду є свобода віросповідання, оскільки зі змісту ст. 35 Конституції України чітко вбачається

рівнозначність як у праві на свободу світогляду, так і у праві на свободу віросповідання.

Водночас М.М. Колиба свободу віросповідання (як внутрішню здатність особистості до релігійного самовизначення й самореалізації) відносить до свободи совісті, як складову частину її структури [128, с. 189].

Обмеження щодо реалізації права на свободу світогляду і віросповідання можливе лише відповідно до закону, у демократичному суспільстві може проявлятися лише у випадку порушення охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей [152].

1.2. Історико-правовий аспект становлення громадянських прав у контексті Міжнародного Біллю про права людини

Розглядаючи громадянські права в історичній ретроспективі, помітним є те, що під час тривалого формування їх розуміння суспільством, відбулись численні зрушення в соціальній, економічній та культурній сферах.

Громадянські права є історичним явищем, відповідно їхній поетапний розвиток та змістовність завжди наповнювалися тими уявленнями людей, які мали місце в той чи інший період соціального життя.

Основні права і свободи, які закріплені у міжнародно-правових актах, Конституції і законах держави, визначають сферу автономної свободи людини і забезпечують задоволення нею своїх особистих інтересів. Вони дають можливості, що забезпечують фізичне та біологічне існування людей, задовільняють матеріальні та духовні потреби. К.С. Ізбаш та І.В. Славінська зазначають, що основні права та свободи людини і громадянина реалізуються через громадянські права, які не завжди однакові в різних суспільствах та епохах [105, с. 69].

Досвід у сфері правових форм організації суспільного життя, юридичних засобів регулювання поведінки людей, місця, ролі та значення у навколишньому світі, формує новітню концепцію прав людини та громадянина, враховуючи при цьому «всі її модифікації й особливості, зумовлені сучасним рівнем і характером світової цивілізації» [191, с. 57].

Проблематика громадянських прав людини завжди була актуальною у будь-якій державі та ставала предметом обговорення серед різних верст населення. Однак, із прийняттям у 1948 р. Організацією Об'єднаних Націй першого документу універсального характеру – Загальної декларації прав людини, а згодом у 1966 р. Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права, необхідним стало посилення уваги щодо громадянських прав, які широко вийшли за вузьконаціональні межі і стали об'єктом міжнародного права.

Б.В. Малишев зазначає, що саме з моменту прийняття Загальної декларації прав людини, яка чи не вперше на світовому рівні було юридично визнано феномен прав людини, почався відлік принципово нового етапу розвитку правових систем: ідея природних прав людини трансформувалася з абстрактних філософських конструкцій (які часто мали спекулятивний характер) на рівень, забезпечених державою та світовою спільнотою, юридичних норм [185, с. 147].

Уявлення про природні права людини, які визнаються і гарантуються владою і законодавством, відіграли велику роль у процесі еволюції поглядів щодо правової рівності людей і права окремої особи [109, с. 181].

Так, на думку вчених М.М. Орос, Ю.М. Бисаги, В.В. Берч, Л.М. Дешко, Г.Ю. Нечипорук, через можливості і принципи природного права розкривається зміст права народу на спротив, який, базуючись на концепції природного права, дає змогу оцінити норму писаного закону, прийнятого публічною владою на відповідність його ідеям справедливості та основоположним правам людини. Водночас вони вважають, якщо влада посягає на основоположні людські цінності, фундаментальні права і свободи, порушує конституційний лад шляхом прийняття несправедливих законів, то в людини виникає право на спротив таким діям [221, с. 60, 127].

Визначною та окремою сторінкою в історії людської цивілізації, яка відзначена юридичним визнанням каталогу прав людини як універсальних цінностей, більшістю держав у всьому світі вважається 60-річний рубіж, пройдений людством з дня ухвалення Загальної декларації прав людини.

Як бачимо, з прийняттям Загальної декларації прав людини розпочалась нова ера необхідності забезпечення на державному рівні тих юридичних приписів, що відображатимуть та гарантуватимуть категорію природних прав.

Водночас, необхідним є забезпечення на внутрішньодержавному рівні природних прав крізь призму міжнародно-правових актів. Зазначаємо, що у жодному офіційному міжнародному акті або документі не використовується термін «природні» права щодо людини [291, с. 21].

Розкриваючи сутність вчення філософії природного права в системі загально-правових засад доктрини прав людини, Ю.М. Рижук зазначає, що «природні права належать людині від її народження вже тому, що вона – людина, права випливають з природи людини й пов'язані з нею...» [267, с. 27].

У свою чергу, громадянські права перебувають у нерозривному зв'язку з природними правами, оскільки вони за своїм змістом є найточнішим, скоординованим втіленням мети природного права – свободи окремої, автономної особи [69].

Новітні вчення природного права тісно перетинаються з теоріями соціальної держави та плюралістичної демократії, а також пов'язані з історичними та соціологічними дослідженнями правових ідеалів. У зв'язку з цим, слушною буде позиція І.О. Шумака, що з прийняттям міжнародних універсальних та регіональних актів з питань прав і свобод людини, вплив від доктрини природного права почав зменшуватися [360, с. 7].

Загальна декларація вперше класифікувала права людини, виокремивши, з одного боку, громадянські та політичні, а з іншого – економічні, соціальні та культурні [166, с. 39; 114, с. 13].

С.М. Перепьолкін та Л.М. Жовтоніжко, визначаючи результати впливу положень Загальної декларації прав людини на зміну підходів до розуміння прав людини на міжнародному та внутрішньодержавному рівнях, зокрема й в Україні, статтю 3 і 22 Декларації вважають основними при визначенні класифікаційних ознак прав і свобод. Вони зазначають, що загальне розуміння громадянських прав наведено у ст. 3, а в статтях 4–21 ці права разом із політичними трактуються і конкретизуються. Зі змісту статей розуміємо, що

громадянські права не пов'язані з громадянством, а лише з членством у суспільстві, у зв'язку з чим вони однаково забезпечуються усім громадян, у тому числі іноземцям, які мешкають на території держави. Відповідно необхідною умовою надання особі політичних прав є наявність статусу громадянина держави [232, с. 45].

Така думка цілком кореспондується із «суб'єктною особливістю», що висвітлювалася нами у попередньому підрозділі (1.1. Формування системи громадянських прав як основного інституту конституційного права).

Досліджуючи проблематику Загальної декларації прав людини як джерела конституційного права України, І.М. Алмаші наголошує, що основний текст Декларації сформований з чотирьох блоків. Так, статті 3–11 формують перший блок, проголошуючи права індивіда. Статті 12–17 формують другий блок, проголошуючи права індивіда в громадянському й політичному суспільстві. Третій блок формується зі статей 18–21 та проголошує духовні, публічні й політичні свободи. А статті 22–27, формуючи четвертий блок визначають соціальні, економічні та культурні права [32, с. 14–15].

Значна частина науковців, досліджуючи права людини у контексті Загальної декларації прав людини, до громадянських прав відносять такі: «неприпустимість рабства або підневільного стану, неприпустимість катувань, жорстокого і такого, що принижує людську гідність, поводження і покарання, право на правосуб'єктність, рівність усіх перед законом, право на відновлення порушених прав, право на судовий розгляд, неприпустимість свавільного арешту, затримання або вигнання, презумпція невинуватості, право на особисте життя, недоторканність житла, таємниця кореспонденції, право на вільне пересування і вибір місця проживання, право шукати притулку, рятуючись від переслідування з політичних мотивів, право на створення сім'ї і рівність сторін у шлюбі, право на громадянство, право на володіння майном, право на свободу думки, совісті, переконань, право на свободу мирних зборів і асоціацій» [232, с. 45; 293, с. 16; 244, с. 66].

Загальна декларація прав людини тлумачить права та свободи людини як невіддільну властивість особистості, укріплює їх домінуюче становище в

суспільних правовідносинах, мінімізуючи при цьому роль держави у визначенні статусу людини.

Закріплення домінуючого становища права та свободи людини в суспільних правовідносинах та применшення ролі держави у визначенні статусу людини проявляється, зокрема, і в змісті норм Декларації, які передбачають чіткі вимоги до обмежень прав і свобод людини з боку державної влади. Так, у ч. 2 ст. 29 Декларації вказано, що такі обмеження мають бути визначені законом та встановлюватися лише в випадку забезпечення належного визнання та поваги прав і свобод інших та забезпечення виправданих вимог моралі, громадського порядку й загального добробуту у вільному та демократичному суспільстві. Ніщо в цій Декларації не може бути пояснено як надання будь-якій державі, групі осіб або окремим особам права займатися будь-якою діяльністю або вчиняти дії, спрямовані на знищення прав і свобод, викладених у цій Декларації (стаття 30) [98].

М.А. Сарсембаев зазначає, що завдяки стандартам, установленим у міжнародних угодах, прийнятих у рамках ООН та інших міжнародних універсальних організацій, почали формуватися регіональні міжнародні стандарти захисту прав людини. За таких умов, автор вважає, що регіональні стандарти матимуть перевагу перед універсальними, оскільки однакові цінності аналогічність правових принципів та основоположних засад сприяє більш активній роботі з уніфікації законодавства за допомогою укладання регіональних угод, які порівняно з універсальними угодами є змістовнішими та регулятивними [290, с. 13].

Міжнародні стандарти прав і свобод людини можна розглядати як загальноприйняті обов'язкові та рекомендаційні положення міжнародних актів, а також міжнародно-правові принципи та засади, що закріплюють основоположні права особистості, які мають основоположне значення для захисту будь-якої людини від незаконних і необґрунтованих дій з боку держави, посадових та інших осіб, що порушують або обмежують ці права, а також виконують функцію орієнтира для усіх держав у дориманні та забезпеченні прав своїх громадян [26, с. 1].

Загальна декларація прав людини завдяки передбаченим у ній міжнародним стандартам прав і свобод людини слугувала, зокрема прийняттю таких міжнародних правових актів, як Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права. Окрім того, Загальна декларація прав людини сприяла укладенню таких регіональних правових актів: Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.), Американська конвенція про права людини (або Пакт Сан-Хосе) (1969 р.), Африканська хартія прав людини і народів (1981 р.), Азійсько-тихоокеанська декларація людських прав індивідів і народів (1988 р.), Конвенція Співдружності Незалежних Держав про права та основні свободи людини (1995 р.).

Прийняття перерахованих загальноновизнаних (міжнародних та регіональних) актів, а також багатогранне розуміння суспільством ідеї прав людини загалом та громадянських прав зокрема, свідчить, що еволюційний розвиток міжнародного законодавства досліджуваної проблеми, характеризується тенденціями до найпоширенішого методу стандартизації – уніфікації.

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права та Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права розроблялись задля обґрунтованого розширення прав, викладених у Загальній декларації прав людини. Кожен із цих пактів стосується різних категорій прав [129, с. 406]. Якщо громадянські права покликані забезпечувати свободи від протиправного втручання державної влади (негативні права) в особисте життя, то для соціально-економічних та культурних прав характерною ознакою є наявність вимоги (претензії) на забезпечення і здійснення інтересів особи за допомогою держави (позитивні права). Отже, якщо зміст громадянських і політичних прав полягає в обмеженні ролі держави в духовному, соціальному, економічному та політичному регулюванні, наданні більшої свободи вибору для індивіда, то соціально-економічні права розширюють сферу державного контролю, збільшують супровідну роль держави щодо суспільства [228, с. 122].

Саме Міжнародний пакт про громадянські і політичні права відіграв особливу роль у правовому регулюванні проблеми забезпечення громадянських прав людини. Він сприяв правовій інтернаціоналізації тих основних досягнень людства, які стосуються сфери забезпечення громадянських прав, оскільки розширює взаємовідносини суб'єктів міжнародного й національного права з питань фундаментальних та невід'ємних прав, а також посилює основи їхнього міжнародного і національного становлення.

З прийняттям Міжнародного пакту про громадянські і політичні права формувалась соціально виправдана тенденція щодо визнання прав людини найвищою суспільною цінністю, оскільки ні держава, ні група людей або особа не мають права займатися різною діяльністю або чинити дії, спрямовані на знищення будь-яких прав чи свобод, визнаних у Пакті, або їхнє обмеження здійснюється більше, ніж це передбачено в ньому (ч. 1 ст. 5) [204].

Вважаємо, що конкретний перелік громадянських прав відображається у третій частині Пакту, зокрема право на життя, на заборону знущань, катувань, туртур чи жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність людини, на «недопустимість без вільної згоди людини піддавати її медичним або науковим дослідям, на заборону рабства і работоргівлі в усіх її видах, на заборону держати в підневільному стані, на заборону приневолювати до примусової чи обов'язкової праці, право кожного на свободу й особисту недоторканність, право осіб, позбавлених волі, на гуманне поводження і повагу до гідності, властивої людській особі, право на вільне пересування і свободу вибору місця проживання, на невтручання в особисте та сімейне життя, на недоторканність житла та таємниці кореспонденції, право на свободу думки, совісті і релігії, право безперешкодно дотримуватися своїх поглядів та багато інших» [204].

Деякі з науковців вважають, що формулювання статей про права людини в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права свідчить про їх імперативний характер [202, с. 189; 318, с. 370].

Імперативний характер проявляється у категоричності приписів, що встановлюють певні правила поведінки, які є обов'язковими для учасників

правовідносин. Така концепція імперативності, справляє значний вплив на сталість та на процес правозастосування тих норм Міжнародного пакту, які стосуються категорії громадянських прав.

Як зазначає А.В. Войціховський, у процесі послідовного становлення загальноприйнятих прав і свобод, закріплені в Пакті права є «правами першого покоління», що набули характеру «*jus cogens*» (імперативна норма), відповідно повинні дотримуватися всіма державами світу незалежно від того, чи є вони учасниками Пакту або ні [58, с. 271].

Права людини, що виникли в часи становлення першого покоління, як вважають Н.М. Крестовська та Л.Г. Матвєєва, є «виразом індивідуальності, автономії та свободи людини, і в сенсі такому розумінні – «бар'єром» від посягань на індивіда з боку інших людей, суспільства та держави» [242, с. 251–252].

Першими конституційно закріпленими правами та свободами людини і громадянина, як правило, визначалися громадянські права [191, с. 60].

Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Факультативні протоколи до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права сформуvalи «Міжнародний Білль про права людини».

Потрібно зазначити, що проголошені в них основні права та свободи розглядаються нині більшістю країн як юридично впливові (авторитетні) норми. Наведені документи в силу своєї універсальності є реалістичними та відіграють важливе значення для розвитку міжнародних відносин у сфері забезпечення громадянських прав людини, адже передбачені в них принципи та засади постійно розвиваються та удосконалюються в процесі укладення нових міжнародних угод.

Міжнародний Білль про права людини, як на початку свого створення, так і сьогодні, є одними з основних джерел права та слугує певною моделлю, яка широко використовується багатьма країнами при розробці окремих положень конституцій, різних законів та документів, що стосуються категорії громадянських прав людини. Саме у цій сфері міжнародних відносин чітко

відображається припис, за яким міжнародне право зобов'язує державу дотримуватися основних прав, а порядок їхньої практичної реалізації визначається національним правом [85, с. 216].

Значна кількість національних і місцевих законів, прийнятих останнім часом, охоплюють тези, створені відповідно до положень, викладених у Загальній декларації прав людини і Пактах, які залишаються основою для нинішньої і майбутньої діяльності в галузі прав людини як на державному, так і на міжнародному рівнях [203, с. 16–17].

С.В. Овчаренко зазначає, що основою при формуванні законів прав і свобод людини та громадянина, а також при закріпленні їх у конституціях різних держав є Загальна декларація прав людини [219, с. 33].

Конституції багатьох країн світу безпосередньо покликаються на цей документ і змісту враховують низку його положень.

Часто в наукових положення знаходимо, що «не менше ніж 90 національних конституцій, прийнятих після 1948 року, містять перелік фундаментальних прав, які або відтворюють положення Декларації, або включені до них під її впливом» [15].

Стверджуючи про величезний вплив Загальної декларації прав людини на національне законодавство держав, потрібно відмітити, що у конституціях більш ніж 110 країн світу є тією чи іншою мірою посилання на Декларацію.

А.І. Дмитрієв та В.І. Муравйов вважають, що після прийняття Загальної декларації прав людини, підписання Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права та інших актів з прав людини значно зросла кількість міжнародно-правових норм, реалізація яких відбувається на національному рівні [85, с. 216].

Такий перехід втілення та реалізації міжнародно-правових норм з прав людини на більш локальний рівень свідчить як про визнання таких норм універсальними і загальноприйнятими, так і про цілковите бажання втілити їх у своє соціальне життя завдяки відображенню в Основному Законі.

Міжнародно-правові стандарти прав людини продовжують розвиватися водночас із формуванням нових правових систем, які стверджують у своїх конституціях ідеї верховенства права та поваги до прав людини [26, с. 1].

Так, у Конституції Королівства Іспанії зазначено, що відповідно до Загальної декларації прав людини та міжнародних договорів і угод (ратифікованих Іспанією), повинні тлумачитися норми, які стосуються визнаних Конституцією основних прав і свобод [7]. Стрижнем політично-соціальної організації Іспанії є основні права та свободи людини, адже відсутність у суспільстві сприйняття вагомого значення громадянських прав унеможлиблює належну побудову правової держави із повноцінною політичною та соціальною організацією.

З огляду на зміст ст. 4 Конституції Республіки Молдова конституційні положення про права і свободи людини трактуються та реалізуються відповідно до Загальної декларації прав людини, пактів та інших договорів, однією зі сторін яких є Республіка Молдова. У випадку невідповідностей між пактами та договорами про основні права людини, однією із сторін яких є Республіка Молдова, та внутрішніми законами, пріоритет мають міжнародні норми [229].

Очевидно, що пріоритетність міжнародних договорів про права людини над внутрішньодержавними законами є поширеним явищем у положеннях конституції багатьох країн.

Цікаво ще проаналізувати Конституцію Словацької Республіки, яка встановлює, що міжнародні договори про права людини та основні свободи, які Словацька Республіка ратифікувала та оприлюднила у порядку, встановленому законодавством до набрання чинності цим конституційним актом, є частиною його правового порядку та мають перевагу перед законами, якщо вони забезпечують більший обсяг конституційних прав і свобод (стаття 154в) [139]. Простежуємо ключовий аспект щодо невичерпаності переліку тих прав, які належать зокрема до громадянських, адже навіть на рівні Основного Закону має значення ідеологічна та практична націленість законотворця щодо збільшення переліку конституційних прав, до яких насамперед зараховують громадянські.

Серед загальних принципів титулу, який регламентує права і свободи передбачені Конституцією Князівства Андорра вказано, що Загальна Декларація прав людини інтегрована в андоррський юридичний порядок (ст. 5) [134]. Це свідчить про те, що Загальна Декларація прав людини є частиною правової системи Князівства Андорри та входить до узгодженого комплексу взаємочинних юридичних засобів, призначених для регулювання тих суспільних відносин, які стосуються непорушних та невід'ємних прав особистості.

Вперше в Князівстві Андорра на конституційному рівні було закріплено демократичні права і свободи особи, що мають фундаментальний характер, а також певні гарантії їхньої реалізації [354, с. 20].

Деякі ознаки інтеграції Загальної декларації прав людини простежуємо і в португальському юридичному порядку. Так, у ст. 16 Конституції Португальської Республіки зазначено, що основні права, які закріплені в Конституції, не виключають існування будь-яких інших прав, закріплених у законах та у відповідних нормах міжнародного права. Водночас приписи Конституції та законів, які мають відношення до основних прав, повинні тлумачитися та перебувати у повній відповідності до Загальної декларації прав людини [136].

Конституція Боснії та Герцеговини, як зазначено у змісті преамбули, приймалася у 1995 році, керуючись зокрема Загальною декларацією прав людини та Міжнародним пактом про громадянські та політичні права [132].

Варто зазначити, що згадка в повоєнному конституційному законодавстві західноєвропейських країн про міжнародні договори та угоди звичне явище. Тоді як покликання на акт, що не має юридичної сили – Загальну декларацію прав людини є особливим свідченням того, що законодавець наголошує на важливості громадянських прав, спираючись на авторитет ООН.

Близько третини від загального обсягу Основного закону Італійської Республіки складають статті, які юридично закріплюють широке коло прав і свобод, що далеко виходить за межі класичного переліку. Деякі норми Конституції Італійської Республіки містять приписи ідеологічного характеру.

Так, у ст. 2 зазначено, що «Республіка визнає та гарантує невід’ємні права людини як окремої особи, так і в громадських організаціях, де розвивається особистість, і вимагає виконання невід’ємних обов’язків політичної, економічної та соціальної солідарності» [133]. Очевидним є умовний розподіл прав і обов’язків на два типи: перший тип – невід’ємні права, другий – ті, що стосуються соціально-економічної сфери. Відповідно права першого типу законодавча влада може лише уточнювати, видаючи норми про їх застосування, а другий тип прав є обмеженим за обсягом порівняно з першим та таким, що піддається законодавчому регулюванню. Таке формулювання, на нашу думку, свідчить про завуальований намір відповідати приписами Загальної декларації прав людини, а також умовному поділу прав передбачених Міжнародним пактом про громадянські та політичні права і Міжнародному пакту про економічні, соціальні та культурні права.

Варто звернути увагу і на деякі аспекти нової Конституції Швейцарської Конфедерації (1999 р.). Так, у Швейцарії правам і свободам було приділено цілу частину Основного закону. Що ж стосується громадянських прав, то важливим у їхньому становленні є те, що вони були виділені в окрему главу під назвою «Основні права». У попередній Конституції (1874 р.) такого виокремлення основних прав не було. До того ж статті, що визначали права і свободи, були розміщені разом із іншими нормами в першій главі «Загальні положення».

Таке виокремлення свідчить про усвідомлення значення громадянських прав людини, гідності і цінності людської особи, а також про необхідність сприяння соціальному прогресу і покращенню умов життя кожної людини при більшій свободі.

Однак, відображення громадянських прав у главі, що передбачає перелік основних прав характерне і для Конституцій таких держав, як Словаччина, Болгарія, Угорщина, Румунія, Азербайджан, Вірменія, Кіпр та інші.

Конституція Північної Македонії на відмінну від Конституцій таких держав як Іспанія, Молдова, Андорра, Боснія та Герцеговина не згадує про міжнародні акти, що становлять «Міжнародний Білль про права людини»,

проте простежуємо конструктивну побудову II розділу Конституції відповідно до них.

У II розділі Конституції Північної Македонії «Основні свободи і права людини та громадянина» виокремлено підрозділ, що передбачає громадянські і політичні права (ст. 9–29) та підрозділ, що визначає економічні, соціальні та культурні права (ст. 30–49) [138]. До громадянських прав відповідно до Конституції у Північній Македонії відносять зокрема такі: право на життя (потрібно зауважити, що право на життя у Республіці Македонія є недоторканим, у зв'язку з чим смертний вирок не може бути винесено за будь-яких обставин); право на недоторканість фізичної та моральної цілісності, заборона будь-яких тортур, нелюдського або такого, що принижує людську гідність поводження чи покарання, заборона примусової праці; право на свободу; право на свободу віри, совісті, думки та публічного висловлювання своїх поглядів і переконань; право на таємницю листування, а також усіх інших форм комунікації; право на свободу віросповідання, право на вільний і публічний, індивідуальний або колективний вираз релігійних переконань; право на недоторканність житла тощо [138].

Однак особливістю є те, що такі права як право на повагу та недоторканність особистого та сімейного життя, право на пересування та вільний вибір місця проживання, що відносяться до категорії громадянських прав та зазвичай поширюються на всіх людей незалежно від громадянства, у Республіці Македонія стосуються насамперед їх громадян.

Так, відповідно до Конституції України жодний громадянин не може бути підданий втручанню в його особисте та сімейне життя, крім випадків, визнаних Конституцією України, а свобода пересування та вільного вибору місця проживання гарантується кожному, хто законно перебуває на території України. Як бачимо, на відміну від приписів Конституції України, Конституція Республіки Македонії право на повагу та недоторканність особистого та сімейного життя, право на переміщення та свободний вибір місця перебування та проживання відносить за суб'єктною належністю до осіб із македонським громадянством.

Подібна ситуація щодо наділення правами на пересування та вільний вибір місця проживання тільки суб'єктів із відповідним громадянством передбачена і в Конституції Королівства Іспанії, зокрема у ст. 19.1. вказано, що «іспанці мають право вільно обирати своє місце проживання та пересуватися за національною територією» [135] та в Конституції Португальської Республіки, де в ч. 1 ст. 44 зазначається, що «усі громадяни мають право вільно пересуватися національною територією та проживати у будь-якій її частині» [136].

Відображення принципів і засад, передбачених у Загальній декларації прав людини, а також посилання на цю декларацію було характерним не тільки для конституцій країн континенту Євразії.

Загальна декларація прав людини знайшла своє відображення і в ряді конституцій держав материкової Африки.

З преамбули Конституції Республіки Камерун акцентуємо прихильність до основних прав і свобод, закріплених у Загальній декларації прав людини. Така прихильність, окрім згадки про декларацію у преамбулі, знаходить своє вираження і в змісті ряду норм, які передбачають належність кожній особі громадянських прав, зокрема право оселитися в будь-якому місці та вільно пересуватися (п. 4); право на недоторканність житла (п. 5) та на таємницю кореспонденції (п. 6); право на життя, на фізичну і моральну недоторканність, а також на гуманне ставлення (п. 12); право на свободу релігії та віросповідання (п. 15); право на вільне вираження своїх поглядів і переконань (п. 16) [5].

Факт приєднання до Загальної декларації прав людини мав місце і в Республіці Сенегал. Таке приєднання, враховуючи відданість ідеалу африканської єдності, зумовлене утвердженням та зміцненням основ Нації та Держави. Тобто, основне місце займає усвідомлення того, що без урахування Загальної декларації прав людини неможливим буде повноцінне утвердження та зміцнення основ сенегальської нації та сенегальської державності, оскільки першочерговою основою таких норм є права людини.

Так, у преамбулі Конституції Сенегалу, окрім принципу цілісності національної території та національної єдності, незмінності національного

суверенітету та зміцнення верховенства права, проголошується і повага до основних свобод і прав громадян як основи сенегальського суспільства, що свідчить про її фундаментальність серед визначених на конституційному рівні засад.

Маючи на меті модернізувати сферу прав людини, у 2016 році було прийнято Конституційний Закон №2016-10 від 05.04.2016 про внесення змін до Конституції. Завдяки цьому закону у Конституції Республіки Сенегал з'явився розділ під назвою «Основні права та свободи і обов'язки громадян» (розділ II) [17].

Статтею 7 (розділ II) визнається існування недоторканих, невід'ємних та непорушних прав людини як частини людської спільноти, миру та справедливості у світі. Потрібно відзначити, що непорушними та невід'ємними правами є ті, які відображені у розділі «Основні права та свободи і обов'язки громадян» (розділ II), зокрема – основні свободи особистості. Відповідно до ст. 8 Конституції Республіки Сенегал до основних свобод особистості насамперед відносяться громадянські [8].

У доповіді, що стала результатом тісної співпраці між відповідними державними відомствами Республіки Сенегал та Управлінням Верховного комісара ООН з прав людини сказано, що крім преамбули, прихильність Сенегалу до захисту прав людини (в т.ч. громадянських) підтверджується і рядом схожих положень, що викладаються у статтях з 7 по 25, які складають Розділ II Конституції «Основні права та свободи і обов'язки громадян». Крім того, Конституційний Суд зміцнив цю позицію двома рішеннями: а) рішенням Конституційної ради від 23 червня 1993 року, за яким конституційний характер надається деклараціям, що містяться в преамбулі Конституції; б) рішенням Конституційної ради від 16 грудня 1993 року, що стосується підписаного в Порт-Луї Договору про погодження торгового права в Африці, за яким конституційний характер має преамбула Конституції загалом [302].

Сьогодні Республіка Сенегал ратифікувала значну частину базових міжнародно-правових документів, які стосуються прав людини. До ратифікованих документів в розрізі громадянських прав відносимо

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (ратифікований у 1978 році), Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (ратифікований 13 лютого 1978 року), Другий Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, що мають стосунок до скасування смертної кари (ратифікований у 2004).

Відповідно до ст. 98 Конституції Республіки Сенегал законно ратифіковані угоди або договори з моменту свого опублікування мають вищий статус, ніж внутрішні закони [8]. Це свідчить про бажання Сенегалу відповідати тенденціям розвитку міжнародних стандартів у сфері прав людини, у випадку появи розбіжностей між внутрішнім законодавством та приписами міжнародно-правових актів.

Бажання відповідати міжнародним стандартам у сфері прав людини є характерним і для Республіки Бенін. У преамбулі Конституції зазначається прихильність не лише до принципів демократії, а й до принципів прав людини, що зазначено зокрема в Загальній декларації прав людини, положення якої є невід'ємною частиною Конституції та законів і мають вищу цінність щодо внутрішнього права [3].

Звертаємо увагу на те, що в Республіці Бенін (ст. 40 Конституції) державна влада зобов'язана вживати заходів, спрямованих на поширення та доведення до населення змістовності Конституції, Загальної декларації прав людини, а також змістовність усіх інших законно ратифікованих міжнародних документів, що тією чи іншою мірою стосуються прав людини, шляхом інтегрування їх в освітні програми різних навчальних закладів, шляхом поширення через засоби масової комунікації, зокрема радіо і телебачення [3].

Зазначене дає підстави стверджувати, що таке поширення та доведення до відома, має на меті підтвердити на внутрішньодержавному рівні відданість правам людини, передбачених універсальними міжнародно-правовими актами, а не лише засвідчити формальне декларування їх у своїй конституції.

У Конституції Республіки Екваторіальна Гвінея (ст. 13) також не залишено поза увагою права, передбачені в Загальній декларації прав людини, зокрема право на життя, право на свободу думки, право на особисту недоторканність,

право на вільне пересування та проживання, право на свободу релігії та віросповідання, право на недоторканність житла, право на таємницю кореспонденції тощо [12].

Водночас, що стосується конструкції такої норми (ст. 13), то зазначені права відносяться безпосередньо до громадян. Однак, це в жодному випадку не свідчить про те, що такі права не належать особі, яка не є громадянином Республіки Екваторіальна Гвінея, оскільки конституційними основами екваторіальнорівнянського суспільства є повага до гідності та свободи, а також повага до основних прав людини загалом (ст. 5).

Значна частина держав у післявоєнний час, втілюючи у зміст своєї конституції ті чи інші норми Загальної декларації прав людини, сприймала її як універсальний документ, що не піддавав сумніву факт поширення її приписів на всіх без винятку людей. Відповідно у змісті норм деяких конституцій робиться акцент саме на вузькому колі суб'єктів – громадянах.

Вважаємо, що таке формулювання у Конституції Республіки Екваторіальна Гвінея зумовлене наміром держави висвітлити свою позицію небайдужості насамперед щодо до своїх громадян.

Прихильність і повна відданість правам людини визначеним у Загальній декларації прав людини, а також у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права проглядається і в преамбулах Конституцій таких держав як Республіка Нігер [20], Алжирська Народна Демократична Республіка [1], Республіка Чад [6].

Також «Міжнародний Білль про права людини» значний вплив мав і на конституції держав колишніх союзних республік СРСР.

Так, після розпаду Радянського Союзу та набуття Республікою Білорусь незалежності, в державі вживались заходи спрямовані на розбудову внутрішнього законодавства з урахуванням загальноприйнятих стандартів із прав людини. Загальноприйнятими на той час вважалися ті стандарти, які носили міжнародний, універсальний характер та закріплювалися, зокрема у «Міжнародному Біллі про права людини».

Ратифікуючи у 1992 році Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, в Республіці Білорусь було ухвалено Концепцію судово-правової реформи, спрямовану на імплементацію положень Пакту. Також цей Пакт, поряд з іншими міжнародними документами в галузі прав людини, слугував вагомим орієнтиром для майбутньої Конституції. Однак, як вказує голова Республіканського правозахисного громадського об'єднання «Білоруський Гельсінський комітет» О. Гулак, фіксація певних приписів Пакту у відповідному розділі Конституції здійснювалась на рівні загальних гарантій, а більш детальне регулювання було віднесено до рівня законів та підзаконних актів [70, с. 49–50].

Потрібно відзначити, що загальноприйняті міжнародні норми з прав людини в Республіці Білорусь наділені особливим статусом. Такий особливий статус простежуємо в ст. 21 Конституції, де зазначено, що держава гарантує права та свободи, передбачені міжнародними зобов'язаннями держави [137].

Такий особливий статус міжнародних норм з прав людини фіксуємо і в Конституції Республіки Молдова (ч. 2 ст. 4), правда дещо з іншим формулюванням, а саме: «При наявності невідповідностей між пактами і договорами про основні права людини, однією зі сторін яких є Республіка Молдова, і внутрішніми законами, пріоритет мають міжнародні норми» [229].

Однозначно говорити про безумовне врахування всіх принципів і засад, передбачених в міжнародних актах щодо гарантування громадянських прав не буде правильним, оскільки, аналізуючи руйнацію цінності громадянських прав людини в умовах білоруського неоавторитаризму К.П. Яворська вказувала, що збереження смертної кари є фактом вираженого утиску громадянських прав у Білорусі [366, с. 184]. Загалом від моменту здобуття Білоруссю суверенітету, за інформацією правозахисників, привели у виконання понад 400 смертних вироків [196].

Для Республіки Казахстан, як однієї з пострадянських держав, стандарти які закріплені в ратифікованих універсальних міжнародних договорах також є імперативними. Вони є пріоритетними порівняно з національними та повинні

завжди застосовуватися казахстанськими судами у разі виникнення протиріч між ними [290, с. 7–8].

До найважливіших для Республіки Казахстан ратифікованих міжнародних актів, що закріплюють універсальні імперативні стандарти захисту прав людини можна віднести Загальну декларацію прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (ратифікований 28.11.2005 р.) та Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (ратифікований 21.11.2005 р.), а також Факультативні протоколи до них, один із яких був ратифікований 11.02.2009 р., а інший – спрямований на скасування смертної кари, був ратифікований Мажілісом Казахстану 23.12.2020 року (02.01.2021 року президентом Казахстану підписано закон про скасування в країні смертної кари).

Очевидно, що понад десять років після ратифікації у 2009 р. першого Факультативного протоколу до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, Республіка Казахстан не наважувалась прийняти остаточні рішення щодо скасування смертної кари, на застосування якої з 2004 року було запроваджено мораторій. Така нерішучість перешкоджала зміцненню людської гідності й прогресивному розвитку прав людини, а також абсолютно не сприяла прогресу в забезпеченні права на життя.

У засобах масової інформації повідомляється, що з моменту проголошення незалежності Казахстану (1991 р.) в країні виконали 536 смертних вироків [120].

Досвід демократично налаштованих країн показав, що однієї внутрішньодержавної спрямованості на відображення свого бачення основних прав у конституції недостатньо, адже це породжувало непорозуміння між політичними силами та суперечки в суспільстві, які дедалі поглиблювалися. У зв'язку з цим, поступово почала формуватися позиція, в основу якої було покладено міжнародно-правові стандарти та ідеали громадянських прав, що закріплені у положеннях міжнародних документів, які враховано в «Міжнародний Білль про права людини».

Деякі з конституцій у своїх преамбулах покликаються на Загальну декларацію прав людини та Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. В інших конституціях в основній частині є згадка про такі міжнародно-правові акти, а ще частина конституцій детально моделює свої положення під текст їх статей. Це свідчить про те, що нині міжнародне співтовариство намагається дотриматися громадянських прав, які є першочерговими у положеннях конституцій щодо основних прав.

Зважаючи на те, що Україна є однією з пострадянських держав, «Міжнародний Білль про права людини» також позначився на змісті нашої Конституції.

Аналізуючи історичні та правові аспекти формування кодексу прав людини в Україні, І.О. Ієрусалімова вказує, що права і свободи людини були закріплені відповідно до міжнародних стандартів, а можливості щодо їхньої реалізації, охорони і захисту були створені завдяки в історії України переходу від Декларації про державний суверенітет через Акт проголошення незалежності України, який 01 грудня 1991 року підтримали на референдумі до Конституції України. І лише з середини 90-х років ХХ століття стало актуальним і можливим повернення до ідей демократичної, правової держави і прав людини зокрема [104, с. 22].

Так, першим сміливим кроком на шляху офіційного утвердження прав людини в новітній історії України стала Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р., де в тексті преамбули депутати тоді ще Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки використали словосполучення «права людини». Однак, В.О. Боняк вважає, що лише після укладення у 1995 році Конституційного договору між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування термін «права людини» став широковживаним, і використовувався він в Україні до прийняття та ухвалення нової Конституції України у 1996 році [50, с. 19–20].

Погоджуємося з висновком М.М. Мацькевича, що на кожному етапі історичного розвитку прав і свобод характерна правочинна концепція людини,

як суб'єкта права, та закономірні уявлення про її права й обов'язки, свободи і несвободи. Не заперечуємо й той факт, що становлення конституційних прав і свобод в Україні на сучасному етапі відбулося у формах, які передбачені в розділі II Основного Закону [191, с. 56].

Щодо зазначеного твердження М.М. Мацькевича, доречно висвітлити позицію В.О. Боняк, яка вважає, що «термін «конституційні права» має використовуватися як словесний символ поняття, що відображає не лише можливості людини, закріплені в універсальних, загальнодержавних, регіональних та нерідко субрегіональних міжнародних договорах, але й ті права, що гарантує фізичній особі окрема конкретна держава» [50, с. 21–22].

Однак, з такою позицією неможливо повністю погодитися, оскільки ми вважаємо, що закріплення тих чи інших прав у змісті міжнародних договорів (універсальних, регіональних, субрегіональних тощо) без їхнього відображення у змісті самої конституції ще не свідчить про конституційність, а відтак і не можна їх вважати «конституційними правами». Конституційними вони вважатимуться лише тоді, коли шляхом відображення їх у нормах Основного Закону вони наповнюють зміст конституції.

Що ж стосується громадянських прав в Україні, то вони відображені в Конституції України, відповідно є конституційними. Зрозумілим є й те, що їхньому відображенню у Конституції України передувало закріплення громадянських прав у нормах міжнародно-правових документів, на які рівнялась значна кількість держав під час прийняття свого Основного Закону.

Головні ідеологічні принципи відображено в конституції держави, яка характеризує рівень розвитку суспільства або ті завдання, які необхідно ще досягти й вирішити. Як зазначає А.Р. Крусян, «Конституція – це не тільки нормативно-правовий акт, що має особливі юридичні властивості, але й сам ідеологічний документ...» [148, с. 12].

Громадянські права в міру своєї правової природи основоположні (фундаментальні) є невід'ємними конституційними правами, адже завжди відображені у змісті Конституції. Відображення їх у змісті Основного Закону зумовлене їхнім безпосереднім відношенням до найважливіших і

найістотніших сфер життєдіяльності людини, а також тим, що саме вони дають можливість кожній людині користуватися невідчужуваними благами приватного життя та індивідуальної свободи задля забезпечення свого повноцінного існування у суспільстві як людської істоти й неповторної особистості.

Як слушно зауважує О.В. Прієшкіна, Конституція України закріпила якісно нову систему прав і свобод людини та громадянина, до якої входять положення міжнародно-правових актів, які безпосередньо стосуються прав і свобод громадянина та, які мають певні зобов'язання держав-учасниць щодо визнання, легалізації, гарантування реалізації, а також охорони і захисту таких прав і свобод з боку держави та її інституцій [243, с. 35].

Водночас погоджуємося з інформацією, вказаною у доповіді правозахисних організацій, з якої випливає, що другий розділ Конституції України, який нараховував майже третину від загальної кількості конституційних норм, мав чимало безпосередніх запозичень від двох загальновідомих міжнародних пактів ООН про права людини 1966 р., але поряд з тим у юридичному розумінні не розрізняв норми Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, які держава зобов'язана виконувати за будь-яких обставин, і положення Міжнародного пакту про соціальні, економічні та культурні права, можливість впровадження яких пов'язана з реальним економічним станом тієї чи іншої країни [241, с. 7].

У зв'язку з цим очевидним є те, що конституційними вважаються не тільки громадянські, а й інші права, що відносяться до політичних, соціальних, економічних та культурних при умові їх відображення у нормах конституції.

Конституційне закріплення прав і свобод у межах правового поля, на думку О.Б. Горової, дає нам усі підставу говорити про них як про основні права [67, с. 38].

Під основними правами людини розуміємо гарантовану законом норму свободи (можливості) особистості, що діє у межах міжнародного стандарту як загальна і рівна для всіх людей та залежно від рівня розвитку суспільства здатна забезпечити повноцінне функціонування особистості [42].

На противагу цьому Н.В. Пильгун та О.Ю. Вінчук, основними (основоположними) вважають усі права і свободи людини та зауважують, що напевно, не варто диференціювати права людини на «основні» та «неосновні». У такому випадку, на їхню думку, доречно поділяти права на «конституційні» і «позаконституційні» [236, с. 5].

Однак задля усунення такої конфронтації серед науковців, потрібно розуміти, що характерним для громадянських прав в Україні є те, що вони за будь-якого поділу вважаються як основними, так і конституційними.

Деякі з науковців вважає, що в розділі II Конституції України першочергове місце відведено саме громадянським правам, яких значно більше, ніж це було в попередніх конституціях [67, с. 39].

Інші притримуються позиції, що Конституція України 1996 року суттєво доповнила відповідний перелік прав і свобод людини та громадянина порівняно з радянською конституцією – Конституцією УРСР 1978 року та закріпила такі права як громадянські, політичні, соціальні, економічні, культурні, інформаційні, екологічні права і свободи людини й громадянина [243, с. 35], у зв'язку з цим вперше замість фрагментарного набору прав і свобод виокремлено комплекс прав і свобод у межах основних суспільних галузей [226, с. 25].

Так, Конституція УРСР (1978 р.) у ст. 37 виокремлює соціально-економічні, політичні та особисті права і свободи, проголошені і гарантовані Конституцією СРСР, Конституцією Української РСР та радянськими законами. Однак із конструктивної побудови такої норми, вбачаємо, що усю повноту прав мають громадяни Української РСР. Натомість, іноземним громадянам і особам без громадянства в Українській РСР також гарантуються передбачені законом права і свободи (ст. 35) [150].

Вважаємо, що це дає підстави стверджувати про неповне відтворення загально визнаних міжнародних принципів щодо громадянських прав, зокрема щодо визнання гідності, притаманної всім членам людської родини, та визнання рівних і невід'ємних прав для кожної людини як основу її свободи, справедливості і загального миру. Як вказує О.Б. Горова, несповна було

реалізовано стандарти прав людини, що закріплені в міжнародно-правових актах, учасницею яких була й Українська РСР [67, с. 39].

Хоча, дехто з вчених дотримується протилежної позиції та вважає, що в Конституції Української РСР 1978 року окрім того, що права особистості завжди розглядалися крізь призму інтересів держави, в ній послідовно дотримуються загальноновизнані міжнародні принципи прав і свобод людини і громадянина [119, с. 15].

Проект Конституції Української РСР було розроблено відповідно до Конституції СРСР 1977 року, після прийняття якої розпочався конституційний процес в Україні. Офіційно участь в обговоренні проекту брали 32 млн. осіб. За результатами обговорень до конституційної комісії надійшло понад 8 тисяч пропозицій про доповнення та внесення змін до проекту Конституції УРСР. Декларативні лозунги Конституції Української РСР 1978 р. значно розходилися з реальним життям. Щонайперше, це стосувалося прав і свобод громадян, що гарантувала глава 6 Конституції («Основні права, свободи і обов'язки громадян Української РСР»). Більшість положень конституції мали декларативний характер, оскільки не враховували реалій суспільного розвитку і не відповідали їм. Також не було враховано положення міжнародних стандартів у галузі прав і свобод людини й громадянина. Закріплення прав і свобод у нормах конституції носило формальний характер, адже радянські конституції не передбачали механізму їх захисту та не були конституціями прямої дії [125, с. 163, 164, 167, 169].

О.М. Мироненко поділив умовно процес ідеї зародження, визрівання і розвитку вітчизняного конституціоналізму як теорії і практики на кілька періодів, і зазначає, що четвертий період історії Конституції України охоплює майже три чверті століття дії українських радянських конституцій 1919, 1929, 1937 та 1978 років, які проголошували найдемократичніші норми щодо прав і свобод людини з необхідними гарантіями. Повністю погоджуємося із думками науковця про те, що, на жаль, не всі конституційні норми та приписи були виконані на практиці, однак вони стали вагом надбанням скарбниці загальнолюдської конституційної думки [199, с. 55, 56].

Більшість науковців все-таки переконанні, що конституції України радянського періоду відтворювали в основному структуру та положення Конституцій СРСР [304, с. 73; 358, с. 113].

Так, А.І. Козаченко, висвітлюючи у своїй праці основні етапи конституційного будівництва в радянський період та особливості радянського конституціоналізму відзначає, що Конституція Української РСР (1978 року) була розроблена відповідно до Конституції СРСР (1977 року) [125, с. 163].

Порівнюючи деякі положення Конституції СРСР (1977 р.), що пояснює основні права і свободи громадян СРСР з положеннями Конституції Української РСР (1978 р.), які регламентує основні права і свободи громадян України простежуємо, що як громадяни СРСР мали соціальні, економічні, політичні та особисті права і свободи, проголошені та гарантовані Конституцією СРСР та радянськими законами, так і громадяни України мають усі соціально-економічні, політичні та особисті права і свободи, проголошені й гарантовані Конституцією та законами України.

Водночас на відмінну від Конституції Української РСР, у статті 39 Конституції СРСР [149] передбачалася можливість розширення прав і свобод, що дає підстави вважати про незавершене формування їх переліку.

Але історичний період становлення громадянських прав окреслений дією радянських конституцій 1919, 1929, 1937 та 1978 років свідчить, що громадянським правам приділялося недостатньо уваги. У цей період над громадянськими правами у плані конституційно-нормативного відтворення превалювали соціально-економічні й культурні права.

На наше переконання, саме Конституція Української РСР 1978 року є останньою конституцією того періоду, після закінчення якого наступив новий етап становлення громадянських прав в Україні.

З появою у 1996 році Конституції України активізувався процес формування громадянських прав відповідно до міжнародних стандартів, основним осередком яких є такі універсальні міжнародно-правові акти, які включені в Міжнародний Білль про права людини. Окрім активізації процесу формування прав у теоретичній площині, Білль мав початок і практичної

реалізації. Так, за інформацією Міністерства юстиції України, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (його деякі положення) застосовувалися найвищими національними судами під час ухвалення більше як 14 тис. рішень [252].

Прийняття Конституції України 1996 року ознаменувало новий поштовх у напрямку становлення та відтворення у конституційній площині громадянських прав. Такий поштовх конституційно-правового регулювання сфери громадянських прав спрямовувався на врахування тих стандартів і приписів, що відображалися, зокрема у Загальній декларації прав людини та Міжнародному пакті про громадянські і політичні права.

Принагідно варто звернути увагу на позицію В.О. Боняк, В.А. Завгороднього, С.М. Перепьолкіна, Л.А. Філянної, Ю.В. Христової, які вважають, що положення Загальної декларації прав людини були закріплені в Конституції України, адже вона стала фундаментом, на основі якого відбувалася не тільки міжнародна, а і внутрішньодержавна нормотворчість у галузі прав людини [205, с. 5].

На думку значної частини українських науковців, незважаючи на те, що іноді в Конституції України прослідковується відхилення від послідовності викладення прав і свобод, передбачених Загальною декларацією прав людини, норми розділу II «Права, свободи і обов'язки людини і громадянина» Конституції України все ж таки загалом дотримуються послідовності викладення, яке запроваджено в Загальній декларації, а також засвідчують ціленаправленість України на втілення та реалізацію міжнародних стандартів у відповідній сфері суспільного життя [345, с. 186–187, 192; 356, с. 11–12].

Відзначаємо, що відсутність у змісті конституцій певних держав норм, якими регулюються питання прав і свобод людини згідно із Загальною декларацією прав людини, не дає підстав вважати про небажання такої держави втілити в суспільне життя міжнародні стандарти щодо громадянських прав. Прихильність та/або відданість приписам Загальної декларації прав людини, навіть при відсутності конкретних норм щодо громадянських прав, свідчить

про зворотне – загальне визнання та бажання реалізовувати хоча б основоположні засади щодо прав людини, передбачені у ній.

Становлення, формування та подальший розвиток громадянських прав беззаперечно пов'язаний із міжнародно-правовими документами, що включені у Міжнародний Білль про права людини. Саме завдяки їм у більшості країн світу було започатковано тенденцію, спрямовану на декларування у Основних Законах тих прав людини, які відносилися до громадянських. Таке декларування засвідчило намір відповідати міжнародно-правовим приписам і засадам щодо прав і свобод людини загалом, так і щодо громадянських прав зокрема.

Висновки до розділу 1

Доведено, що формування системи громадянських прав як основного інституту конституційного права займає одне із основних місць у системі конституційного права та в сучасному конституціоналізмі, оскільки зміст таких прав відіграє важливу роль не лише в процесі існування кожної особи окремо, а і суспільства загалом.

Зазначаємо, що серед властивостей такого інституту конституційного права, як громадянські права, варто відмітити: необхідність наявності декількох елементів; наявність таких компонентів системи як склад та структура; певні особливості характерні для складу та структури; можливість зміни (переформулювання) як змістовного показника, так і кількісного (збільшення / зменшення).

Наголошуємо на тому, що формування системи громадянських прав як основного інституту конституційного права можливе в межах, які охоплюють весь спектр прав і свобод, передбачених зокрема Конституцією України.

Визначено, що має враховуватися та якого принципу необхідно дотримуватися при формуванні системи громадянських прав як основного інституту конституційного права, а саме: потрібно враховувати особливості її складу та структури, а необхідно притримуватися принципу, що саме ці права є основоположними (фундаментальними) та невід'ємними. Стверджуємо, що до

формування будь-якої системи належить певна кількість самостійних елементів, що відповідають однаковим особливостям, характерними як для них загалом, так і для кожного елементу окремо, незалежно від їх кількісного складу в такій системі. Саме кількість самостійних елементів із своїми особливостями є складом системи. Доведено, що для формування будь-якої системи характерною є і структура, яка відображає зв'язок взаємодії таких елементів між собою, а також їх упорядкованість, що свідчить про організованість самої системи.

Виділено, що для складу та структури як компонентів системи важливі три аспекти: наявність відповідних елементів; зв'язок таких елементів між собою, що породжує їх єдність та цілісність; наявність системоутворюючого фактору, як рушійної сили спрямованої на досягнення відповідної мети.

Кожен із цих аспектів охарактеризовано в плані формування системи громадянських прав.

Щодо наявності відповідних елементів, то вони виявляються у формі норм з такими особливостями як: особливість відображення, суб'єктна особливість, предметна особливість та особливість меж дії. Доведено, що відсутність цих особливостей впливає на формування системи громадянських прав.

Щодо зв'язку елементів між собою, який породжує їх єдність та цілісність відзначено, що зв'язок виявляється в сукупності норм із зазначеними особливостями, які породжують між собою такі взаємини як єдність та цілісність. При цьому єдність виступає тісним зв'язком елементів з однаковими особливостями та вважається внутрішнім фактором зв'язку, а цілісність є умовно окресленими параметрами сукупності елементів, як неподільного цілого і вважається зовнішнім фактором зв'язку.

Що стосується такого аспекту наявність системоутворюючого фактору як рушійної сили, спрямованої на досягнення відповідної мети, стверджується що саме завдяки йому має місце націленість на забезпечення цілісного та ефективного врегулювання відносин, через які досягатиметься психічне та фізичне благополуччя людини.

Врахувавши наявність відповідних елементів, зв'язок елементів між собою (їх єдність та цілісність), наявність системоутворюючого фактору, як рушійної сили спрямованої на досягнення відповідної мети, що є характерними для складу та структури компонентів системи доведено, що, формуючи систему громадянських прав як основного інститут конституційного права, до неї варто зарахувати наступні права: право на життя, право на свободу та особисту недоторканність, право на недоторканність житла та іншого володіння особи, право на повагу гідності, право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, право на недоторканність особистого і сімейного життя особи, право на пересування, вільний вибір місця проживання, право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, право на свободу світогляду і віросповідання.

Зроблений фрагментарний екскурс зазначених прав з урахуванням таких особливостей як відображення, суб'єкт, предметність та межі дії, які входять до системи громадянських прав при формуванні її як одного із основних інститутів конституційного права.

Також у першому розділі доведено, що із прийняттям у 1948 р. Організацією Об'єднаних Націй першого документу універсального характеру – Загальної декларації прав людини, а згодом у 1966 р. Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права, питання необхідності приділення цій категорії прав значної уваги, широко вийшло за вузьконаціональні межі і стало об'єктом міжнародного права.

Аргументовано, що Загальна декларація прав людини укріплює домінуюче становище прав та свобод людини в суспільних правовідносинах, пояснюючи їх як невіддільну властивість особистості, мінімізуючи при цьому роль держави у визначенні статусу людини.

Зауважуємо, що еволюційний розвиток міжнародного законодавства досліджуваної тематики, характеризується тенденціями до найпоширенішого методу стандартизації – уніфікації, яка зумовлена прийняттям загальноновизнаних (універсальних та регіональних) актів та багатограним

розумінням суспільством ідеї прав людини загалом та громадянських прав зокрема.

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права сприяв правовій інтернаціоналізації тих основних досягнень людства, які стосуються сфери забезпечення громадянських прав, оскільки розширює взаємовідносини суб'єктів міжнародного і національного права з питань фундаментальних та невід'ємних прав, а також посилює основи їх міжнародного і національного становлення. Зазначаємо, що Міжнародний пакт про громадянські й політичні права відіграв особливу роль у правовому регулюванні проблеми забезпечення громадянських прав людини.

Доведено, що проголошені в Загальній декларації прав людини та в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права основні права та свободи розглядаються нині більшістю країн як юридично впливові (авторитетні) норми. Згадані документи в силу своєї універсальності є реалістичним та відіграють велике значення для розвитку міжнародних відносин в сфері забезпечення громадянських прав людини, адже передбачені в них принципи та засади постійно розвиваються та удосконалюються в процесі укладення нових міжнародних угод.

Проаналізувавши конституції ряду держав, можемо стверджувати, що величезний вплив на їх змістовність тією чи іншою мірою мали Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права та відповідні протоколи до нього.

В контексті вказаного впливу необхідно віднести, зокрема конституції таких держав як Королівства Іспанії, Республіки Молдова, Словацької Республіки, Князівства Андорра, Португальської Республіки, Боснії та Герцеговини, Італійської Республіки, Швейцарської Конфедерації, Північної Македонії.

Зазначасмо, що Загальна декларація прав людини знайшла своє відображення в ряді конституцій держав материкової Африки (Республіка Камерун, Республіка Сенегал, Республіка Бенін, Республіка Екваторіальна Гвінея, Республіка Нігер, Алжирська Народна Демократична республіка,

Республіка Чад). Також обґрунтовується факт впливу міжнародних актів, таких як Міжнародний Білль про права людини на конституції держав, на колишні союзні республіки СРСР (Республіка Білорусь, Республіка Казахстан).

Доводимо, що врахування положень Загальної декларації прав людини є особливим свідченням того, що законодавець наголошує на важливості громадянських прав, спираючись на авторитет ООН.

Аналізуючи історико-правове становлення громадянських прав в Україні та їх закріплення на конституційному рівні з урахуванням Конституції УРСР (1978 р.), зрозумілим є те, що громадянським правам у той період приділялося недостатньо уваги.

Стверджуємо, що Конституція УРСР (1978 р.) є останньою конституцією періоду, після закінчення якого наступив новий прогресивний етап становлення громадянських прав в Україні, адже з появою у 1996 році Конституції України активізувався процес формування громадянських прав відповідно до міжнародних стандартів, основним осередком яких є такі універсальні міжнародно-правові акти, які включені в Міжнародний Білль про права людини. Аналізуючи юридичне закріплення громадянських прав у правовому просторі України, очевидно, що такі права є конституційними.

Обґрунтовано, що прийняття Конституції України 1996 року ознаменувало новий поштовх у напрямку становлення та відтворення у конституційній площині громадянських прав, чого не було зроблено у попередніх Конституціях України. Такий вияв конституційно-правового регулювання сфери громадянських прав спрямовувався на врахування тих стандартів і приписів, що відображалися й у Загальній декларації прав людини та Міжнародному пакті про громадянські і політичні права.

РОЗДІЛ 2

ГРОМАДЯНСЬКІ ПРАВА ЯК ВИЩА СУСПІЛЬНА ЦІННІСТЬ

2.1. Значення громадянських прав у конституційно-правових відносинах

Значення громадянських прав, враховуючи відповідну специфіку та характер суспільних відносин на регулювання та забезпечення яких вони спрямовані, свідчить про їх важливість у будь-яких правовідносинах.

Правовідносини є тим засобом, за допомогою якого, як вважають Ю.М. Тодика, М.В. Ковалів, М.Т. Гаврильців та М.М. Бліхар, юридичні норми втілюються у поведінці людей. Правові норми виявляють свої властивості тільки тоді, коли вони починають функціонувати у правовідносинах [147, с. 23; 122, с. 27].

Оскільки конституційно-правові відносини визначають зміст правовідносин, що регламентуються іншими галузями права, відповідно їм належить провідне місце в системі правовідносин [122, с. 28].

Щодобезпосередньо конституційно-правових відносин то необхідно відмітити, що громадянські права в цьому випадку посідають фундаментальну та провідну роль.

Задля того, щоб зрозуміти фундаментальне та провідне значення громадянських прав у конституційно-правових відносинах, необхідно першочергово зосередити увагу на структурних елементах таких правовідносин, в плані яких в майбутньому розглядатимуться такі права. Ю.В. Мельник зазначає: «Структура – це насамперед набір елементів, які поєднані між собою, доповнюють одне одного та забезпечують функціонування відповідного механізму» [195, с. 78].

Ряд науковців до структури конституційно-правових відносин зараховують суб'єкт, об'єкт та юридичні факти [146, с. 20–21; 147, с. 26–28; 59, с. 154].

У свою чергу, такі вчені як Р.Я. Демків та А.А. Єзеров вважають, що структура конституційно-правових відносин майже не відрізняється від

структури інших врегульованих норм права і включає суб'єкт, об'єкт та зміст (суб'єктивні права та юридичні обов'язки) [79, с. 23; 148, с. 61–62].

Натомість інша вчені, серед них В.О. Боняк, В.А. Завгородній, А.В. Самотуга, Л.А. Філянїна, до структури конституційно-правових відносин окрім суб'єкта (індивіда) та об'єкта, зараховують ще зміст і юридичний факт [144, с. 13–14].

Конституційно-правові відносини, які за галуззю конституційного права є різновидом правовідносин, а правовідносини, у свою чергу, є частиною суспільних відносин можуть, які можуть бути виконані, як зазначає О.А. Коваль, лише за умови наявності усіх їхніх елементів [123, с. 54].

Відтак вважаємо, що значення громадянських прав у конституційно-правових відносинах слід простежувати в плані суб'єкта, об'єкта, змісту та юридичного факту [310, с. 112].

З іншого боку, громадянські права є частиною конституційно-правових норм у складі конституційно-правових відносинах, відповідно відзначаємо їхній безпосередній вплив на формування різновиду юридичних відносин.

А.А. Єзеров за об'єктами правового регулювання (або за інститутами конституційного права) конституційно-правові відносини поділяє на такі різновиди, пов'язані з: а) «основами конституційного ладу; б) правовим статусом особистості; в) формами безпосередньої демократії; г) державним устроєм; г) організацією та діяльністю органів публічної влади тощо» [148, с. 60]. Зі свого боку, В.Л. Федоренко серед основних видів конституційно-правових відносин відповідно до наявної системи інститутів конституційного права (системи конституційного права) виділяє юридичні відносини, що виникають у зв'язку з реалізацією прав, свобод і обов'язків людини і громадянина [342, с. 40].

Притримуючись такої варіації, виділяємо окремий різновид конституційно-правових відносин, що мають безпосередній стосунок до прав людини, – конституційно-правові відносини, які пов'язані з реалізацією та забезпеченням громадянських прав [310, с. 113].

Конституційно-правові відносини виникають на основі налагодження певних суспільних відносин конституційно-правовою нормою. Водночас суб'єкти суспільних відносин у результаті врегулювання їхньої поведінки такою нормою, починають бути суб'єктами конституційно-правових відносин і в результаті мають права та обов'язки, що передбачені конституційно-правовою нормою.

Юридично-правовий взаємозв'язок норми конституційного права та конституційних правовідносин обумовлює правову залежність та співвідношення між собою норми галузевого права та галузевих правовідносин.

Отже, що стосується суб'єкта як елемента конституційно-правових відносин в плані громадянських прав, його потрібно сприймати як одну із ключових передумов, необхідних для існування правових відносин, пов'язаних із реалізацією та забезпеченням таких прав.

У такому розумінні варто звернути увагу на думку Ю.В. Данилюка, який вважає, що кожен суб'єкт наділений певними правами та обов'язками відповідно до поширення на нього конституційно-правових норм [76, с. 11].

Суб'єкти конституційно-правових відносин визначаються нормами конституційного права і до них належать учасники тих суспільних відносин, поведінку яких можна коригувати за допомогою конституційно-правових норм.

Часто суб'єкти правових відносин виступають учасниками тих правовідносин, де права та інтереси однієї зі сторін реалізуються через виконання своїх обов'язків іншою стороною.

Описуючи загальні критерії розмежування суб'єктів конституційно-правових відносин, що пов'язані із реалізацією та впровадженням громадянських прав, вважаємо за потрібне виокремити такі дві основні групи: індивідуальні (фізичні особи) та колективні (суспільні утворення).

Удаючись до детального відображення індивідуальних (фізичних) суб'єктів конституційно-правових відносин, які пов'язані з реалізацією та забезпеченням громадянських прав, варто вказати, що до них належать усі фізичні особи. Кожне положення Конституції України, регламентує права щодо суб'єкта конституційно-правових відносин має абстрактний, безособовий

характер та дає підстави зараховувати до них громадян України, громадян інших держав (іноземці), громадян двох чи більше держав (біпатриди), осіб без громадянства (апатриди).

Специфіка конституційно-правових відносин, які пов'язані з реалізацією та забезпеченням громадянських прав, полягає в тому, що такі відносини не містять поіменної індивідуалізації суб'єктів права. Власне індивідуалізація зв'язку між суб'єктами права виявляється в узагальненості їхніх прав та обов'язків за допомогою усталених словосполук – «кожна людина», «жодна людина», «кожен», «ніхто» тощо.

Конституційно-правовий статус фізичних осіб – учасників конституційно-правових відносин, що пов'язані з реалізацією та забезпеченням громадянських, на відміну від політичних прав не впливає на факт віднесення їх до суб'єктів таких правовідносин. Так, право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації (ст. 36 Конституції України), право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (ст. 38 Конституції України) як політичні права стосуються учасників конституційно-правових відносин – фізичних осіб, конституційно-правовий статус яких – громадяни. У той час, право на життя, право на повагу гідності, право на свободу та особисту недоторканність, право на недоторканність житла та іншої приватної власності особи, право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, право на недоторканність особистого і сімейного життя особи, право на пересування, вільний вибір місця проживання, право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, право на свободу світогляду і віросповідання стосуються учасників конституційно-правових відносин – фізичних осіб, незалежно від їх конституційно-правового статусу.

Детально описуючи відображення колективних (суспільних утворень) суб'єктів конституційно-правових відносин, що пов'язані з реалізацією та забезпеченням громадянських прав, варто зазначити українську державу.

О.В. Скрипнюк, описуючи суб'єкти конституційно-правових відносин, які полягають у її багатогранності, оскільки на відміну від суб'єктів інших галузей права, в яких суб'єктами виступають переважно фізичні та юридичні особи, стверджує: «Особливим учасником конституційно-правових відносин є українська держава» [306, с. 64].

Колектив авторів навчального посібника «Загальна теорія держави і права» (за ред. М.В. Цвіка та О.В. Петришина) зазначають, що держава може вступати зокрема в конституційно-правові відносини, визнаючи її при цьому суб'єктом правовідносин [99, с. 340].

Також погоджуємося з позицією В.Л. Федоренко у тому, що українська держава є самостійним суб'єктом конституційно-правових відносин, органи державної влади є важливим суб'єктом конституційно-правових відносин, які з боку держави можуть провадити її повноваження [343, с. 30].

О.В. Скрипнюк та В.Л. Федоренко вважають, що Українська держава частково виступає учасником конституційно-правових відносин, може мати виняткові конституційні обов'язки, дбати про людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку (ч. 1 ст. 3 Конституції України), а також має обов'язки щодо утвердження і забезпечення прав і свобод людини, та право відповідати перед іншою людиною за свою діяльність (ч. 2 ст. 3 Конституції України) [306, с. 64; 343, с. 30].

Будь-які конституційно-правові відносини, в т.ч. і конституційно-правові відносини, які пов'язані з реалізацією та забезпеченням громадянських прав не обмежені лише наявністю суб'єктів з певними правами і обов'язками. Для детального розуміння змістовності таких відносин необхідно також визнати наявність у його структурі об'єкта, що визначатиме сенс поведінки таких суб'єктів.

Спільна взаємодія індивідуальних та колективних (фізичні та юридичні особи відповідно) суб'єктів конституційних правових відносин, що пов'язані з реалізацією та забезпеченням громадянських прав, проектується на об'єкт правовідносин. Така ціленаправленість передбачає юридичний обов'язок, мета

якого полягає у задоволенні потреб, інтересів та інших благ суб'єктів правовідносин.

У свою чергу, об'єкти правовідносин повинні проявляти зацікавленість суб'єктів цими правовідносинами, реалізовувати та захищати законні права та інтересів усіх учасників правових відносин, адже основна мета вступу у правові взаємовідносини покликана набувати суб'єктами нових прав, реалізувати уже набуті права, за допомогою чого збалансувати своїх права та обов'язки [178, с. 28].

Є.В. Курінний наголошує, що об'єкт права є основною юридичною категорією в ієрархії системи основних правових складових [170, с. 33].

Погоджуючись з цим необхідно зауважити, що об'єкт є важливим структуроутворюючим елементом конституційно-правових відносин, адже саме він забезпечує зв'язки зацікавленості між учасниками цих правовідносин.

О.В. Зайчук та Н.М. Оніщенко наголошують на двох підходах пояснення об'єкта правовідносин – моністичну (єдиний, загальний об'єкт) і плюралістичну (різноманітний об'єкт), дотримуються позиції, що більш реалістичною є плюралістична, адже різноманітність об'єктів правовідносин впливає із різноманітності правовідносини, що регулюються правом [322].

А.М. Завальний, виокремлюючи у правовій доктрині ці дві основні теорії щодо «об'єкта правовідносин», вказує на такий вид об'єкта якособисті немайнові блага людини – здоров'я, ім'я, життя, честь, гідність [325, с. 204].

Автори підручника «Теорія держави і права в тестових завданнях» (за ред. Л.Р. Наливайко) виокремлюють ще такий вид об'єкту правовідносин як немайнові блага. Напротивагу А.М. Завальному, колектив авторів згадуваного підручника немайнові блага поділяє на особисті (життя, здоров'я, честь і гідність, свобода, недоторканність житла, права людини і громадянина та деякі інші) та соціальні (конституційний лад, громадський порядок і безпека, довкілля, належне управління тощо) [320, с. 403].

До об'єктів, як вважає М.І. Марчук, відносять явища, що відповідають матеріальній або ж духовній (нематеріальній) реальності, щодо яких виникають

правовідносини, які регламентуються конституційно-правовими нормами [140, с. 11].

На думку М.І. Марчук, Н.В. Мішиною, такі вияви, як життя, здоров'я, честь, гідність є особистими нематеріальними благами людини і зараховують їх до нематеріальних об'єктів конституційно-правових відносин [140, с. 12; 145, с. 57].

Схожої думки, однак дещо у ширшому розумінні, притримується і А.В. Перепелиця, вказуючи, що зокрема людина, її права і свободи є об'єктами конституційно-правових відносин [231, с. 268].

Враховуючи думки значної частини науковців, погоджуємося, що немайнові об'єкти права (життя, здоров'я, честь, гідність тощо) відповідають правовій природі тих конституційно-правових відносин, які пов'язані з реалізацією та забезпеченням громадянських прав.

Однак такий перелік об'єктів не є вичерпним щодо конституційно-правових відносин, які пов'язані з реалізацією та забезпеченням громадянських прав.

З урахуванням конституційно-правових норм, які разом становлять громадянські права, до об'єктів конституційно-правових відносин, що пов'язанні із реалізацією та забезпеченням таких прав, варто зарахувати ще такі:

- життя і здоров'я відповідно до статті 27 Конституції України;
- гідність (стаття 28 Конституції України);
- свобода та особиста недоторканність (стаття 29 Конституції України);
- недоторканність житла (стаття 30 Конституції України);
- таємниця листування, телеграфної та іншої кореспонденції (стаття 31 Конституції України);
- недоторканність особистого і сімейного життя особи відповідно до статті 32 Конституції України;
- свобода пересування і вільного вибору місця проживання (стаття 33 Конституції України);

- свобода думки, слова і вільного вираження своїх поглядів і переконань відповідно до статті 34 Конституції України;
- свобода світогляду і віросповідання (стаття 35 Конституції України) [310, с. 118].

Відповідно до перерахованих об'єктів, необхідно висвітлити твердження О.В. Скрипнюка: «Ними виступають вищі соціальні цінності в суспільстві та державі, що набувають конституційного значення й отримують закріплення в конституції та законах України» [306, с. 66].

Таке твердження щодо вказаних об'єктів знаходять своє відображення і крізь призму основоположного принципу української державності про те, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю [152].

Як зазначає Р.Я. Демків, конституційно-правові відносини, об'єкти і суб'єкти цих конституційно-правових відносин є важливою частиною для з'ясування змісту, сутності і структурної характеристики конституційного права. Однак з таким твердженням неможливо цілком погодитися, оскільки окрім об'єктів і суб'єктів конституційно-правових відносин потрібно враховувати і зміст (суб'єктивні права та юридичні обов'язки) який, як вказує Р.Я. Демків, є елементом, що входить до структури таких правовідносин [79, с. 23].

Правовий зв'язок між суб'єктами відповідно до прав і обов'язків, передбачених правовою нормою конституційного права, відображає зміст конституційно-правових відносин. Саме у змісті суб'єктивних прав і юридичних обов'язків суб'єктів правовідносин розкривається природа конституційно-правових зв'язків [210, с. 24, 25].

Зміст конституційно-правових відносин утворюють передбачені в конституційно-правових нормах суб'єктивні права та юридичні обов'язки їх учасників (суб'єктів).

З'ясовуючи суб'єктивне право і відповідні йому поняття як діалектичне явище в комплексному філософсько-правовому підході, а також розширюючи понятійний образ суб'єктивного права, що дозволяє вивести його за межі

позитивно-правового дискурсу, Є.М. Черних акцентував увагу на з'ясуванні суб'єктивного права у вузько-догматичному, широкому та гранично широкому розумінні. Саме такий підхід, на нашу думку, відповідатиме як найкращому сприйнятті такої складової змісту конституційно-правових відносин як суб'єктивне право.

Так, у вузько-догматичному сенсі суб'єктивне право є юридично безперешкодною й захищеною можливістю дій або станів, що реалізуються відповідними обов'язками або зв'язаністю дій конкретних осіб, зміст якого полягає в тому, щоб самостійно визначати та здійснювати свої дії, а також окреслювати та вимагати дії інших осіб, через що простежується відношення суб'єкта до матеріальних і духовних благ (володіння, надання, користування, розпорядження ними). У широкому розумінні суб'єктивне право зазначається як особистісна якість, спроможність суб'єкта до юридично значущої дозволеної поведінки або обов'язкової поведінки в межах індивідуально-правової свободи, передбаченої правопорядком. Суб'єктивне право як сторона феноменів, протилежних об'єктивним правовим проявам у широкому розумінні – це вся сфера індивідуально-належних юридичних повинностей, можливостей членів правового спілкування (суб'єктів правовідносин) в особистісному вимірі існування [351, с. 6–7].

Загалом щодо визначення змісту суб'єктивних прав існують два основні підходи – описовий та інтегративний. Описовий підхід полягає у звичайному перерахуванні можливостей, які надає те чи інше суб'єктивне право, тоді як інтегративний підхід передбачає системне і послідовне узагальнення перспектив, які надаються учасникам тим чи іншим суб'єктивним правом у багатокomпонентній структурі [207, с. 75, 76].

Як вважає С.О. Сабура, в правовій доктрині інтегральний зміст суб'єктивного права часто представлений чотирма складовими можливостями: а) перспективи поведінки в межах свободи, яка встановлена нормою права. Така норма поведінки передбачає впровадження інтересів людини та автоматично відкидає можливість порушення права інших осіб; б) можливості користування благом з метою реалізації закріплених правом суб'єктивних

інтересів. Суб'єкт юридичних відносин знає як діяти і реалізовує свої права на практиці, що робить норми права ефективними та дієвими; в) вимагання виконання обов'язку іншими суб'єктами права як гарантії дієвості права; г) можливість звертатися до компетентних органів та / або суду за захистом порушеного права, що дає змогу поновити порушене право та покарати винних у порушенні прав суб'єктів [287, с. 37].

Як зазначає М.І. Марчук, багатозначність змісту конституційно-правових відносин зумовлює участь різних суб'єктів у конституційно-правових відносинах. Це зазвичай відносини влади, тому їх суб'єкти відіграють особливу роль з огляду на те, що більшість їхніх дій і вчинків мають владно-імперативний характер [140, с. 11].

Щодо притаманного конституційно-правовим відносинам імперативного характеру, Л.Р. Наливайко та Ю.М. Тодика вказують, що така характерність значною мірою зумовлена реалізацією владними структурами своїх повноважень, взаємодією різних органів державного механізму тощо [210, с. 25; 147, с. 24].

Ознака владності властива суб'єктивному праву. Така владність є можливістю вимагати від інших осіб певної поведінки. Завдяки владності суб'єктивне право відрізняється від законних інтересів простих юридичних дозволів або так званих рефлексів права [352, с. 217].

Незважаючи на те, що в конституційному праві України має місце і диспозитивний метод регулювання взаємовідносин суб'єктів, що виявляється у рівноправності сторін, імперативний метод, все-таки частіше знаходить свій прояв у конституційно-правових відносинах.

Т.О. Мацелик вказує, що визначена Н.І. Матузовим структура суб'єктивного права (яка включає в себе можливості позитивної поведінки самого уповноваженого суб'єкта; можливості вимагати належної поведінки від зобов'язаного суб'єкта; можливості застосовувати державний примус у випадку невиконання учасниками правового процесу своїх обов'язків; можливості користуватися на основі суб'єктивного права окремими соціальними благами) дає можливість розглядати його у єдності та взаємодії всіх елементів,

забезпечує генетичні й функціональні, внутрішні й зовнішні, горизонтальні й вертикальні, юридичні й неюридичні, прямі та зворотні, об'єктивно необхідні зв'язки та взаємодію [190, с. 68].

З урахуванням зазначених складових суб'єктивного права, можна стверджувати, що зміст конституційно-правових відносин, які пов'язані з реалізацією та забезпеченням громадянських прав у контексті суб'єктивного права утворюють:

- можливості поведінки суб'єкта в межах свободи, передбаченої конституційно-правовою нормою;
- можливість користування запропонованими конституційно-правовими нормами, благами задля забезпечення фізичного та психічного благополуччя;
- можливість вимагати від інших суб'єктів (учасників) належного та/або своєчасного виконання обов'язків, покладених на них конституційно-правовою нормою;
- можливість вживати заходів, спрямованих на захист від неналежного та/або несвоєчасного виконання суб'єктом (учасником) покладених на нього конституційно-правовою нормою обов'язків.

Окрім суб'єктивного права зміст конституційно-правових відносин формують і передбачені в конституційно-правових нормах юридичні обов'язки їх учасників (суб'єктів).

Під юридичним обов'язком Р.Б. Тополевський, Н.В. Федіна розуміють необхідну поведінку суб'єкта (учасника) правовідносин, яка охоплює зобов'язання здійснити певні дії або від них утриматися; зобов'язання нести відповідальність за порушення законних вимог; діяти і вчиняти відповідно до норм права та законних вимог [334, с. 181–182].

Юридичний обов'язок насамперед характерний для правовідносин, адже виступає як встановлений законом, необхідний та особливий вид поведінки одного суб'єкта відносно іншого суб'єкта [208, с. 10–11].

Юридичний обов'язок, так само як і суб'єктивне право, є мірою поведінки суб'єкта правовідносин. Міра є тією межею здійснення обов'язків, що передбачена в правовій нормі. Вихід за ці межі означає несумлінне

ставлення до обов'язків, яке тягне за собою посягання на суб'єктивне право іншого учасника правовідносини. У зв'язку з цим погоджуємося із твердженням І.Р. Юрчак, що «основою юридичного обов'язку є соціальна необхідність, яка у визначеній поведінці людей породжується системою сформованих суспільних відносин» [364, с. 48, 49]. Саме держава є відповідальною перед особою за створення атмосфери для вільного, гідного розвитку особистості та вилучення дефектів в її правосвідомості, оскільки в умовах сьогодення людина, її права та свободи є найвищою соціальною цінністю держави [364, с. 48, 49].

На думку О.В. Білоскурської, впроваджувати Конституцію України та закони України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей є виконання і додержання правових норм. Саме виконання і додержання вимагають від учасників конституційно-правових відносин слідувати конституційним нормам. При цьому додержання конституційних приписів означає керуватися ними в практичній діяльності, а виконання означає здійснення передбачених конституційно-правовими нормами активних дій та виконання державницьких імперативних вимог незалежно від індивідуального ставлення до них суб'єктів конституційного права [45, с. 23].

Юридичні обов'язки за структурою складаються з таких елементів: а) потреба у здійсненні окремих дій; б) можливість утримання від вчинення певних дій; в) вимагання здійснити / нездійснити певних дій з боку інших осіб; г) необхідності відповідати за невиконання прописаних дій [364, с. 66].

З урахуванням перерахованих складових юридичного обов'язку, можна стверджувати, що зміст конституційно-правових відносин, як пов'язані з реалізацією та забезпеченням громадянських прав у контексті юридичного обов'язку утворюють:

– зобов'язання дією (здійснення передбачених конституційно-правовою нормою певних дій);

– зобов'язання пасивною поведінкою (бездіяльність спрямована на неперешкодження суб'єкту конституційно-правових відносин користуватись благами задля забезпечення фізичного та психічного благополуччя);

– зобов'язання виконанням (реагування на законні вимоги щодо неналежного та/або несвоєчасного виконання обов'язків, покладених на них конституційно-правовою нормою).

– зобов'язання відповідальністю (нести відповідальність у разі неналежного та/або несвоєчасного виконання суб'єктом (учасником) покладених на нього конституційно-правовою нормою обов'язків).

Тут необхідно погодитися з думкою Л.Р. Наливайко, який вважає, що особливість механізму реалізації суб'єктами конституційно-правових відносин своїх прав і обов'язків відображає специфіку таких відносин. Частина прав і обов'язків безпосередньо втілюються в цих правовідносинах, решта – через інші правовідносини [210, с. 26]. Також зауважимо, що для змісту конституційно-правових відносин, які пов'язані з реалізацією та забезпеченням громадянських прав, характерно те, що зміст деяких із взаємних прав і обов'язків суб'єктів не конкретизується, а може бути визначений як з великої кількості конституційно-правових норм, так і в поєднанні з ними зі змісту інших нормативно-правових актів, прийнятих задля деталізації того чи іншого правового питання, передбаченого в Конституції України.

Однак потрібно розуміти, що для змісту конституційно-правових відносин характерна складна структура, у зв'язку з чим виокремлюють юридичний та фактичний зміст.

Суб'єктивні права та юридичні обов'язки учасників (суб'єктів) конституційно-правових відносин становлять юридичний зміст, тоді як під фактичним змістом слід розуміти реальне відтворення та відображення в життєвих умовах тих відносин, що склалися між її учасниками при реалізації суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

Юридичним змістом конституційно-правових відносин, що пов'язані з реалізацією та забезпеченням громадянських прав, є нормативно-правове закріплення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків учасників таких відносин, тобто фіксування на певному носії їхньої можливої та необхідної поведінки. Фактичним змістом конституційно-правових відносин, що пов'язані з реалізацією та забезпеченням громадянських прав, є реальне відтворення

можливої та необхідної поведінки учасників та відображення її в дійсності при здійсненні нормативно закріплених суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

Для того, щоб простежити значення громадянських прав у конституційно-правових відносинах, окрім суб'єкта, об'єкта та змісту, потрібно пригадати і про юридичний факт.

Загалом у сучасній правовій доктрині під юридичними фактами розуміють окремі життєві моменти чи події, які викликають відповідно до норм права настання тих чи інших юридичних наслідків – виникнення правових відносин, їх зміну чи припинення [246, с. 58].

Для того, щоб суб'єкти конституційного права вступили в конкретні правовідносини тільки їхньої активності, що зумовлена інтересом, потребою та ціллю недостатньо. Відповідні соціальні обставини (події та діяння), які зумовлюють відповідно до норм права настання окремих юридичних наслідків – появу, динаміку, розвиток, припинення конституційних правовідносин, – отримали назву юридичних фактів [148, с. 65].

Юридичні факти є підставою виникнення і динаміки конституційно-правових відносин [145, с. 58].

Як стверджує О.В. Скрипнюк, «обов'язковим, істотним елементом складу конституційно-правових відносин є юридичний факт» [306, с. 67]. Він зазначає, що такий різновид юридичного факту як конституційні юридичні факти є передбаченими Конституцією і законами України діями чи подіями, настання яких передбачатиме зміну чи припинення конституційно-правових відносин [306, с. 67]. Під діями необхідно розуміти факти, що виникають і залежать від волі людини, а під подіями – факти, що виникають незалежно від волі людини [46, с. 121, 122].

Для конституційних юридичних фактів характерні такі кваліфікуючі ознаки:

– є складовою суспільних відносин, що з'являються, видозмінюються та завершують свою на основі конституційно-правових норм;

- є необхідним елементом конституційно-правових відносин, оскільки без нього ці відносини не можуть виникати, змінюватися, чи припинятися;
- за сутністю та змістом можуть бути як цілеспрямовано вольовою діяльністю чи поведінкою суб'єктів (учасників) правових відносин, так і діями природних явищ, що відбуваються попри вол окремих суб'єктів (учасників);
- за впливом на правовідносини можуть бути причиною або наслідком (результатом) цих правовідносин;
- властиві конституційним правовідносинам на всіх стадіях – виникнення, зміни, припинення [93, с. 28].

Середовищем походження юридичних фактів є саме життя, а юридичні факти є фрагментом соціальної ситуації. Саме соціальна ситуація, як вважає А.М. Завальний, виступає матеріальною передумовою, і в такому вигляді входить до юридичного факту, а передувати соціальній ситуації може вольовий акт [95, с. 28].

Саме юридичний факт призводить у дію наділення конкретних суб'єктів права статусом учасників певного правовідношення та набувачів відповідних прав та обов'язків.

Юридичним фактом конституційно-правових відносин, що пов'язані з реалізацією та забезпеченням громадянських прав, є конкретні життєві (соціальні) обставини як явища об'єктивної дійсності, що настають у формі подій або діянь (дії або бездіяльності) та призводять до юридичних наслідків під виглядом виникнення, зміни або припинення суспільного ставлення у сфері відносин передбачених конституційно-правовими нормами, якими регламентуються громадянські права.

2.2. Особлива значущість конституційно-правового регулювання громадянських прав

Усвідомлення юридичної значимості та закріплення на конституційному рівні таких основоположних (фундаментальних) та невід'ємних прав як громадянські права, їх перелік, юридична змістовність, гарантії забезпечення та реалізації в умовах сьогодення є актуальною темою, вирішення яких свідчить

про рівень демократії та про дійсний рівень їхньої найвищої соціальної цінності в державі.

Втілюючи міжнародні стандарти прав людини у внутрішнє законодавство України, було закріплено положення, за яким людина, її життя, здоров'я, честь та гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції України).

Такий принцип повинен носити не тільки декларативний характер, а й сприяти створенню дієвого та ефективного організаційно-правового механізму, діяльність якого спрямовуватиметься на забезпечення громадянських прав, які у зовнішньому вираженні становлять відповідний інститут конституційного права, що своїм регулятивним впливом на найвищому рівні юридичного закріплення охоплює сфери психічного та фізичного благополуччя кожної людини.

Завдяки такому рівню юридичного закріплення, в процесі конституційно-правового регулювання реалізується соціальне призначення конституційних приписів, яке не лише впорядковує суспільні відносини, а й окреслює орієнтири, засади та цінності суспільного розвитку.

Взаємозв'язок функціонального призначення права та прав людини О.П. Васильченко та А.В. Матат пояснюють тим, що орієнтиром для права та суспільних відносин, які покликані регулювати право в сучасних умовах розвитку, є права людини [242, с. 54].

Цілеспрямований вплив Основного Закону, що зумовлений соціальним призначенням та полягає у встановленні певного порядку взаємовідносин у суспільстві, які виражаються в позитивних правилах поведінки, наданні прав та покладанні конституційних обов'язків на суб'єктів конституційних відносин підрозуміває під собою конституційне регулювання. У зв'язку з чим, як вважає К.А. Бабенко, для конституції властива регулятивна функція, яка часто розглядається як одна з основних юридичних функцій права [37]. Вказуючи на властиву для конституції регулятивну функцію, необхідно звернути увагу на те, що в загальному розмінні функції Конституції України є взаємоузгодженою системою шляхів і способів утвердження цінностей конституціоналізму та

досягнення мети й завдань конституційно-правового регулювання. Порівнюючи зміст функції права в конституційному праві зі змістом його у різних галузевих науках О.В. Сінькевич приходять до висновку, що «функція конституційного права – це самостійний напрям цілеспрямованого трансформаційного впливу норми конституційного права на конкретний вид чи групу суспільних відносин, які виступають предметом конституційного права, з метою утвердження конституційних прав і свобод людини, верховенства права і демократії та забезпечення конституційного правопорядку» [294, с. 107].

Конституція України за своїм змістом, як зазначає В.В Коваленко, є юридичним інструментарієм універсального характеру, який встановлює та регулює найважливіші відносини у всіх сферах суспільного та державного ладу України. Однак, цілеспрямований вплив норм Основного Закону припадає саме на унормування конституційних правовідносин [121].

Конституція України – основний акт установчої влади українського народу, призначений визначати, здійснювати та регулювати найважливіші для суспільства та держави питання. М.І. Мельник зауважує, що «надмірне розширення конституційно-правового регулювання призвело б до зникнення межі між волею народу, закріпленою в Конституції України, та рішеннями органів державної влади, викладеними в актах нижчої юридичної сили. Така ситуація похитнула б і без того не надто виразну систему юридичних пріоритетів, яка так довго і не завжди вдало вибудовувалася в Україні: від людини як найвищої соціальної цінності аж до організаційних питань здійснення державної влади на різних рівнях» [193: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/na03d710-19#Text>].

Як вважає О.В. Скрипнюк, політична воля та легітимні інтереси суб'єктів конституційного правотворення щодо регулювання, зокрема основ прав і свобод людини та громадянина втілюються і юридично закріплюються в Конституції України [298, с. 59]. До вказаного загального твердженням основ прав і свобод людини та громадянина безумовно включені громадянські права.

У зв'язку з тим, що громадянські права першочергово досліджуються крізь змістовність норм Основного Закону, що свідчить також і про

першочергове врегулюванню їх безпосередньо самою Конституцією (ст. 27–35), їм притаманні ознаки найбільш високого ступеня узагальнення та найбільш абстрактної форми взаємодії суб'єктів. У зв'язку з чим, необхідно погодитися з А.А. Єзеровим, що правовідносини в такій формі юридичних зв'язків між суб'єктами права найбільше відповідають характеру конституційного регулювання, і саме вони можуть беззастережно називатися конституційними [148, с. 57].

Конституційно-правове регулювання громадянських прав є явищем, що має на меті вдосконалення, впорядкування та охорону тих суспільних відносин, що пов'язані з реалізацією та забезпеченням таких прав.

Соціальною властивістю конституційно-правового регулювання громадянських прав є його здатність позиціонувати себе в ролі регулятора тих суспільних відносин, учасники яких потребують фізичного та психічного благополуччя, через забезпечення та реалізацію ними своїх громадянських прав. Конструктивна побудова такого регулювання відбувається шляхом впливу норм права на свідомість учасників відносин, після чого відображається на їхній поведінці у формі дії чи бездіяльності.

Притримуючись позиції О.Б. Горова, при наявності правового регулювання завжди наступають правові наслідки у вигляді певних правовідносин [325, с. 254], очевидно, що за наявності правового регулювання громадянських прав конституційно-правовою нормою, утворюються конституційно-правові відносини, які пов'язані з реалізацією та забезпеченням таких прав.

У загальному розмінні, як предмет самостійного наукового дослідження, конституційно-правове регулювання повинно сприйматися як єдине цілісне утворення, функціонуюча система властивостей якого виявляється в процесі ціленаправленого впливу на певні суспільні відносини з подальшим їхнім упорядкуванням. Як вважає Д.С. Терлецький, дослідження конституційно-правового регулювання має базуватися на розумінні його як певної системи з ознаками динамічності та відкритості, яка забезпечує через свої структурні складові досягнення юридично значущої мети [327, с. 159, 161]. Щодо потреби

комплексного вивчення складових правового регулювання як цілісної системи зауважує і О.А. Котенко, вказуючи водночас на те, що юридичне коригування передбачає комплексний системний аналіз, а також створення комплексу юридичних категорій, що відображає безперервний та багатогранний процес регулювання [154, с. 199–200].

При з'ясуванні природи такої категорії як «правове регулювання», на погляд Л.О. Макаренко спостерігається подвійне її призначення: – як юридична категорія, для якої характерні певні ознаки, що свідчать про її самостійний гносеологічний характер; – як функціональна категорія, що отримує своє обрамлення та реалізацію на практиці, як предмет, метод, способи та засоби регулювання та сукупність складових, які формують механізм правового впливу держави на суспільство [184, с. 35].

Правове регулювання, як процес, є складною взаємодією елементів, які визначають методологію та специфіку такого регулювання, а також встановлюють особливості способів за допомогою яких воно здійснюється [168, с. 29].

Здійснюючи політико-правовий аналіз ознак конституційного регулювання як самостійного правового явища, серед його особливостей слід відзначити і те, що, впливаючи на основні види відносин, відбувається закріплення та захист фундаментальних непорушних системоутворюючих цінностей та ідей, які поширені на всіх суб'єктів правовідносин.

Вдаючись до конституційно-правового регулювання громадянських прав, погоджуємося із В.О. Боняк, яка вказує, що запропонований нею підхід до розуміння поняття «конституційно-правове регулювання» повинен відбуватися із врахуванням наступних теоретичних положень, що мають методологічне значення: 1) здійснення конституційно-правового регулювання відбувається перш за все за допомогою тієї нормативної частини системи юридичних засобів, що забезпечує регулятивний вплив на поведінку суб'єктів; 2) однією із форм вияву правового впливу на свідомість суб'єктів є конституційне регулювання; 3) конституційно-правове регулювання є динамічним (наявна

сукупність стадій) та результативним явищем (упорядковує, охороняє та розвиває суспільні відносини).

Аргументуючи запропоновані теоретичні положення, поняття «конституційно-правове регулювання» як «здійснюваний уповноваженими суб'єктами правотворчості, право інтерпретаційної та правозастосовної діяльності за допомогою системи юридичних засобів (передусім, конституційно-правових норм) правовий вплив на суспільні відносини, що формують основу конституційного права, з метою їхнього упорядкування, охорони та розвитку» [49, с. 21–22].

Конституційно-правове регулювання є нормативно-організаційним впливом на певні суспільні відносини, який цілеспрямований на їхнє упорядкування, охорону та подальший розвиток. Він здійснюється за допомогою певної системи правових засобів (конституційно-правових норм) та специфічного методу правового регулювання з метою досягнення бажаних результатів.

В енциклопедичній літературі юридичної тематики правове регулювання зводиться до загального розуміння його як безпосереднього впливу держави на суспільні відносини за допомогою правових норм та ґрунтується на предметі і методі правового регулювання. Із зазначеного випливають три складові – предмет, метод і механізм правового регулювання.

Т.С. Ківалова та Г.Є. Смелянець також вважають, що поняття «предмет регулювання», «метод регулювання» та «механізм правового регулювання» входять до змісту правового регулювання та дають можливість розглянути право в дії та за потреби дослідити його динаміку [114, с. 33].

Відтак, враховуючи описане потрібно відзначити, що для з'ясування особливої вагомості конституційно-правового регулювання громадянських прав неможливо оминати такі правові категорії як предмет, метод та механізм конституційно-правового регулювання громадянських прав та його елементи (правові засоби).

Що стосується першої правової категорії – предмету конституційно-правового регулювання, необхідно відзначити, що не всі стосунки людей

підпадають під правове регулювання, відповідно не всі суспільні відносини є предметом правового регулювання.

На те, що не всі суспільні відносини можуть бути предметом правового регулювання вказують і автори і редактори підручника «Загальна теорія держави і права» (за ред. М.В. Цвіка та О.В. Петришина), виділяючи специфічні ознаки, наявність яких у відносинах свідчить про зворотнє. Специфічними ознаками, на їх думку, є те, що такі суспільні відносини важливі та значущі для суспільства, однорідні, виникають у зв'язку з вольовою діяльністю людей, яка має бути свідомо цілеспрямована, мають стійкий і сталий характер, підлягають до врегулювання нормами права, мають певний зовнішній прояв, проявляють контроль з боку інститутів суспільства і держави [99, с. 246].

Лише відповідні суспільні відносини, які потребують необхідності врегулювання саме нормами права є предметом правового регулювання [325, с. 256]. У свою чергу К.Г. Волинка вказує, що саме суспільні відносини на які звернено правове регулювання є предметом правового регулювання [59, с. 104].

Значно ширшої позиції в контексті дієвості предмету правового регулювання дотримується Г.О. Саміло. Вона зазначає, що предметом правового регулювання є не лише суспільні відносини, що регулюються правом, а й ті, що об'єктивно потребують правового впливу [323, с. 348].

Водночас погоджуємося із думкою вчених, які вважають, що залежно від предмету правового регулювання, тобто окремі суспільні відносини, на регулювання та коригування яких спрямовані норми права, здійснюється поділ всієї сукупності правових норм на окремі галузі права [181, с. 13]. Основним та об'єктивним (матеріальним) критерієм для галузевого розмежування норм права вважається предмет правового регулювання [100, с. 98]. Тобто, предмет правового регулювання є основою для розподілу юридичних норм за різними галузями права. Однак Т.М. Слінько, Л.І. Летнянчин, І.І. Дахова, Є.В. Ткаченко та Б.С. Мохончук вважають, що об'єднання усіх суспільних відносин в єдину систему, що складатиме предмет конституційно-правового регулювання унеможлиблюється за рахунок складності визначення базової ознаки (ознак), яка б їх об'єднувала. Адже на відміну від інших сфер, де існує єдина чи не

єдина ознака, яка дозволяє чітко розпізнавати предмет регулювання (відносини щодо майна, праці, фінансів і т.д.), в конституційному праві спостерігаємо декілька критеріїв щодо визначенню предмета [143, с. 5].

До предмета конституційно-правового регулювання громадянських прав можна віднести коло тих суспільних відносин, що за своїм змістом відповідно до конституційно-правових норм є відособленою групою та утворені щодо тих явищ матеріальної або нематеріальної реальності, які входять до об'єктів конституційно-правових відносин, пов'язаних із реалізацією та забезпеченням громадянських прав між індивідуальними та колективними суб'єктами під час виконання ними своїх суб'єктивних прав і юридичних обов'язків.

Для предмета конституційно-правового регулювання громадянських прав характерні такі ознаки: – суспільні відносини; – властивий зовнішній прояв; – виражають основоположні засади фізичного та духовного (психічного) благополуччя людини; – мають свідому та вольову природу; – є фундаментальними та основоположними щодо будь-яких інших суспільних відносин; – є безпосереднім об'єктом правового впливу; – не виходять зі сфери правового регулювання; – постійно потребують врегулювання нормами права; – піддаються контролю з боку державних та суспільних інститутів; – стосуються індивідуальних та колективних суб'єктів; – сприяють узагальненню норм права, які корегують суспільні відносини у відповідний інститут; – відображають сукупність якісно однорідних суспільних відносин; – притаманний принцип, за яким «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» та принцип, коли «органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України» [152: <https://www.president.gov.ua/ua/documents/constitution/konstituciya-ukrayini-rozdil-i>].

Під час дослідження методу конституційно-правового регулювання варто виділити деякі моменти.

Хоча предмет правового регулювання і є головною підставою для розподілу юридичних норм за галузями права, метод правового регулювання також відноситься до підстав, що суттєво сприяють розмежуванню [118, с. 22].

Сприйняття методу правового регулювання винятково як похідного (допоміжного) від предмета правового регулювання – класифікаційного розмежування системи права за галузями, як вважають Т.С. Ківалова та Г.Є. Смелянець, свідчить про однобічний підхід та відсутність єдності думок серед науковців щодо його розуміння [117, с. 35].

Необхідно звернути увагу і на те, що предмет і метод правового регулювання як наукові категорії перебувають у взаємозалежності один від одного, зокрема при розкритті та з'ясуванні правової природи конституційно-правового регулювання та його змісту.

Враховуючи те, що предмету конституційно-правового регулювання громадянських прав характерна ознака фундаментальності та основоположності щодо будь-яких інших суспільних відносин, доречно вказати визначення методу конституційно-правового регулювання, яке запропонувала В.О. Боняк, адже саме вона звертає увагу на те, що за допомогою такого методу налагоджуються основні суспільні відносини. На її думку, під методом конституційно-правового регулювання слід розуміти систему способів та прийомів цілеспрямованого впливу норм конституційного права на найважливіші суспільні відносини, що є основою конституційно-правового регулювання [48, с. 4].

У свою чергу, розуміючи під методами конституційно-правового регулювання сукупність юридичних прийомів, засобів, способів, форм нормативного впливу конкретної галузі права на суспільні відносини, слід виокремлювати із широкого кола суспільних відносин саме ті, які складаються в процесі формування основ правового статусу людини, а також під час становлення та закріплення її прав.

Окрім того, що метод правового регулювання вказує на те як саме суспільні відносини врегульовані, ним відображається і певний підхід до правового регулювання суспільних відносин [61, с. 12].

Визначальною ознакою конституційно-правового регулювання як способу встановлення і застосування норм конституційного права на суспільні відносини є його установчий характер [357, с. 16].

Метод конституційно-правового регулювання виокремлюється і залежить від методу правового регулювання як способу і засобу впливу юридичних норм на суспільні відносини [237], у зв'язку з чим слушним є твердження К.А. Бабенко про некоректність протиставлення методів правового і методів конституційного регулювання [37].

До основних методів правового регулювання відносять імперативний, диспозитивний, заохочувальний та рекомендаційний.

П.М. Мельник, крім імперативного методу (методу субординації) вказує на наявність ще методу конституційного зобов'язання, конституційного дозволу та методу заборони [194, с. 27].

В.О. Боняк до специфічних методів конституційно-правового регулювання відносить метод основоположного (сутнісного) правового регулювання та першоустановчого правового регулювання суспільних відносин.

Зміст методу основоположного (сутнісного) правового регулювання полягає в тому, що норми конституційного права України закріплюють і зберігають найголовніші принципи та основоположні цінності буття, зокрема: проголошують і захищають фундаментальні та невід'ємні права і свободи людини або громадянина окремо, до яких відносять громадянські. Завдяки нормам конституційного права, які базуються на цьому методі та мають вирішальне значення для всієї національної правової системи, визначаються принципи інших галузей права. Основоположний характер конституційно-правового впливу на суспільні відносини проявляється в юридичному впливі на предмет регулювання, так як конституційні норми переважають за своєю юридичною силою правові норми деяких інших галузей права.

Метод першоустановчого правового регулювання суспільних відносин здійснює первинне правове регулювання суспільних відносин та має

першочерговий вияв відповідно до інших галузей права і випереджає галузеве правове регулювання, що ґрунтується на основі норм інших галузей [48, с. 5–6].

Незважаючи на різноманітність методів конституційно-правового регулювання, потрібно враховувати і те, що вони в умовах реального життя не є шаблонними та стандартними. Методи конституційно-правового регулювання в різних життєвих ситуаціях не можуть автоматично за зразком застосовуватися до суспільних відносин. Ефективність конституційно-правового регулювання відносин, що становлять його предмет, забезпечується саме завдяки вибору тих методів, за якими враховуватиметься специфіка відносин, що підлягають такому впорядкуванню.

Різновиди методів конституційно-правового регулювання зумовлені характером предмета правового регулювання, тобто характером суспільних відносин, які підлягають упорядкуванню та оптимізації. Саме предмет визначає не тільки зміст методів конституційно-правового регулювання, але і їхню чітку спеціалізацію та межі застосування. Для конституційно-правового регулювання, враховуючи сукупність загальних та типових юридичних прийомів, засобів, способів у поєднанні з їх специфічною комбінацією та формою зовнішнього вираження, характерними є дві категорії методів. Перша категорія репрезентується методом конституційного закріплення і методом загальних установлень, які зазвичай є властивими конституційно-правовому регулюванню. Друга категорія методів конституційно-правового регулювання охоплює імперативний та диспозитивний методи, які зазвичай є загальноправовими.

Як зазначає О.О. Майданник, першочерговим методом, яким реалізовується конституційне право, є метод конституційного закріплення [181, с. 16].

Основною відмінністю методу конституційного закріплення є те, що в результаті правового регулювання таким методом складаються загальні конституційно-правові відносини з ознаками стабільності та безстроковості. Він призначений для правового впливу на сукупність загальних відносин, що входять як складова частина до предмету правового регулювання

конституційного права. Засобом юридичного закріплення формуються конституційно-правові норми, у змісті яких не визначаються конкретні суб'єкти відносин, не встановлюються конкретні права та обов'язки, не вказуються юридичні факти та не передбачаються заходи державного примусу. Виникають такі конституційно-правові відносини (загальні, стабільні, безстрокові) в основному за рахунок норм-декларацій та норм-принципів, широко представлених у конституційному праві кожної країни. Метод конституційного закріплення знаходить своє матеріальне вираження переважно у змісті правових норм чинних конституцій.

У плані вивчення методу конституційного закріплення, що стосується громадянських прав в Україні, доречно згадати ст. 3 Конституції України, згідно з якою людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю [152].

Метод конституційного закріплення характерний і для інших країн.

Так, з огляду на ст. 8 Конституції Республіки Македонія основні свободи та права людини й громадянина, визнані міжнародним правом та визначені Конституцією є основними цінностями конституційного устрою Республіки Македонія [138]. Головними завданнями держави відповідно до п. в, ч. 1 ст. 9 Конституції Португальської Республіки є гарантія основних прав і свобод та повага до принципів демократично правової держави [136]. У Конституції Республіки Сенегал зазначено, що основою сенегальського суспільства є повага до основних свобод і прав громадян [8]. Статтею 8 Конституції Республіки Бенін передбачається, що людська особистість є священною і недоторканною [3]. Конституцією Республіки Екваторіальна Гвінея (п. а, ч. 1 ст. 5) визначено, що основою екваторіальній суспільства є повага до людини, її гідності та свободи та інших фундаментальних прав [12].

Таке формування ґрунтовності норм конституцій деяких держав (норм-декларацій та норм-принципів) є яскравим відображенням методу конституційного закріплення.

Метод конституційного закріплення знаходить своє практичне застосування в нормативному регулюванні основних прав і свобод людини,

особи та громадянина. Конституціями сучасних держав передбачено багато прав та свобод, реалізація яких відбувається у правовідносинах загального характеру, у вигляді методу конституційного закріплення. Очевидно, що метод конституційного закріплення своїм нормативно-змістовним впливом на певну групу суспільних відносин сприяє формуванню правової основи для становлення та розвитку конкретних конституційно-правових відносин, в тому числі і тих, які стосуються громадянських прав.

Погоджуючись із цим твердженням, зважаючи на правову природу методу конституційного закріплення очевидним є те, що метод має першочергове значення та закладає принципову першість щодо конституційно-правового регулювання громадянських прав.

Метод конституційного закріплення здійснює конституційно-правове регулювання шляхом установлення та безпосереднього закріплення інституційних рис та основних засад (принципів) тих суспільних відносин, що пов'язанні зокрема з реалізацією та забезпеченням громадянських прав.

Саме завдяки йому закладаються основи подальшого упорядкування конкретних суспільних відносин, в т.ч. і конституційно-правових відносин, пов'язаних із реалізацією та забезпеченням громадянських прав іншими методами конституційно-правового врегулювання, зокрема методом загальних установлень.

Зважаючи метод загальних установлень галузевим методом, характерним для конституційно-правового регулювання, вазначити, що взаємодія засобів юридичного закріплення, прийомів визначення суб'єктного складу правових норм та форм вираження його змісту в межах галузевого методу забезпечує не лише закріплення правових норм, а й чітке визначення суб'єктів права та їх правових станів чи конституційно-правових статусів. Проте вони не розкривають повністю зміст суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. Такий зміст суб'єктивних прав та юридичних обов'язків потрібно виокремлювати з великої кількості чинних конституційно-правових норм матеріального та процесуального характеру, що підтверджується відсилочними та бланкетними нормами конституції.

Окрім методів основоположного (сутнісного) правового регулювання, першочергового правового регулювання, конституційного закріплення та загальних установлень, для конституційно-правового регулювання громадянських прав в Україні характерними є методи конституційного зобов'язання, дозволу та заборони.

Так, метод конституційного зобов'язання під час конституційно-правового регулювання громадянських прав простежується у ряді статей Конституції України, зокрема:

– у ст. 27 Конституції України зазначено обов'язок держави – захищати життя людини;

– у ст. 29 Конституції України вказано обов'язок суду перевірити протягом семидесяти двох годин обґрунтованість застосування щодо особи тимчасового запобіжного заходу – тримання під вартою; обов'язок негайно звільнити затриману особу, якщо протягом семидесяти двох годин з моменту затримання не вручено вмотивованого рішення суду про тримання її під вартою; обов'язок кожному заарештованому чи затриманому невідкладно повідомити про мотиви арешту чи затримання, роз'яснити його права та надати можливість з моменту затримання захищати себе особисто та користуватися правничою допомогою захисника; обов'язок негайно повідомити родичів заарештованого чи затриманого про його арешт або затримання.

Метод конституційного дозволу під час конституційно-правового регулювання громадянських прав також простежуємо в статтях Конституції України:

– у ст. 27 Конституції України вказано, що кожна людина має невід'ємне право на життя, кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань;

– у ст. 28 Конституції України передбачено, що кожен має право на повагу до його гідності;

– у ст. 29 Конституції України зазначено, що кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність; можливість застосовувати щодо особи тримання під вартою як тимчасовий запобіжний захід у випадку нагальної

необхідності запобігти злочинів чи його перепинити; право кожного затриманого у будь-який час оскаржити в суді своє затримання;

– у ст. 30 Конституції України кожному гарантується недоторканність житла; можливість іншого, встановленого законом, порядку проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду і обшуку у невідкладних випадках, пов'язаних із врятуванням життя людей та майна чи з безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні злочину;

– у ст. 31 Конституції України вказано, що кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції; винятки щодо гарантування кожному таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, які можуть бути встановлені лише судом у випадках, передбачених законом, з метою запобігти злочинів чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо;

– у ст. 32 Конституції України передбачено, що збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди можлива лише у визначених законом випадках і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини; право кожного громадянина знайомитися в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах і організаціях з відомостями про себе, які не є державною або іншою захищеною законом таємницею; гарантування кожному судового захисту права спростовувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї та права вимагати вилучення будь-якої інформації, а також право на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої недостовірної інформації;

– у ст. 33 Конституції України передбачено свободу пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України за винятком обмежень, які встановлюються законом;

– у ст. 34 Конституції України передбачено право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань; право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в

інший спосіб – на свій вибір; можливість обмеження цих прав лише законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя;

– у ст. 35 Конституції України передбачено право на свободу світогляду і віросповідання, що включає в себе свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність; можливість обмеження цих прав законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей.

Метод конституційної заборони під час конституційно-правового регулювання громадянських прав також знаходить своє відображення у статтях Конституції України, а саме:

– у ст. 27 Конституції України зазначено, що ніхто не може бути свавільно позбавлений життя;

– у ст. 28 Конституції України передбачено, що ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню; жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідям;

– у ст. 29 Конституції України вказується, що ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом;

– у ст. 30 Конституції України передбачено, що не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду;

– у ст. 32 Конституції України вказується, що ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України; недопускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків,

визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини;

– у ст. 33 Конституції України передбачено, що громадянин України не може бути позбавлений права в будь-який час повернутися в Україну;

– у ст. 35 Конституції України передбачено, що жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова; ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань.

Для конституційно-правового регулювання громадянських прав характерними є саме ті конституційно-правові методи, які різними способами, засобами та прийомами впливають на конституційно-правові відносини, що пов'язані з реалізацією та забезпеченням громадянських прав з метою їх якнайкращого врегулювання та, які виражаються у передбаченій конституційною нормою права можливій та необхідній поведінці суб'єктів (учасників) цих правовідносин.

До загальних ознак методів конституційно-правового регулювання громадянських прав слід віднести такі:

– свідчать про рівень усвідомлення суспільством та державою принципу верховенства права;

– таке регулювання суспільних відносин, які входять до його предмету надає їм відповідний юридичний образ;

– таке регулювання породжує створення юридично оформленої моделі суспільних відносин в інших не конституційних нормах задля детальнішого їх врегулювання відповідно до визначеної на конституційному рівні універсальної моделі;

– таке регулювання здійснюється за допомогою ключового елементу юридичних засобів (нормою права) з метою юридичної організації суспільних відносин;

– завдяки такому регулюванню відбувається регламентація діяльності суб'єктів (учасників) відповідних правовідносин, оскільки предмет правового регулювання, набуває юридичного образу;

– саме створений під час правового регулювання юридичний образ суспільних відносин свідчить про наявність чи відсутність результату правового впливу, тобто факту відповідності поведінки учасників правовідносин, визначених конституційно-правовим нормам умовам (вимогам);

– проявляється також у його безпосередньо обумовленій єдності предмета правового регулювання, який виступає як необхідне явище соціально-правового середовища;

– виступають як найважливіші способи, засоби та прийоми організованого впливу на зовнішній та внутрішній суспільний устрій.

Окрім таких правових категорій як предмет та методи, задля повноцінного розуміння особливої вагомості конституційно-правового регулювання громадянських прав, необхідно пригадати і про механізм регулювання таких прав та про його елементи (правові засоби).

Досліджуючи ознаки правового регулювання з огляду на особливості його соціальної та юридичної ефективності, Л.Л. Лепех слушно зауважує, що правове регулювання здійснюється за допомогою різних юридичних засобів (норм права, актів застосування права, правовідносин, актів реалізації прав та обов'язків), які разом формують механізм правового регулювання [173, с. 37].

Вдаючись до поверхневого аналізу поняття механізму правового регулювання очевидним є те, що значна кількість науковців визначають його за обов'язкової вказівки на правові засоби [325, с. 261; 169, с. 14].

Механізм конституційно-правового регулювання доволі специфічний за своєю юридичною природою, проте він є частиною загального механізму правового регулювання з притаманними для нього ознаками [177, с. 97]. До основних ознак механізму правового регулювання Р.Б. Тополевський та Н.В. Федіна відносять: – входить до системи соціального регулювання, є його складовою; – поєднує юридичні форми (реалізацію, виконання, дотримання, впровадження норм права), правові способи (дозвіл, можливість, зобов'язання, заборона) та правові засоби (суб'єктивні права і юридичні обов'язки, норми права, рішення судів, інші правові акти); – забезпечує виконання певних функцій правового регулювання; – забезпечує динаміку правової системи

суспільства; – забезпечує встановлення та підтримку правопорядку [334, с. 240–241]. Колектив авторів посібника «Теорія держави і права в тестових завданнях» (за заг. ред. Л.Р. Наливайко) серед ознак, що характеризують механізм правового регулювання зазначають такі: – є складовою соціального регулювання; – є окремою системою взаємопов'язаних між собою елементів, де виокремлюють правові засоби (норми, суб'єктивні права та юридичні обов'язки тощо), способи (можливості, заборони і обов'язки) та форми (додержання, втілення і використання); – забезпечує регулювання суспільних відносин, є динамічною і рухомою складовою правової системи; – має планомірний та результативний характер [320, с. 655].

Із зазначених ознак простежується органічне поєднання в механізмі правового регулювання різних за своєю природою явищ правової дійсності. До таких явищ правова доктрина відносить: засоби правового регулювання; способи правового регулювання; форми реалізації норм права. Виправданою є позиція науковців, що усі елементи механізму правового регулювання, які здійснюють властивий тільки їм правовий вплив перебувають у тісному та гармонійному взаємозв'язку, оскільки якість окремо взятого елемента впливає на дієвість усіх інших, що позначається на ефективності такого регулювання як цілісного системного явища [319, с. 240]. У свою чергу О.С. Лотюк вважає, що здатність до налагодження суспільних відносин є основною одиницею механізму правового регулювання, яка розглядає його як системне утворення [177, с. 98].

Обґрунтовуючи власну позицію, А.В. Андреев зауважує, що механізм правового регулювання не є технічним механізмом. Тільки в сукупності усі його складові органічно поєднуються між собою і доповнюють одне одного, хоча й існують самостійно [34, с. 126].

Очевидно, що складові правового регулювання безпосередньо впливають на впорядкування конкретної сфери суспільних відносин [174, с. 90]. Для того, щоб можна було говорити про цілеспрямований вплив структурних елементів як єдиного явища, необхідно вказати вимоги яким вони повинні відповідати.

Так, Х.П. Ярмакі зазначає, що елементи механізму правового регулювання мають відповідати таким вимогам: – вони повинні бути юридичними засобами, іманентні самій природі права; – мати здатність здійснювати прямий або опосередкований вплив на реальну поведінку людей; – повинні бути непоодинокими, а в сукупності та єдності між собою. Беззаперечним елементом механізму правового регулювання є норми права, оскільки вони є юридичними засобами та мають здатність впливати на суспільні відносини [367, с. 82].

До сьогодні немає єдиної думки щодо кількісного та якісного переліку елементів механізму правового регулювання. Така відсутність єдності в поглядах зумовлена різноманітністю предмету правового регулювання та методологічними підходами науковців до розкриття досліджуваної проблематики. Однак із узагальнених ними поглядів, які представлені в наукових напрацюваннях, очевидною є думка, згідно з якою одним із основних елементів механізму правового регулювання є норма права [325, с. 262].

Потрібно розуміти, що кількість елементів механізму правового регулювання є багатогранною, однак невід'ємним елементом все-таки залишається норма права.

Незважаючи на різноманітність юридичних засобів, норма права завжди висвітлюється науковцями як центральний елемент будь-якого механізму правового регулювання [324, с. 159], адже якість правового регулювання залежить від того, наскільки норми права точно враховують закономірності суспільних відносин, що регулюються [160, с. 10].

Здатність регламентувати відносини на основі юридичних норм є необхідною властивістю правового регулювання [154, с. 200].

На думку С.Й. Кравчука, що не вважаємо правовим регулюванням дію, здійснену не юридичними засобами, оскільки правове регулювання передбачає впорядкування, юридичне закріплення та охорону суспільних відносин саме шляхом застосування таких засобів. Регулятивний вплив права на суспільні відносини полягає у тому, що воно проєктує модель обов'язкової або дозволеної поведінки різних суб'єктів цих відносин [158, с. 32–33]. Лише у

взаємозв'язку з нормами права будь-яке правове явище розкривається і проявляє себе. На основі норм права конкретизуються та реалізуються суб'єктивні права та саме завдяки нормам держава здійснює вплив на суспільство [175, с. 34].

Говорячи про державний вплив на кожного окремого індивіда та суспільства загалом через норму права, необхідно виокреми ознаки, наявність яких зумовлює впевненість в тому, що саме такий елемент правового засобу як норма права має ключовий аспект.

Так, Ю.В. Кривицький сформулював власну позицію стосовно переліку ознак норм права і вказує вказував на істотні, сутнісні ознаки: 1) є вольовою нормою; 2) відповідає визнаній у суспільстві мірі свободи, рівності та справедливості; 3) регламентується державою або іншим уповноваженим суб'єктом правочинності; 4) має обов'язковий характер; 5) є умовно визначеною; 6) має загальний характер; 7) гарантується державою або іншим уповноваженим суб'єктом правотворчості, враховуючи можливість застосування примусу; 8) є юридично цілісною та логічно завершеною; 9) спрямована сприяти налагодження суспільних відносин [161, с. 60–61].

Значущість конституційно-правового регулювання суспільних відносин, їх специфіка та особливість, на думку Г.С. Єрмакової, полягає в тому, що воно забезпечуються конституційними нормами. Кожна норма Основного закону фактично окреслює межі існування правового інституту [90, с. 153].

Конституційне право містить основоположні норми, які сприяють формуванню правового статусу людини, її основних прав і свобод. Саме в конституційному праві широко поширене розуміння права як міри свободи.

Метод виділення концептуального елемента слугує з'єднувальним елементом між усіма іншими структурними частинами і є одним із методів системного аналізу, що використовується у системних дослідженнях. При вивченні механізму конституційного-правового регулювання громадянських прав елементом сполучення виступає норма права, яка визначає його основу, а також ті напрями правової поведінки, що програмуються в реальних суспільних відносинах [78, с. 10].

Завдяки своїм властивостям норма права поглиблює наші уявлення не лише про зміст і сутність права, а й про механізм правового впливу на суспільні відносини [321, с. 365].

Ми уже зазначали, що для механізму правового регулювання мають місце різні явища правової дійсності (засоби правового регулювання, способи правового регулювання, форми реалізації норм права). Однак, враховуючи те, що громадянські права першочергово відображаються у змісті Основного закону – Конституції України, позицію щодо механізму конституційно-правового регулювання таких прав слід висвітлювати крізь правові засоби, а саме через головну частину – конституційно-правову норму.

Як зазначає Ю.М. Тодика, під конституційно-правовими нормами слід розуміти «загальнообов'язкові правила поведінки, встановлені чи санкціоновані державою для охорони і регулювання державно-правових відносин, які реалізуються через права і обов'язки суб'єктів правовідносин і забезпечуються примусовою силою держави» [333, с. 24–25].

Слушно зауважує Л.І. Заморська з приводу того, що запропоноване визначення конституційно-правової норми В.В. Кравченком підсилюється саме конкретизацією суспільних відносин, які є предметом конституційно-правового регулювання [101, с. 110]. В.В. Кравченко зазначає, що конституційно-правова норма передбачає загальнообов'язкові правила поведінки, які визначає і встановлює держава. Разом з тим правила формують предмет галузі права [157, с. 9].

Зосередженість уваги на предметі конституційно-правового регулювання дає можливість вважати конституційно-правові норми ключовим елементом будь-якого механізму правового регулювання. Однак потрібно зауважити, що завдяки з'ясуванню сутності предмета, можна виділити з поміж інших механізмів – механізм конституційно-правового регулювання громадянських прав. Завдяки такій позиції, вважаємо недоречне твердження деяких із науковців, що нормам конституційного права властивий тільки політичний характер [142, с. 29], оскільки сутність предмета може мати і будь-яке інше соціально необхідне підґрунтя, що непов'язане з політичним.

З'ясовуючи зміст предмета для найкращого відображення механізму конституційно-правового регулювання громадянських прав, потрібно враховувати таку характерну властивість як однорідність. Отже, як зазначає Т.В. Поличко, конституційно-правові норми – це загальнообов'язкові правила поведінки, які визначені державою державою, регулюють суспільні відносини і разом формують однорідну групу [238, с. 47].

Формулюючи доцільний теоретичний підхід до визначення правової норми в сучасних умовах розвитку європейської правової системи, Є.В. Годованик вказує, що така норма є формально визначеним, встановленим чи санкціонованим народом, або державою, або суб'єктами місцевого самоврядування правилом поведінки чи діяльності, за допомогою якого регулюються суспільні відносини, що є предметом конституційного права та яке забезпечується системою конституційних гарантій [63, с. 82].

Очевидно, що для конституційно-правових норм як елементу механізму конституційно-правового регулювання громадянських прав притаманна регулятивна та охоронна функції, оскільки їх призначення полягає як у необхідності врегульовувати суспільні відносини, так і охороняти їх. Як зазначає О.В. Сінькевич, регулятивна функція не може ефективно здійснюватися без охоронної функції і навпаки – охоронна не може існувати без регулятивної. Саме тому ці функції потрібно розглядати як парні, що взаємодоповнюють одна одну [295, с. 367].

Що ж стосується механізму конституційно-правового регулювання громадянських прав в Україні, то таке регулювання відбувається за рахунок норм Конституції, з властивими для них регулятивними та охоронними функціями, у змісті яких виражені фундаментальні та основоположні суспільні відносини, що пов'язані з забезпеченням фізичного та духовного (психічного) благополуччя кожної людини. Характерними методами регулювання для них є метод основоположного (сутнісного) правового регулювання, першочергового правового регулювання, конституційного закріплення та загальних установлень, а також методи конституційного зобов'язання, дозволу та заборони.

Висновки до розділу 2

Зосереджено увагу на тому, що громадянські права у конституційно-правових відносинах займають фундаментальну та провідну роль. Задля з'ясування такої фундаментальної та провідної ролі, необхідно проєктувати дослідження на структурних елементах таких правовідносин, у плані яких в подальшому будуть розглядатися такі права. Обґрунтовано, що до елементів, щодо яких здійснюється вивчення громадянських прав у конституційно-правових відносинах відносимо такі: суб'єкт, об'єкт, зміст та юридичний факт.

Доведено, що, наділяючи громадянські права у конституційно-правових відносинах ознаками відособленої за змістом групи конституційно-правових норм (інститут конституційного права), відбувається величезний вплив на формування різновиду таких правовідносин. Завдяки такій конфігурації, дотримуючись наявної системи інститутів конституційного права, виділено деталізований різновид конституційно-правових відносин, що стосується прав людини – конституційно-правові відносини, які пов'язані з реалізацією та забезпеченням громадянських прав.

В контексті дослідження таких елементів як суб'єкт, об'єкт, зміст та юридичний факт встановлено таке:

– щодо суб'єкту. Суб'єкт як елемент конституційно-правових відносин в контексті громадянських прав слід сприймати як одну із ключових передумов, необхідних для існування правових відносин, пов'язаних із реалізацією та забезпеченням таких прав. Завдяки загальним критеріям розмежування суб'єктів конституційно-правових відносин, що пов'язані з реалізацією та забезпеченням громадянських прав, виокремлено дві групи: індивідуальні (фізичні особи) та колективні (суспільні утворення). До індивідуальних (фізичних) суб'єктів конституційно-правових відносин, що пов'язані з реалізацією та забезпеченням громадянських прав, враховуючи абстрактний та безособовий характер положень Конституції України, що регламентують такі права, слід віднести всіх фізичних осіб (незалежно від їх правового статусу). Доведено, що Українську державу слід віднести до колективних (суспільних

утворень) суб'єктів конституційно-правових відносин, що пов'язані з реалізацією та забезпеченням громадянських прав.

З'ясовано, що діяльність таких суб'єктів спрямована на відповідний об'єкт правовідносин, який передбачено змістом конституційно-правової норми та полягає у суб'єктивному праві та кореспондуючому суб'єктивному правовому обов'язку з метою задоволення інтересів, потреб та мети суб'єктів таких правовідносин.

– щодо об'єкта. Об'єкт забезпечує зв'язки зацікавленості між учасниками правовідносин, відповідно є важливим структуроутворюючим елементом конституційно-правових відносин, що пов'язані з реалізацією та забезпеченням громадянських прав. Під час дослідження з урахуванням конституційно-правових норм, які разом становлять такий інститут конституційного права як громадянські права, з'ясовано та виокремлено саме ті об'єкти конституційно-правових відносин, що пов'язані з реалізацією та забезпеченням таких прав.

– щодо змісту. Зміст конституційно-правових відносин утворюють передбачені в конституційно-правових нормах суб'єктивні права та юридичні обов'язки їх учасників (суб'єктів). У зв'язку з цим досліджуємо та з'ясовуємо, що саме утворює зміст таких правовідносин у контексті суб'єктивного права та в плані юридичного обов'язку. Стверджуємо, що зміст таких правовідносин має складну структуру та передбачає юридичний та фактичний зміст. Відповідно зазначено, що розуміємо під юридичним та фактичним змістом конституційно-правових відносин, які пов'язані з реалізацією та забезпеченням громадянських прав.

– щодо юридичного факту. Юридичний факт призводить у дію наділення конкретних суб'єктів права статусом учасників певного правовідношення та набуття ними відповідних прав та обов'язків. Зазначено, що юридичним фактом конституційно-правових відносин, які пов'язані з реалізацією та забезпеченням громадянських прав, є конкретні життєві (соціальні) обставини як явища об'єктивної дійсності, що настають у формі подій або діянь (дії або бездіяльності) та призводять до юридичних наслідків під виглядом виникнення, зміни або припинення суспільного ставлення у сфері відносин, передбачених

конституційно-правовими нормами, якими регламентуються громадянські права.

У процесі дослідження особливої вагомості конституційно-правового регулювання встановлено, що соціальною особливістю конституційно-правового регулювання громадянських прав є його здатність позиціонувати себе в ролі регулятора тих суспільних відносин, учасники яких потребують фізичного та психічного благополуччя, через забезпечення та реалізацію ними своїх громадянських прав.

Вказано, що для з'ясування вагомості конституційно-правового регулювання громадянських прав, потрібно звернути увагу на певні правові категорії. До таких категорій зараховуємо предмет, метод та механізм конституційно-правового регулювання громадянських прав та його елементи (правові засоби).

Перша правова категорія – предмет конституційно-правового регулювання. З'ясовано, що до предмета конституційно-правового регулювання громадянських прав можна віднести коло тих суспільних відносин, що за своїм змістом відповідно до конституційно-правових норм є відособленою групою та утворені щодо тих явищ матеріальної або нематеріальної реальності, які входять до об'єктів конституційно-правових відносин, пов'язаних із реалізацією та забезпеченням громадянських прав між індивідуальними та колективними суб'єктами під час виконання своїх суб'єктивних прав і юридичних обов'язків.

Запропоновано виділити ознаки, характерні для предмета конституційно-правового регулювання громадянських прав: – мають місце суспільні відносини; – властивий зовнішній прояв; – виражають основоположні засади фізичного та духовного (психічного) благополуччя людини; – мають свідому та вольову природу; – є фундаментальними та основоположними щодо будь-яких інших суспільних відносин; – є безпосереднім об'єктом правового впливу; – не виходять зі сфери правового регулювання; – постійно потребують врегулювання нормами права; – піддаються контролю з боку державних та суспільних інститутів; – стосуються індивідуальних та колективних суб'єктів; –

сприяють узагальненню норм права, які регулюють певне коло суспільних відносин у відповідний інститут; – відображають сукупність якісно однорідних суспільних відносин; – притаманний принцип, за яким «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» та принцип, за якого «органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їхні посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України».

Друга правова категорія – метод конституційно-правового регулювання.

Підсумовуємо, що для конституційно-правового регулювання громадянських прав характерні ті конституційно-правові методи, які є самобутніми способами, засобами та прийомами, впливають на конституційно-правові відносини, що пов'язані з реалізацією та забезпеченням громадянських прав з метою їх якнайкращого врегулювання та, які виражаються у передбаченій конституційною нормою права, можливій та необхідній поведінці суб'єктів (учасників) цих правовідносин.

З'ясовано, що для конституційно-правового регулювання громадянських прав в Україні властивими є методи основоположного (сутнісного) правового регулювання, першочергового правового регулювання, конституційного закріплення та загальних установлень, а також методи конституційного зобов'язання, дозволу та заборони.

Зазначено, які статті Конституції України, мають відношення до громадянських прав, відображають методи конституційного зобов'язання, дозволу та заборони. Також вказано формування змістовності норм конституцій деяких держав, які є яскравим відображенням методу конституційного закріплення.

Вказано також і те, що саме варто віднести до загальних ознак методів конституційно-правового регулювання громадянських прав.

Третя правова категорія – механізм конституційно-правового регулювання. Доведено, що оскільки громадянські права першочергово відображаються у змісті Основного закону – Конституції України, позицію

щодо механізму конституційно-правового регулювання таких прав слід висвітлювати крізь правові засоби, а саме через основний елемент – конституційно-правову норму. У свою чергу, для конституційно-правової норми як елемента механізму конституційно-правового регулювання громадянських прав притаманна регулятивна та охоронна функції.

Зосереджена увага на предметі конституційно-правового регулювання та на його властивості – однорідності, дає можливість вважати конституційно-правові норми ключовим елементом будь-якого механізму правового регулювання. Однак зауважуємо, що завдяки з'ясуванню сутності предмета, можна виділити з-поміж інших механізмів – механізм конституційно-правового регулювання громадянських прав.

Отже, механізм конституційно-правового регулювання громадянських прав в Україні відбувається за рахунок норм Конституції України з властивими для них регулятивними та охоронними функціями, у змісті яких виражаються фундаментальні та основоположні суспільні відносини, що пов'язані із забезпеченням фізичного та духовного (психічного) благополуччя кожної людини, характерними методами регулювання для яких є метод основоположного (сутнісного) правового регулювання, першоустановчого правового регулювання, конституційного закріплення та загальних установлень, а також методи конституційного зобов'язання, дозволу та заборони.

РОЗДІЛ 3

МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКИХ ПРАВ

3.1 Внутрішньодержавні інституції захисту громадянських прав в Україні

Як показує досвід розвинених держав, результативність захисту та ефективність гарантій громадянських прав в Україні прямо залежить від рівня розвитку інституцій, які безпосередньо та / або опосередковано забезпечують захист таких прав.

Потреба в забезпеченні та належному захисті громадянських прав фактично породжує певний обов'язок держави створити систему з відповідних дієвих інституцій та чіткі юридичні процедури такого захисту.

Як зазначає з цього приводу П.І. Хамула, одного тільки конституційного визнання з боку держави основних прав та свобод людини і громадянина недостатньо, оскільки це не є безумовною гарантією створення умов для їхньої захисту від протизаконних посягань і подальшого їхнього поновлення. Погоджуємося з його позицію, що невід'ємною запорукою захисту конституційних прав, є якісна і злагоджена робота державних інституцій, які створюються задля досягнення такої мети [346, с. 12].

Необхідно звернути увагу, що категорія «захист громадянських прав» на відмінну від «забезпечення громадянських прав» є вузкою категорією.

На думку П.М. Рабіновича, забезпечення прав і свобод людини поєднують три гілки державної діяльності: усіляка підтримка у реалізації прав, свобод та обов'язків людини; охорона і захист прав та свобод людини (відновлення правової справедливості, притягнення порушників до відповідальності) [260, с. 97].

Поняття забезпечення є розгорнутим в аспекті діяльності держави з цього приводу та таким, що залучає ширші та системні механізми державної діяльності, а ніж поняття захист. Однак, слухним було б додати ще один елемент державної діяльності щодо забезпечення прав і свобод людини – відображення. Тобто належне, конкретизоване та деталізоване висвітлення їх у

відповідних загальнодоступних зовнішньо-виражених носіях. Очевидно, що саме відображення є першочерговим елементом у забезпеченні прав і свобод людини, оскільки як можна реалізувати (здійснювати), охороняти або захищати те, чого не відображено у відповідних носіях (нормативно-правовому акті).

О.В. Прієшкіна під забезпеченням прав і свобод людини вважає створення відповідних умов для здійснення прав і свобод людини. Вважає, що забезпечення прав і свобод людини передбачає три цілеспрямовані напрями (домінанти) державної діяльності: 1) сприяння реалізації прав і свобод людини (відповідно до формування загальносоціальних гарантій, визначених державою); 2) охорона прав і свобод людини (вживання заходів щодо запобігання правопорушень); 3) захист прав і свобод людини (у разі виникнення порушень з боку суб'єкта) [243, с. 34].

У свою чергу, О.П. Кучинська, М.С. Іванов в юридичній конструкції словосполучень «механізм забезпечення прав людини» під терміном «забезпечення» розуміють спрямоване на реалізацію, охорону або захист права діяння, дію чи бездіяльність відповідного уповноваженого суб'єкта. Водночас таке право має бути порушеним чи зходитись під загрозою порушення [171, с. 241].

Кожна особа наділена правом захищати свої громадянські права від будь-яких порушень та протиправних посягань. Однак засоби такого захисту мають бути незабороненими законом.

Норми Конституції України наділяють особу правом захищати незабороненими законом засобами не тільки громадянські права, а й інші права, зокрема економічні, соціальні, культурні тощо. Так, ст. 55 Конституції України чітко передбачає, що «кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань» [152, URL: <https://www.president.gov.ua/ua/documents/constitution/konstituciya-ukrayini-rozdil-ii>].

Б.В. Крикливенко, Керівник Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, у відео-лекції «Національна система захисту прав

людини» зазначив: «Захист прав і свобод передбачає дії на попередження порушень прав людини, відновлення порушених прав та просування прав людини. Особа вільна обирати будь-який вид захисту прав і свобод» [165].

Здійснюючи імплементацію зазначеної діяльності держави щодо забезпечення прав людини у сферу таких основоположних прав людини як громадянські права, необхідно відмітити, що саме захист є основною складовою забезпечення таких прав та відіграє вагомий роль за відображення, реалізацію (здійснення) або ж охорону. Окрім того, захист громадянських прав є заключним елементом державної діяльності в частині їхнього забезпечення. Попри те, як зазначає Я.М. Троян, категорія «захист прав і свобод людини» зазвичай використовується у вузькому значенні, а потреба в ній виникає у разі реальної загрози, зазіхання, порушення [336, с. 211]. Внутрішньодержавні інституції захисту громадянських прав є об'ємними, структурованими складовими демократичного устрою, які неможливо розглядати у вузькому значенні.

У кожній правовій державі повинні існувати внутрішні інституції захисту громадянських прав, які б відповідали принаймні критеріям доступності та ефективної результативності.

Критерій доступності, зазвичай вживається щодо діяльності судової гілки влади при зверненні до неї фізичних та юридичних осіб, у встановленому законом порядку з метою розгляду та вирішення їхнього відповідного правового спору.

Відповідно до ч. 3 ст. 7 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» для кожної особи забезпечується доступність правосуддя згідно з Конституцією України та в порядку встановленому законами України [249].

Н.Ю. Сакара стверджує, що відповідником права на доступ до правосуддя, яке закріплено у п. 1 ст. 6 Конвенції, є право на судовий захист, передбачене у ст. 55 Конституції України [289, с. 41].

Конституційний Суд України в рішенні від 25 грудня 1997 р. № 9 у справі за конституційним зверненням громадян Р.М. Проценко, П.П. Ярошенко та інших щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 Конституції України

(справа за зверненнями жителів м. Жовті Води) зазначив, що частину першу статті 55 Конституції України треба розуміти так: кожному гарантується захист прав і свобод у судовому порядку [284].

З твердженням Н.Ю. Сакари не погоджуємося, вважаємо, що судовий захист не є певним аналогом доступу до правосуддя, оскільки вони є взаємопохідними. Доступність до правосуддя нерозривно пов'язана з правом на судовий захист, і навпаки. Один із них не може бути реалізований у випадку відсутності іншого. Так, вважаємо, що неможливо реалізувати право на судовий захист при відсутності доступності до правосуддя, і так само неможливо реалізувати доступність до правосуддя у випадку відсутності права на судовий захист.

У такому контексті необхідно інтерпретувати доступність правосуддя як юридично визначену перспективу, звернутися до судової гілки влади за захистом своїх прав та, як наслідок, отримати судовий захист.

В.В. Городовенко зазначає, що у правовій державі необхідно мати доступ до правосуддя і можливість вільно, швидко, безперешкодно реалізувати своє право на судовий захист [68, с. 178]. Із твердження випливає взаємопохідна особливість судового захисту від доступу до правосуддя.

Законодавцями в Законі України «Про судоустрій і статус суддів» присвячено окрему норму «Право на справедливий суд» (стаття 7) та окрему норму «Право на повноважний суд» (стаття 8) [249].

У частині 2 рішення Конституційного Суду України від 25 грудня 1997 р. № 9 у справі за конституційним зверненням громадян Проценко Раїси Миколаївни, Ярошенко Поліни Петрівни та інших громадян щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 Конституції України (справа за зверненнями жителів міста Жовті Води) чітко вказано, що частина перша статті 55 Конституції України містить загальну норму, яка означає право кожного звернутися до суду, якщо його права чи свободи порушені або порушуються, створено або створюються перешкоди для їхньої реалізації або мають місце інші обмеження прав та свобод. Отже, положення частини першої статті 55 Конституції України закріплює одну з найважливіших гарантій здійснення як

конституційних, так й інших прав та свобод людини і громадянина. Частина перша статті 55 Конституції України відповідає зобов'язанням України, які виникли зокрема у зв'язку з ратифікацією Україною Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, Конвенції про захист прав і основних свобод людини (Рим, 1950 рік), що згідно зі статтею 9 Конституції України є частиною національного законодавства України [284]. Окрім того, що частина перша статті 55 Конституції України закріплює одну з найважливіших гарантій здійснення громадянських прав, вона вказує на наявність внутрішньодержавної інституції, яка здійснює захист таких прав.

Так, О.М. Овчаренко, досліджуючи доступність правосуддя та гарантії його реалізації, відзначила, що «міжнародні стандарти доступності правосуддя варто вважати сукупністю міжнародно-правових актів, які враховують положення щодо питань реалізації міжнародних стандартів [88, с. 20].

Ці міжнародні стандарти повинні стосуватися не тільки доступу до правосуддя в міжнародних інституціях, мають також знаходити своє відображення і серед нормативно правових актів, які діють на території відповідної держави з метою їхнього практичного використання саме внутрішньодержавними інституціями.

Погоджуємося з твердженням Ю.Б. Ірха, що доступ до правосуддя у широкому розумінні свідчить про якісний стан правової системи, яка спроможна ефективно вирішувати проблеми осіб, що знаходяться під її юрисдикцією [106, с. 29].

Доречною є позиція О.М. Овчаренко, що в забезпеченні доступності певного правового інституту роль держави визначається двома вихідними положеннями. По-перше, держава, яка проголошує себе правовою й демократичною, бере зобов'язання забезпечити відповідний рівень особистої свободи індивіда, що неможливо без створення як інститутів, спрямованих на реалізацію творчого, інтелектуального потенціалу особи (наприклад, освіти), так і спеціальних правозахисних (приміром, суду). По-друге, ступінь їх доступності, а значить, і зобов'язання держави його забезпечити мають

визначатися соціальною значимістю того чи іншого інституту [88, с. 20: URL: https://ivpz.kh.ua/wp-content/uploads/2019/02/ovcharenko_monografiya_2008.pdf].

Зобов'язання держави забезпечити ступінь доступності до інститутів з урахуванням їхньої соціальної вагомості, повинні базуватися на принципі «чим більше соціально значима інституція, тим більший ступінь їх доступності». У зв'язку з цим внутрішньодержавні інституції захисту громадянських прав, як інституції надзвичайно великої соціальної значимості мають відповідати найвищим ступеням доступності.

Враховуючи той факт, що внутрішньодержавні інституції захисту громадянських прав складаються не тільки з судової влади, яка здійснюється незалежними та безсторонніми судами, а й з інших, які не є судовими, необхідно звернути увагу і на доступність саме до таких інституцій захисту громадянських прав.

Разом із судовим захистом важливе значення відіграє і адміністративний захист, який є реакцією органів виконавчої влади на звернення громадян і вживання відповідних заходів [180, с. 281].

У такому розумінні особливої уваги заслуговує Закон України «Про звернення громадян».

Як зазначають І.М Різак, Ю.М. Бисага, М.М. Палінчак, В.І. Чечерський, Д.М. Белов, Закон України «Про звернення громадян», окрім того, що забезпечує громадянам України ряд можливостей по управлінню державними та громадським справами, він ще й гарантує можливості відстоювання своїх прав (в тому числі громадянських) та можливості, спрямовані на відновлення їх якщо вони були порушені [269, с. 12].

Вважаємо, що звернення громадян є не тільки засобом захисту від порушень з боку органів державної влади, його потрібно розглядати як один із рушійних елементів, спрямованих на активізацію внутрішньодержавної інституції щодо захисту громадянських прав, яка має місце між початком звернення та досягненням очікуваного результату [311, с. 96].

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини здійснює свою діяльність відповідно до інформації про порушення прав і свобод людини і

громадянина, які отримує зокрема під час звернень громадян України, іноземців, осіб без громадянства чи їхніх представників. Водночас звернення перерахованих громадян приймаються та розглядаються Уповноваженим відповідно до Закону України «Про звернення громадян» [250].

Навіть Президент, який є гарантом додержання громадянських прав, з урахуванням того, що особи, використовуючи свої звернення, реалізують у такий спосіб свою можливість, спрямовану на захист таких прав, не залишив поза увагою цей факт.

В указі Президента України «Про першочергові заходи щодо забезпечення реалізації та гарантування конституційного права на звернення до органів державної влади та органів місцевого самоврядування» ([URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/109/2008#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/109/2008#Text)), керуючись статтею 28 Закону України «Про звернення громадян», прийнято вжити невідкладних заходів щодо забезпечення реалізації конституційних прав громадян на письмове звернення та особистий прийом, обов'язкове одержання обґрунтованої відповіді, неухильного виконання норм Закону України «Про звернення громадян», упорядкування роботи зі зверненнями громадян щодо викорінення практики визнання заяв чи скарг необґрунтованими без роз'яснення заявникам порядку оскарження, прийнятих за ними рішень [337].

У посібнику «Адміністративне процесуальне право» (за ред. Т.П. Мінки) зазначено, що право звертатися до будь-яких державних або недержавних організацій, до посадових осіб має кожна дієздатна особа, і завпевняє, що подане звернення буде зареєстровано і вчасно розглянуто з прийняттям, за результатами такого розгляду, відповідного законного рішення [29, с. 184]. Потрібно погодитися з авторами щодо того, що рівень демократичності держави проявляється і через ефективність механізму реєстрації, розгляду та прийняття рішення за зверненнями громадян [29, с. 185–186]. Особливо рівень демократичності держави проявляється виявляється тоді, коли такі звернення стосуються необхідності захисту громадянських прав. Очевидно такі механізми щодо реєстрації, розгляду та прийнятті рішення повинні бути взаємопов'язані із доступністю, яка є їхньою невід'ємною складовою.

Розглядаючи доступність до внутрішньодержавних інституцій захисту громадянських прав, необхідно згадати і про конституційну скаргу. Така скарга має відношення до захисту прав людини (в першу чергу громадянських) з боку органу конституційної юрисдикції, оскільки саме вона, з урахуванням вимог передбачених законодавством, надає можливість особам безпосередньо звернутися до органу конституційної юрисдикції.

Одним із основних завдань Інституту конституційної скарги є врегулювання суспільні відносини щодо безпосереднього індивідуального доступу приватних осіб до конституційного правосуддя. Метою такого звернення може бути визнання певного правового акта неконституційним [71, с. 112].

Аналізуючи значення конституційної скарги як прояву дії верховенства права, М.М. Гультай зазначає, що конституційна скарга як прояв такої дії виступає чинником дотримання правового характеру законів та інших нормативно-правових актів, верховенства конституції та є суттєвою гарантією забезпечення відповідності позитивного права основоположним принципам права і правам людини. Погоджуємося із позицією М.М. Гультай, що в контексті критерію доступності до внутрішньодержавної інституції захисту громадянських прав через конституційну скаргу потрібно враховувати таке: безпосередній доступ до конституційного правосуддя не повинен розглядатись як відповідник касаційної інстанції у судах загальної юрисдикції; прямий доступ до конституційного правосуддя не має підміняти захист особами своїх прав, свобод і законних інтересів у судах загальної юрисдикції» [72, с. 19, 34].

Конституційний Суд не уповноважений оцінювати дії чи бездіяльність суб'єктів владних повноважень, переглядати рішення судів і оцінювати такі рішення на предмет їхньої конституційності, а також не може приймати або змінювати нормативно-правові акти чи ініціювати такі законотворчі дії [35].

Я.В. Єрмоленко в дисертації «Конституційна скарга в механізмі охорони прав людини в Україні (загальнотеоретичний аспект)» вказав, що «конституційна скарга – це письмове звернення фізичної особи від власного імені або від імені юридичної особи приватного права до Конституційного

Суду України з обґрунтованою вимогою перевірки на відповідність Конституції (конституційність) нормативно-правових актів Верховної Ради України, президента України та Кабінету Міністрів України (окремих їхніх положень), норми яких застосовані в остаточному судовому рішенні у справі суб'єкта права на конституційну скаргу та порушують гарантовані Основним Законом держави його конституційні права і свободи» [91, с. 112].

Окрім критерію доступності, не менш важливе значення відіграє і критерій ефективної результативності внутрішньодержавної інституції захисту громадянських прав.

Цей критерій є похідним від критерію доступності, оскільки саме в порядку послідовності за доступністю, знаходить своє відображення.

Ефективна результативність як критерій внутрішньодержавної інституції захисту громадянських прав, полягає у швидкості й оперативності реагування, обґрунтованості і законності прийнятого рішення (дії), забезпечення виконання рішення (дії), спрямованого на захист громадянських прав. Для досягнення внутрішньодержавною інституцією ефективної результативності, потрібно максимально врахувати фактичні обставини конкретної ситуації, відкинути формальний підхід та включати еволюційну інтерпретацію, адже мова йде про фундаментальні права людини [311, с. 97–98].

Ефективність займає належне місце в усіх сферах, видах, формах, методах організації життєзабезпечення людини. Найбільше це властиве управлінню як діяльності, яка здійснюється за допомогою людей, щодо людей та винятково задля людей. Від ступеня ефективності цієї діяльності безпосередньо і напряду залежить добробут людини [82, с. 153].

Різними способами і різними засобами можна досягнути олин і той же ефект. Один і той же ефект може бути отриманий різними способами з різними витратами, і навпаки, однакові витрати можуть дати зовсім різні результати і це потрібно враховувати при досягненні таких результатів, незалежно від того наскільки вони є важливим [349, с. 623].

У цьому випадку, враховуючи правову природу громадянських прав, потрібно розуміти, що досягнення результату при захисті таких прав є завжди важливим.

Як зазначають автори підручника «Основи економічної теорії» (за загальною редакцією Л.С. Шевченко), «ефективність – це відношення здобутого результату до витрат» [222, с. 41].

Ефективність діяльності суб'єкта владних повноважень, як показник його важливості, відображає діяльність, для якої характерним є якісне, своєчасне та повне виконання, передбачених посадових обов'язків, за умови використання прийнятної кількості ресурсів (організаційних, кадрових, фінансових, інформаційних тощо). Г.М. Котляревська у своєму науковому дослідженні «Адміністративно-правове забезпечення механізму звернення громадян в Україні» поняття «результативність» (у лексичному розумінні) трактує як здатність суб'єкта досягати визначених результатів. Отже, результативність діяльності суб'єктів владних повноважень – це ступінь відповідності досягнутих результатів при здійсненні публічно-владних управлінських функцій на підставі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень або наданні адміністративних послуг» [155, с. 96–97; 92].

Вважаємо, що ефективність матиме місце при врахуванні особливостей життєдіяльності, що склалися в умовах сьогодення, нормативному впорядкуванні чинних норм та в разі потреби прийнятті нових норм матеріального, процесуального права, які детальніше та ширше регулюватимуть відповідні правовідносини. Також ефективність проявлятиметься під час реалізації інституцією своїх якісних та оптимальних заходів в обсязі, необхідному для досягнення відповідної результативності в найкоротший термін.

Результативність матиме місце у разі породження юридично значущих наслідків, які в свою чергу відноситимуться до конкретної проблематики (конкретного питання) та будуть зрозумілими для суб'єктів, яких вони прямо та/або опосередковано стосуються або ж стосуватимуться в майбутньому.

Відтак критерій внутрішньодержавної інституції – ефективна результативність якнайкраще відобразатиметься при врахуванні особливостей соціального життя в умовах сьогодення; ієрархічному впорядкуванні чинних норм; прийнятті нових норм матеріального та процесуального права, що широко та детально регулюватимуть правовідносини; породженні зрозумілих юридично значущих наслідків для відповідних суб'єктів з питань конкретної проблематики (конкретного питання).

Завдяки критерію ефективної результативності певної внутрішньодержавної інституції можна загалом та неупереджено оцінити потребу необхідності її існування або ж вдосконалення.

Необхідно розуміти, що критерії доступності та ефективної результативності повинні бути нерозривно пов'язаними з внутрішньодержавними інституціями захисту громадянських прав.

Інституції (від лат. *Institutio* – настанова) – установи, заклади [300, с. 285]. О.В. Катигрובה вважає, що інституція має пряме відношення до конкретного утворення з організаційно-адміністративним контекстом та є вужчим терміном ніж термін «інститут» [110].

Погоджуємося з думкою С.М. Сітарського, який зазначає, що в українському науковому просторі розмежування змісту понять «інститут» та «інституція» відбуватиметься непросто й не відразу. С.М. Сітарський зауважує, що «майже у всіх проаналізованих працях вітчизняних авторів, де аналізуються різноманітні політичні інститути, зазначені терміни не розділяються, а про інституції майже не згадується» [296, с. 119].

Питання щодо внутрішньодержавних інституцій захисту громадянських прав є малодослідженим, у плані розгляду їх як внутрішньо стійкої системи таких інституцій.

Автори посібника «Теорія держави і права в тестових завданнях» (за загальною редакцією Л.Р. Наливайко) вважають сукупність правових норм, що визначають систему державних інституцій, їхні повноваження, різні форми і методи правової діяльності, способи виконання завдань і функцій держави, є правовою складовою механізму держави [320, с. 143]. Л.Р. Наливайко

дотримується думки, що державний апарат складається із державних інституцій двох типів та взаємозв'язків між ними. Ті державні інституції («державні органи»), що здійснюють державно-владну, організаційнорегулятивну діяльність і наділені державно-владними повноваженнями належать до однієї групи, а до іншої групи – ті, призначення яких полягає у практичній діяльності з виконання функцій держави, зокрема до них зараховують державні організації [320, с. 144–145; 211, с. 435].

Потрібно зауважити, що внутрішньодержавним інституціям захисту громадянських прав притаманний характер першого типу, хоча і здійснюють практичну діяльність з виконання відповідних функцій держави загалом.

Автори підручника «Загальна теорія права» (за загальною редакцією М.І. Козюбри) вказуючи, що державні інституції ставали джерелом більш пристосованих до реального життя норм, ототожнюють їх саме з державними органами [100, с. 88].

У підготовленому конспекті лекцій з дисципліни «Теорія держави і права» Л.Р. Наливайко вказувала, що одним із підходів розуміння поняття державного органу є такий, відповідно до якого «державний орган розуміється як організаційно відокремлена, самостійна державна інституція, що діє від імені та за уповноваженням (дорученням) держави, яка має відповідні владні повноваження й компетенцію, виключає власну структуру і застосовує адекватні форми й методи діяльності у процесі здійснення покладених завдань і функцій» [212, с. 132].

Під час здійснення правоохоронної діяльності щодо захисту, в тому числі прав громадян від протиправних посягань, необхідним є застосування такими інституціями державно-владних повноважень. У зв'язку з цим погоджуємося з думкою О.Л. Соколенко, що правоохоронні органи серед усіх державних інституцій, можуть бути лише державними органами [303, с. 28].

Здійснюючи людиною захист своїх прав через інституційний механізм, відбувається взаємозв'язок такої особи та державних органів влади в процесуальному режимі реалізації правоохоронної діяльності з метою захисту суб'єктивного права [42, с. 104].

У будь-якому випадку, при здійсненні захисту громадянських прав відбувається взаємопов'язаність особи та відповідної внутрішньодержавної інституції щодо звернення особи та розгляду такого звернення згаданою інституцією. Початок та закінчення такої взаємопов'язаності чітко регламентований нормами права, які зазвичай відображають увесь його процес.

А.І. Сухорукова описує, яким є орган державної влади в структурно-організаційному плані і характеризує його як організований колектив людей (одна особа) з певними органоутворюючими ознаками, які разом мають можливість відокремити органи державної влади від органів державних інституцій, а саме – місцевого самоврядування, та недержавних організацій (громадських організацій, господарських товариств тощо) [335, с. 242–243].

Внутрішньодержавна інституція захисту громадянських прав – відповідне колегіальне та/або одноособове організаційно-адміністративне утворення, правові засади організації і діяльності якого визначено законодавством держави, а специфіка діяльності відіграє особливу роль у правовій природі захисту громадянських прав та відповідає міжнародно-правовим стандартам у сфері захисту прав людини.

Статтею 3 Конституції України передбачено зокрема, що «Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави». «Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [152].

Реалізація та втілення в повсякденне суспільне життя даної норми відбувається, зокрема і через державну владу, яка згідно зі статтею 6 Конституції України здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову [152].

Визнання захисту прав і свобод людини на конституційному рівні як вищої соціальної цінності зобов'язує державу утворювати внутрішньодержавні інституції такого захисту – суди, Уповноваженого Верховної Ради з прав людини та інші, а також визначити основи їхнього правового статусу в Конституції України, інших нормативно-правових актах» [243, с. 34].

Як зазначає О.Ю. Лялюк, органи державної влади як інституційна складова, реалізуючи функції держави. є основним структурним підрозділом влади [179, с. 85].

Державна влада в інституціональному розумінні – це система структур, органів, установ, які реалізують функції держави [81]. До державної влади в інституціональному розумінні доречно зарахувати також і тих посадових осіб, на яких реалізація функцій держави покладена безпосередньо законом.

Як вказує О.В. Прієшкіна, дії державних інституцій, що проявляються у відповідних організаційно-правових та процесуально-правових формах є взаємопов'язаними з організаційно-правовими гарантіями реалізації прав і свобод людини і громадянина [247, с. 36].

Погоджуємося з думкою науковиці, проте доречно згадати й позиції інших науковців, які під інституційно-організаційними гарантіями прав і свобод особи розуміють передбачені в законодавстві суспільно-політичні інституції, на які покладаються відповідні функції і повноваження по організації забезпечення реалізації, охорони і захисту прав і свобод людини і громадянина [59, с. 218–219; 213, с. 19].

Вважаємо за доцільне, висвітлюючи внутрішньодержавні інституції захисту громадянських прав, притримуватись конструкції ст. 55 Конституції України, через змістовність якої такі проглядаються [308, с. 79].

Переконані, що до їхнього переліку з урахуванням статті 55 Основного Закону потрібно ще віднести Суд, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та Конституційний Суд України.

Потрібно розуміти, що такі інституції створюють дієвий національний механізм захисту громадянських прав тільки у випадку тісної взаємодії та співпраці між собою, доповнюючи та посилюючи одна одну. Форма, повноваження та структура внутрішньодержавних інституцій, що відносяться до національного механізму захисту прав людини (в т.ч. громадянських) залежать від завдань, для вирішення яких вони безпосередньо створюються [309, с. 159].

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини є важливою інституцією захисту громадянських прав, передбаченою Конституцією України.

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини є невід'ємною складовою конституційної системи, спрямованої на захист саме громадянських прав людини.

Як зазначає О.В. Марцеляк, один із головних напрямків діяльності омбудсмена полягає в охороні та захисті громадянських (особистих) прав і свобод людини та громадянина. Об'єктом захисту є такі права і свободи, як право на життя і гідність особи, право на свободу і особисту недоторканність, а також недоторканність приватного життя і житла; таємниця листування, телефонних переговорів, телеграфних, поштових та інших повідомлень; свобода пересування і вибору місця проживання, свобода совісті; свобода думки, слова; свобода вибору національності та мови спілкування та інше. Ці права охоплюють фундаментальні аспекти свободи людини, які виражають гуманістичні принципи будь-якого демократично організованого суспільства [202, с. 66]. «Уповноважений Верховної Ради України з прав людини є особливим інституціональним гарантом прав людини» [99, с. 450].

«Парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захист прав кожного на території України і в межах її юрисдикції, що здійснюється Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини, відіграє провідну роль у забезпеченні прав особи серед інших державних органів та громадських організацій» [102].

Сформулювавши концепцію інституціонального механізму парламентського контролю, яка є дворівневою системою суб'єктів контролю, Ю.Г. Барабаш вважає Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини спеціалізованою допоміжною парламентською інституцією, що наділена досить широкою незалежністю і самостійністю та є спеціалізованим контрольним органом [38, с. 6].

Контрольна функція парламенту опосередковано та безперервно здійснюється через Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, який фактично діє як самостійна інституція [201, с. 42].

Погоджуємося із О.В. Нікольською, що роль Уповноваженого в механізмі захисту прав і свобод людини і громадянина важко переоцінити, адже він є одним із ключових факторів реалізації принципу визнання людини, її прав і свобод найвищою соціальною цінністю та створення гарантій демократичного розвитку суспільства [217, с. 13].

Частиною 3 статті 55 Конституції України чітко передбачено, що кожен має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини [152].

У посібнику з парламентського контролю, розробленого в рамках Проєкту ЄС/ПРООН зазначено, що «Уповноважений з прав людини є невід’ємним елементом конституційної системи захисту прав і свобод людини і громадянина...» [230, с. 30].

Таке твердження відповідає приписами Основного Закону, оскільки як передбачено статтею 101 Конституції України саме Уповноважений Верховної Ради України з прав людини здійснює парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина [152].

Згідно з статтею 1 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захист прав кожного на території України і в межах її юрисдикції на постійній основі здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, який у своїй діяльності керується Конституцією України, законами України, чинними міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [250].

Аналізуючи парламентський контроль, як самостійний конституційний інститут у системі державного контролю, В.А. Бондаренко дійшов висновку, що діяльність законодавчого органу державної влади, його членів та утворених ним органів моніторингу законності здійснення своїх повноважень органами публічної влади, їх посадовими особами й іншими особами з метою подальшої оцінки їхньої діяльності і можливого застосування заходів реагування є парламентським контролем [47, с. 169].

М.І. Хилько у статті «Удосконалення механізмів ефективної реалізації парламентського контролю в Україні» вказує, що можливість вищому законодавчому органу володіти достовірною інформацією про стан виконання законодавства, виконання органами влади та посадовими особами своїх обов'язків і повноважень, а також можливість реагувати на виявлені порушення задля підвищення ефективності здійснення державної влади надає саме парламентський контроль, як необхідна складова ефективного й транспарентного врядування у сучасних демократичних державах [347, с. 15].

Потрібно додати, що парламентський контроль, окрім всього вказаного М. Хилько, надає можливість законодавчому органу володіти інформацією у сфері захисту громадянських прав, а також при будь-яких порушеннях спрямовувати своє реагування на підвищення результативної ефективності захисту громадянських прав.

Як зазначається в статті 3 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», метою парламентського контролю, який здійснює Уповноважений є: 1) захист прав і свобод людини і громадянина, проголошених Конституцією України, законами України та міжнародними договорами України; 2) додержання та повага до прав і свобод людини і громадянина суб'єктами, зазначеними у статті 2 цього Закону; 3) запобігання порушенням прав і свобод людини і громадянина або сприяння їхньому поновленню; 4) сприяння приведенню законодавства України про права і свободи людини і громадянина у відповідність з Конституцією України, міжнародними стандартами у цій галузі; 5) поліпшення і подальший розвиток міжнародного співробітництва в галузі захисту прав і свобод людини і громадянина; 6) запобігання будь-яким формам дискримінації щодо реалізації людиною своїх прав і свобод; 7) сприяння правовій інформованості населення та захист конфіденційної інформації про особу [250]. Саме мета, на нашу думку, є однією із складових віднесення Уповноваженого з прав людини до внутрішньодержавної інституції захисту громадянських прав. Однак не кожна мета, зазначена у Законі, дає підстави так вважати. Особливе значення у цьому випадку має захист прав і свобод людини і громадянина, проголошених

Конституцією України, законами України та міжнародними договорами України; поліпшення і подальший розвиток міжнародного співробітництва в галузі захисту прав і свобод людини і громадянина.

Процес досягнення такої мети та її результативність, найбільш яскраво простежуються через його повноваження, які він здійснює в процесі контролю за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина. Отже, Уповноважений має право:

- звертатися до Конституційного Суду України з поданням про відповідність Конституції України законів України та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, які стосуються прав і свобод людини і громадянина; про офіційне тлумачення Конституції України;

- вносити в установленому порядку пропозиції щодо вдосконалення законодавства України у сфері захисту прав і свобод людини і громадянина;

- вимагати від посадових і службових осіб органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності сприяння проведенню перевірок діяльності підконтрольних і підпорядкованих їм підприємств, установ, організацій, виділення спеціалістів для участі у проведенні перевірок, експертиз і надання відповідних висновків;

- з метою захисту прав і свобод людини і громадянина особисто або через свого представника в установленому законом порядку: звертатися до суду про захист прав і свобод осіб, які через фізичний стан, недосягнення повноліття, похилий вік, недієздатність або обмежену дієздатність неспроможні самостійно захистити свої права і свободи; брати участь у судовому розгляді справ, провадження в яких відкрито за його позовами (заявами, клопотаннями (поданнями)); вступати у справи, провадження в яких відкрито за позовами (заявами, клопотаннями (поданнями) інших осіб, на будь-якій стадії їх судового розгляду; ініціювати незалежно від його участі у судовому провадженні перегляд судових рішень;

– направляти у відповідні органи акти реагування Уповноваженого у разі виявлення порушень прав і свобод людини і громадянина для вжиття цими органами заходів;

– перевіряти стан додержання встановлених прав і свобод людини і громадянина відповідними державними органами, в тому числі тими, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, здійснюють виконання судових рішень, вносити в установленому порядку пропозиції щодо поліпшення діяльності таких органів у цій сфері [250].

Формами реалізації функцій омбудсмена, як стверджує В.С. Ніколайчук, є зовнішні прояви безпосередніх видів практичної діяльності омбудсмена. Свою правозахисну діяльність Уповноважений провадить на підставі відомостей про порушення прав і свобод людини і громадянина, які він отримує за власною ініціативою та зверненнями громадян України, іноземців, осіб без громадянства чи їхніх представників або народних депутатів [216, с. 10].

Також щодо порушень положень Конституції України, законів України, міжнародних договорів України стосовно прав і свобод людини і громадянина актами реагування Уповноваженого є конституційне подання Уповноваженого та подання Уповноваженого до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності та їх посадових і службових осіб [250].

Важливе значення відіграють також і щорічні та спеціальні доповіді Уповноваженого. На відміну від актів реагування Уповноваженого – конституційного подання Уповноваженого та подання Уповноваженого, які простежуються у конкретному реагуванні на певні події у сфері захисту прав, щорічні та спеціальні доповіді Уповноваженого мають завуальовану дію, спрямовану на захист, яка виявляється у поширенні серед широкого кола суб'єктів певних відомостей (в т.ч. і відомостей, що стосуються громадянських прав) з метою подальшого їх забезпечення (в т.ч. захисту).

У щорічній доповіді висвітлюється стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні органами державної влади, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, підприємствами,

установами, організаціями незалежно від форми власності та їхніми посадовими і службовими особами, які порушували своїми діями (бездіяльністю) права і свободи людини і громадянина. Також у щорічній доповіді зазначаються виявлені недоліки в законодавстві щодо захисту прав і свобод людини і громадянина. Така доповідь подається Уповноваженим до Верховної Ради України до 20 березня поточного року. Окрім того, за власною ініціативою або на виконання рішення Верховної Ради України Уповноваженим може бути представлена спеціальна доповідь (доповіді) з окремих питань додержання в Україні прав і свобод людини і громадянина [250].

Розглядати правовий статус Уповноваженого потрібно крізь призму його діяльності, яка доповнює чинні засоби саме захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина, не відмінняє їх і не вимагає перегляду компетенції державних органів, які забезпечують саме захист і поновлення порушених прав і свобод [250].

«Законодавче закріплення положення про постійний характер діяльності Уповноваженого свідчить про надання йому першорядного значення як засобу охорони та захисту прав і свобод людини» [182, с. 13].

Розглядаючи зазначене, можна віднести Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини до внутрішньодержавної інституції захисту громадянських прав.

Вважаючи Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини внутрішньодержавною інституцією захисту громадянських прав та наявність в нього такого акту реагування, як конституційне подання Уповноваженого, неможливо залишити поза увагою Конституційний Суд України.

Конституційний Суд України є органом конституційної юрисдикції, який забезпечує верховенство Конституції України, вирішує питання про відповідність Конституції України законів України та у передбачених Конституцією України випадках інших актів, здійснює офіційне тлумачення Конституції України, а також інші повноваження відповідно до Конституції України [248].

Відповідно до частини 1 статті 147 Конституції України Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність Конституції України законів України та у передбачених цією Конституцією випадках інших актів, здійснює офіційне тлумачення Конституції України, а також інші повноваження відповідно до цієї Конституції [152].

Необхідно звернути увагу, що ані нормами Конституції України, ані нормами Закону України «Про Конституційний Суд України» прямо не передбачено функції Конституційного Суду України щодо захисту прав і свобод людини та громадянина. Однак, як вказує І.М. Петрів, функція захисту прав і свобод людини та громадянина є провідною в діяльності внутрішньодержавної інституції [233, с. 76].

Схожої думки щодо здійснення Конституційним Судом України функції захисту прав і свобод людини і громадянина притримується і В.Я. Крижановський, незважаючи навіть на те, що відсутнє конкретизоване відображення такої функції у нормах у законодавства [164, с. 10].

Законодавством не визначено, як вказує І.М. Петрів, не тільки функції щодо захисту прав і свобод людини і громадянина, але й не вказано жодних інших функцій. У свою чергу, виходячи із прописаних повноважень Конституційного Суду України, І.М. Петрів під функціями розуміє «основні напрями діяльності, які реалізуються Конституційним Судом через призму його повноважень з метою виконання основних цілей і принципів конституційного правосуддя, а також затвердження конституційної законності в межах території держави» [235, с. 131].

Справді необхідно погодитися із висловленими позиціями щодо відсутності у Законі України «Про Конституційний Суд України» функцій такої інституції. У Законі, окрім як представницьких, організаційних та розпорядчих функцій, які здійснюють Голова Суду, заступник Голови Суду, секретарі колегій та здійснення Судом відповідно до Бюджетного кодексу України функції головного розпорядника коштів Державного бюджету України щодо фінансового забезпечення своєї діяльності, інших функцій непередбачено.

Водночас у Законі визначено, що до повноважень Суду належать:

- 1) вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність) законів України та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим; 2) офіційне тлумачення Конституції України; 3) надання за зверненням Президента України або щонайменше сорока п'яти народних депутатів України, або Кабінету Міністрів України висновків про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість; 4) надання за зверненням Президента України або щонайменше сорока п'яти народних депутатів України висновків про відповідність Конституції України (конституційність) питань, які пропонуються для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою; 5) надання за зверненням Верховної Ради України висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту в межах, визначених статтями 111 і 151 Конституції України; 6) надання за зверненням Верховної Ради України висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України вимогам статей 157 і 158 Конституції України; 7) надання за зверненням Верховної Ради України висновку про порушення Верховною Радою Автономної Республіки Крим Конституції України або законів України; 8) вирішення питань про відповідність Конституції України та законам України нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим за зверненням Президента України згідно з частиною другою статті 137 Конституції України; 9) вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність) законів України (їх окремих положень) за конституційною скаргою особи, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить Конституції України [248].

Прийнятий 02 червня 2016 року Верховною Радою України Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)», який

зокрема розширив доступ громадян та юридичних осіб до Конституційного Суду України через запровадження інституту конституційної скарги, посилив критерій доступності до внутрішньодержавної інституції захисту громадянських прав в Україні.

Конституційна скарга припідносить захист прав людини на найвищій щабель, посилюючи гарантії того, що при ухваленні найбільш значущих нормативно-правових актів у державі, права і свободи будуть дотримані [73, с. 258].

У зв'язку з доповненням ст. 55 Конституції України частиною 4, відповідно до якої кожному гарантується право звернутись із конституційною скаргою до Конституційного Суду України з підстав, установлених цією Конституцією, та у порядку, визначеному законом, а також прийняттям в подальшому (13 липня 2017 року) Закону України «Про Конституційний Суд України» значення діяльності Конституційного Суду України, спрямованої на захист громадянських прав, знайшло своє законодавче закріплення.

М.А. Маркуш вважає Конституційний Суд України інститутом, що на національному рівні здійснює конституційні повноваження, спрямовані на захист прав і основних свобод людини і громадянин, оскільки з конструкції частини 4 статті 55 Конституції України та її змісту, а також у зв'язку з її частиною 5 зазначається, що право на звернення до цього Суду гарантується кожному і таке звернення є одним із національних засобів юридичного захисту [188, с. 166].

Цікавим у цьому випадку є те, що гарантування кожному права звернутись із конституційною скаргою до Конституційного Суду України передбачено у змісті статті 55 Конституції України, в якій йдеться про захист прав і свобод людини і громадянина, а не в статтях 147–153 розділу XII Конституції України, який присвячено Конституційному Суду України. Це також свідчить про наявність в арсеналі Конституційного Суду України функції, спрямованої на захист громадянських прав.

Вважаємо, що конституційна скарга, як одна із форм звернення до Конституційного Суду України, сприятиме формуванню правових позицій у

сфері захисту громадянських прав в Україні, які в подальшому матимуть зразкове значення для інших внутрішньодержавних інституцій.

Громадянські права знайшли своє закріплення в Конституції України. Відповідно Конституційний Суд України має гарантувати верховенство Конституції як Основного Закону держави [317, с. 14]. Очевидним є те, що функція захисту громадянських прав все-таки властива конституційному суду і може ним виконуватися завдяки наявним повноваженням.

Саме за допомогою принципів верховенства конституції і верховенства права, які обов'язково мають бути в основі діяльності Конституційного Суду України, спрямованої на захист основоположних прав і свобод людини, визначається його роль і місце в такій діяльності [332, с. 122].

Автори навчального посібника «Проблеми сучасної конституціоналістики» (за ред. М.П. Орзіха) вважають, що на роль Конституційного Суду в механізмі захисту прав людини має вплив його загальний потенціал, який простежується у швидкому та ефективному реагуванні на зміни в механізмі захисту прав людини, а також у сприянні створення системності цього механізму та можливості впливу на всі його елементи (нормативні, процесуальні, інституціональні) [251, с. 32].

Відсутність у діяльності Конституційного Суду України принципів верховенства конституції та права загалом, свідчатиме про неможливість інституції досягти позитивних результатів у сфері захисту прав людини.

Погоджуємося із думкою І.М. Петрів, що вагомим органом, на який покладено завдання із забезпечення верховенства Конституції України, а відтак і захист основних прав і свобод людини та громадянина, визначених нею, є саме Конституційний Суд України [233, с. 77]. Але прописані в законодавстві повноваження Конституційного Суду України не визначають межі його функцій, як органу конституційної юрисдикції. Наприклад, функція захисту громадянських прав Конституційним Судом України з урахуванням повноважень, може знаходити своє опосередковане вираження і через офіційне тлумачення.

Конституційний Суд забезпечує захист прав і свобод людини і громадянина, здійснюючи офіційне тлумачення Конституції України через конституційне звернення [261, с. 28].

Т.О. Бринь вважає, що офіційне тлумачення законів є засобом захисту прав людини і громадянина Конституційним Судом України [52, с. 10].

Підтвердженням значущості органу конституційної юстиції в механізмі захисту прав і свобод людини є і те, що офіційне тлумачення сприяє зміцненню правових гарантій прав та свобод людини і громадянина [116, с. 9]. Більше того, така значущість внутрішньодержавної інституції знаходить своє відображення при тлумаченні тих аспектів, які прямо або ж опосередковано стосуються ролі громадянських прав.

Захист громадянських прав з боку Конституційного Суду України також має місце і у разі реалізації ним інших повноважень, які за своєю правовою природою спрямовані сприяти ефективній результативності у сфері захисту громадянських прав.

Як зазначає А.Л. Деркач, пріоритетом діяльності даного Суду завжди був захист прав і свобод людини і громадянина [83, с. 235].

Досить цікаву думку щодо основних функцій органу конституційної юрисдикції в Україні висловлює І.М. Петрів. Зокрема він зазначає, що функція захисту прав і свобод людини і громадянина відноситься до основних, оскільки відображає виділення пріоритетних напрямів діяльності, що характерні для органів конституційної юрисдикції в Україні та державах Європи [234, с. 99].

Будь-яка реалізація Конституційним Судом України своїх повноважень повністю або частково повинна спрямовуватися у напрямку забезпечення громадянських прав (в т.ч. через такі елементи державної діяльності як відображення та захист).

До найбільш ефективного інституту судового захисту прав людини в сучасній демократичній державі і суспільстві О.І. Нелін відносить конституційне правосуддя [215, с. 11].

Під конституційним правосуддям, П.М. Ткачук, А.П. Ткачук вважають, правозастосовну діяльність з розгляду і вирішення Конституційним Судом

спорів з питань конституційності відповідних нормативних актів. Таке правосуддя вони відносять до універсальної форми захисту конституції, оскільки ним забезпечується розгляд і вирішення будь-якого порушення її положень законами чи іншими нормативними актами (в тому числі щодо прав і свобод людини) [332, с. 125]. У теорії конституційного права, як зазначає А.О. Селіванов, конституційне правосуддя простежується у формах і проявах діяльності Конституційного Суду України з розгляду спорів та конфліктів конституційно-правового характеру, офіційного тлумачення (інтерпретації) Конституції України, виявлення в конституційному судочинстві ознак неконституційності положень, норм або законів України в цілому [292, с. 93–94].

Конституційний Суд України, здійснюючи конституційне правосуддя, забезпечує легітимну та таку, що сприймається суспільством оцінку конституційності, яка породжує позитивні наслідки, спрямовані на захист громадянських прав.

Очевидним є те, що Конституційний Суд України відіграє провідну роль у сфері захисту громадянських прав, адже в процесі здійснення більшості своїх повноважень такі завжди зосереджені на захисті конституційних прав людини і громадянина.

Виходячи зі змісту статті 55 Конституції України, ще одним суб'єктом захисту прав і свобод людини і громадянина є суд.

Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо гарантується на підставі Конституції України [152].

Частина 1 статті 7 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» кожному гарантує захист його прав, свобод та інтересів у розумні строки незалежним, безстороннім і справедливим судом, утвореним законом [249].

Як зазначає В.М. Ребазюк, обов'язок держави забезпечити дотримання відповідних прав людини і громадянина, які закріплені законодавчим шляхом та реалізується через механізм судового захисту прав і свобод особистості [262, с. 12].

Одним із найефективніших засобів захисту прав людини та громадянина від порушень є судова влада. У зв'язку з цим С.З. Чорна вважає вищою формою захисту прав і свобод людини судову форму, яка реалізується через передбачену законодавством можливість особи звернутися до суду задля відповідного захисту [353, с. 186].

М.С. Булкат у дисертації «Теоретико-правові засади судової влади: сучасний концепт» за результатами наукового аналізу теоретико-правових основ формування поняття судової влади запропонувала для використання в правовій науці наступну дефініцію: «Судова влада – відносно самостійна, легітимна, універсальна, легальна складова державної влади, що має імперативні характеристики та контрольні повноваження щодо інших складових державної влади, і забезпечує регулювання визначеного кола суспільних відносин на основі сформованих доктринальних положень про правову державу та трискладову теорію державної влади у відповідних формах та конкретно встановленими методами, що ґрунтуються на змісті ознак її єдності та особливості правовідносин» [53, с. 181].

Судова влада виконує ряд функцій, зокрема однією з функцій судової влади є здійснення правосуддя.

О.І. Гуменний зазначає, що кожна функція судової влади відіграє важливу роль у її діяльності, однак усі вони спрямовані на досягнення оперативного, справедливого і законного правосуддя [74, с. 33].

Так, справді функція правосуддя відіграє більш значущу роль при захисті громадянських прав людини, а ніж дозвільна, організаційна, інформаційно-статистична, контрольна функції, функція пов'язана з формування органів суддівського самоврядування або будь-яка інша функція судової влади.

Функція правосуддя за своєю правовою природою спрямована на вирішення певного спору, що має місце між учасниками судової справи, задля захисту їхніх прав (в т.ч. громадянських), а інші функції сприяють реалізації головної функції правосуддя.

Автори підручника «Судові та правоохоронні органи» зазначають, що «правосуддя – це специфічний вид державної діяльності, який здійснюється

судом на підставі закону у встановленому порядку, полягає у розгляді та вирішенні судових справ з метою забезпечення гарантованих Конституцією України та Законами прав і свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, інтересів суспільства і держави, і завершується винесенням правочинного судового рішення, яке має загальнообов'язковий характер» [316, с. 27].

В.В. Копейчиков під поняттям «правосуддя» розуміє особливу функцію державної влади, що здійснюється через розгляд і вирішення в судових засіданнях цивільних справ зі спорів, щодо прав та інтересів громадян, підприємств, установ, організацій, громадських об'єднань та кримінальних справ і застосування встановлених законом карних заходів до осіб, винних у вчиненні злочину, або виправдання невинних [245]. Як бачимо, В.В. Копейчиков не зазначає суб'єкта, який б здійснював цю функцію держави, тоді як особливість цієї функції полягає саме в її суб'єктному складі. Вважаємо, що в будь-якому випадку, даючи визначення правосуддю, необхідно зазначити суб'єкта, який забезпечує захист у процесі виконання такої функції, оскільки вона притаманна тільки суду.

У рішенні Конституційного Суду України від 30.01.2003 р. № 3-рп/2003 зазначено: правосуддя за своєю суттю визнається таким лише за умови, що воно відповідає вимогам справедливості і забезпечує ефективне поновлення в правах. Загальною декларацією прав людини 1948 року передбачено, що кожна людина має право на ефективне поновлення в правах компетентними національними судами у випадках порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом (стаття 8) [285]. Як бачимо, в контексті правосуддя, Конституційним Судом України у своєму рішенні вказано національні суди.

Правосуддя в Україні здійснюється винятково судами та відповідно до визначених законом процедур судочинства [249]. «Суд – це орган судової влади, який здійснює правосуддя у державі з метою охорони від посягань на суспільний і державний лад, права та законні інтереси фізичних і юридичних осіб та всіх форм власності» [362, с. 7].

В.В. Новіцький чітко визначив та затвердив нормами прямої дії «монопольний орган судової влади», який є складовою теорії поділу влади. Суд – це юрисдикційна, універсально-мультифункціональна інституція, наділена широким спектром можливостей для генерації «майданчику унормування суспільних відносин», в кожному конкретному, ситуативному кейсі [218, с. 107].

Зі свого боку суди в Україні утворюють судову систему з притаманними якостями інституційності і структурованості, для якої характерними є зв'язки і стосунки між окремими її судами [220, с. 69].

Вважаючи суд внутрішньодержавною інституцією захисту громадянських прав, потрібно чітко розуміти, в яких значеннях уживається поняття «суд».

Автори підручника «Організація судових та правоохоронних органів» (за ред. І.Є. Марочкіна) вказують, що поняття «Суд» має декілька значень, залежно від того чи застосовується воно на побутовому рівні чи в певній галузі права (законодавства). Автори виділяють чотири значення поняття суд. За першим визначенням «у загальній теорії права й у конституційному праві термін «суд» здебільшого є узагальненим поняттям органу, наділеного повноваженнями реалізації однієї з гілок державної влади – судової. У цьому значенні суд є органом судової влади без уточнення, який саме цей суд, де він розташований, яка його компетенція тощо. У другому значенні суд – це конкретна судова установа, що має додаткові характеристики, які уточнюють та індивідуалізують його, а також визначають його територіальну та предметну юрисдикцію (районний – міський, місцевий – апеляційний – вищий спеціалізований). У третьому значенні термін «суд» ідентичний процесуальному поняттю «судове засідання», тобто процесуальній формі здійснення правосуддя в судових стадіях і судових провадженнях. Четверте значення пов'язане з особами, які судять, тобто суддями, незалежно від їх кількісного складу» [220, с. 70].

На нашу думку, задля якнайкращого сприйняття такої внутрішньодержавної інституції захисту громадянських прав як Суд, необхідно сприймати її в узагальненому понятті, тобто як орган судової влади (державний орган системи судоустрою).

Саме таке узагальнене сприйняття зумовлене конструкцією частини 3 статті 8, частини 1 статті 55 Конституції України та частини 1 статті 2, частини 1 статті 7 Закону України «Про судоустрій і статус суддів».

Проте потрібно чітко розуміти, що в цьому випадку мова йде виключно про національні суди.

Пунктом 14 частини 1 статті 92 Конституції України передбачено, що судоустрій визначається винятково законами України [152].

Судоустрій будується за принципами територіальності, спеціалізації та інстанційності. У частині 1 статті 5 Закону зазначено, що правосуддя в Україні здійснюється тільки судами та відповідно до визначених законом процедур судочинства. Суди спеціалізуються на розгляді цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення [249].

Серед завдань процедур судочинства, зміст яких відображено в Кодексі адміністративного судочинства України, Цивільному процесуальному кодексі України, Господарському процесуальному кодексі України, Кримінальному процесуальному кодексі України, а також у Кодексі України про адміністративні правопорушення вбачається одна мета – ефективний захист прав, свобод та інтересів фізичної особи.

«За законодавством судовий захист прав і свобод являє собою процесуальну діяльність судових органів по розгляду скарг на їх порушення, яка регулюється комплексом конституційних, матеріальних і процесуальних норм» [225].

Визначені законом процедури судочинства є відображенням побудованої законодавцем концептуальної моделі захисту прав людини, а суди є тими чинними фігурами, що в порядку дотримання такої процедури, сприяють досягненню ефективної результативності у захисті громадянських прав.

Із запропонованого переліку внутрішньодержавних інституцій захисту громадянських прав простежуємо, що дві інституції є чітко визначеними, зокрема Уповноважений Верховної Ради України з прав людини та Конституційний Суд України. Третя внутрішньодержавна інституція захисту

громадянських прав вживається в узагальненому понятті, зокрема як орган судової влади (державний орган системи судоустрою). Проте потрібно розуміти, що саме третя інституція передбачає найбільший захист громадянських прав із розрахунку побудованого в Україні за принципом територіальності, спеціалізації та інстанційності судоустрою.

Позаяк третя інституція є найширшою, для неї характерна функціональна єдність (тобто функціонують усі інстанції і на всій території однаково відповідно до одного і того ж як матеріального, так і процесуального законодавства) та функціональна взаємопов'язаність, яка виявляється в інстаційності судів (тобто суд першої інстанції, апеляційної, касаційної).

Вважаючи Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Конституційний Суд України та Суд внутрішньодержавними інституціями захисту громадянських прав, потрібно їх сприймати як фундаментальну основу забезпечення основоположних прав, які здійснюють в межах своїх повноважень захист громадянських прав та разом становлять внутрішньо стійку систему таких інституцій.

Серед ознак внутрішньодержавних інституцій визначаємо такі:

– Їхня діяльність належить до особливо значимих для правової держави та громадського суспільства сфер, які прямо або опосередковано стосуються громадянських прав людини.

– Інституції та відображення певних їхніх особливостей знаходить своє місце у змісті Основного Закону, зокрема і в нормах, які стосуються захисту прав людини.

– Порядок їхньої організації та діяльності визначається відповідними Законами, а порядок здійснення відповідного судочинства визначається процесуальним законодавством.

– Їхнє функціонування діє у межах закріплених та юридично-визначених норм права.

– Захист громадянських прав з їх боку реалізовується відповідно до звернень певного кола осіб у порядку встановленому нормами права.

– Діяльність у сфері захисту прав людини відповідає міжнародним стандартам і практиці міжнародного рівня.

– Вимоги до осіб та порядок їх доступу до здійснення діяльності спрямованої на захист громадянських прав, як елементу, що є структурною складовою окремої інституції чітко регламентований.

– Процедура звернення до інституцій враховує критерій доступності, але містить передбачені законодавством вимоги.

– Прийняття рішень спрямованих на захист громадянських прав процедурно врегульоване.

– Прийняті рішення відображаються у відповідних формах із встановленою законом структурою їхньої змістовності.

– Діяльність внутрішньодержавних інституцій спрямованих на захист громадянських прав, є загальнопоширеною на всій території України і не обмежується адміністративно-територіальним поділом.

– Діяльність є взаємопов'язаною із відповідними суспільно-правовими процесами, до яких залучені й інші інституції.

Порівнюючи особливості Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Конституційного Суду України, Суду як внутрішньодержавних інституцій захисту громадянських прав, що характерні саме для цих інституцій необхідно звернути увагу на наступне деякі моменти.

Так, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Конституційний Суд України, Суд є тими інституціями, які знаходять своє відображення в розділі II Конституції України, а саме в статті 55, що стосується захисту прав. Кожен має право звернутися щодо захисту громадянських прав до вказаних внутрішньодержавних інституцій, і таке право йому гарантоване.

Порядок організації та діяльності інституцій визначаються спеціальними нормативно-правовими актами, такими як Законом України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», Законом України «Про Конституційний Суд України», Законом України «Про судоустрій і статус суддів». Зі свого боку юрисдикція та повноваження судів, порядок здійснення

відповідного судочинства визначаються певним процесуальним законодавством.

Зазначаючи статус інституцій, потрібно розуміти, що Уповноважений Верховної Ради України з прав людини є посадовою особою, статус якої визначено Конституцією України, цим та іншими законами України. Конституційний Суд України є органом конституційної юрисдикції, тоді як Суд, сприймаючи його в узагальненому понятті, є незалежним органом судової гілки влади (державним органом системи судоустрою), що здійснює правосуддя на основі Конституції і законів України, дотримуючись засада верховенства права.

Що стосується актів, які сприяють захисту громадянських прав у діяльності Уповноваженого виокремлюють конституційне подання Уповноваженого та подання Уповноваженого. У діяльності органу конституційної юрисдикції передбачаються такі акти як рішення, висновки, ухвали, забезпечувальні накази, а також постанови, які ухвалюються з питань, не пов'язаних із конституційним провадженням. Актами Суду, як органу в узагальненому його понятті (тобто як органу судової гілки влади, як державного органу системи судоустрою) є судові рішення у формі ухвал, рішень, постанов, судових наказів, вироків.

Прийняття актів, які сприяють захисту громадянських прав під час діяльності внутрішньодержавних інституцій, передує факт звернення до них. Звернення громадян України, іноземців, осіб без громадянства або осіб, які діють в їхніх інтересах приймаються та розглядаються Уповноваженим відповідно до Закону України «Про звернення громадян». Формами звернення до органу конституційної юрисдикції є конституційне подання, конституційне звернення, конституційна скарга. Звернення до органу судової гілки влади, до державного органу системи судоустрою (тобто до Суду) є заяви, скарги, а також заяви у справах, які не є першочерговими при поданні, проте враховуються Судом при прийнятті ним акту (судового рішення), що сприяє захисту громадянських прав.

3.2 Міжнародно-правове гарантування та міжнародно-інституційний захист громадянських прав

У практичній діяльності міжнародного співтовариства та кожної держави зокрема, в сучасних умовах розвитку суспільства, провідне місце належить міжнародно-правовому гарантуванню та міжнародно-інституційному захисту громадянських прав.

Міжнародно-правове гарантування захисту громадянських прав потрібно розуміти як нормативний зміст міжнародно-правових документів (угод, декларацій, конвенцій, рекомендацій, пактів тощо), якими насамперед передбачається закріплення громадянських прав, а також за необхідності вказуються певні умови та засоби, спрямовані на забезпечення захисту таких прав.

Розглядати нормативний зміст таких документів неможливо тільки в межах окремо взятої держави, оскільки сам принцип їхнього виникнення полягає у необхідності позадержавного гарантування. Задля того, аби умови та засоби, принципи й засади були дієвими, їх потрібно сприймати винятково в сукупності.

Міжнародні норми, виступаючи одним із джерел права в сфері захисту громадянських прав, мають на меті створювати нові або удосконалювати наявні умови та засоби захисту фундаментальних прав людини.

Визнання, дотримання, охорона і захист державами (у результаті угод) основних прав людини, закріплених на міжнародному рівні, є свідченням того, що вони стали не лише об'єктом міжнародного регулювання, але й міжнародними стандартами [312, с. 135].

Головна мета договорів та інших міжнародно-правових актів про права людини полягає не в підміні національного законодавства, а у встановленні чітких загальних стандартів поведінки держав, в забезпеченні їх повсюдного визнання й однакового застосування [214, с. 77].

Водночас необхідно висвітлити й позицію В.В. Новіцького, який під час комплексного аналізу юридичних гарантій прав людини в порівняльно-

правовому аспекті англосаксонської та романо-германської правових систем світу зазначає, що спільна природа таких правових інститутів як норма права та юридичні гарантії не дають абсолютної впевненості для їх тотожного трактування. Він стверджує, що їх ототожнення видається дещо дискусійним і напротивагу подає своє визначення юридичним гарантіям прав людини, громадянина – «це не сукупність певних правил поведінки, а комплекс національно-міжнародних засобів, суб'єктивних і об'єктивних умов, які виконують роль провідного фактора в боротьбі проти різного роду дискримінацій, насильства та порушень прав людини, громадянина» [218, с. 79, 81].

Г.Г. Шмельова у статті «Міжнародно-правові гарантії прав людини: загальнотеоретичний аспект» зазначає, що «міжнародно-правові гарантії прав і свобод людини й громадянина – це передбачена міжнародними договорами, конвенціями, деклараціями та іншими міжнародними документами система міжнародних норм, принципів, правових і організаційних засобів, умов і вимог, за допомогою яких здійснюється дотримання, забезпечення, охорона і захист прав, свобод і законних інтересів людини» [359, с. 102].

За своєю правовою природою проблематика правового гарантування та інституційного захисту громадянських прав неокреслена межами національного законодавства та межами діяльності внутрішньодержавних інституцій певної держави. Ця проблематика є одним із головних напрямків розвитку міжнародного права та удосконалення міжнародних відносин.

Міжнародний захист є важливим, але поряд з тим він є комплементарним стосовно того, що має відбуватися в межах країн [348, с. 75].

Міжнародне співтовариство повинно ставитися до прав людини глобально, на справедливій і рівній основі, з однаковим підходом і увагою [77, с. 74].

В.В. Новіцький вважає, що, застосовуючи такий понятійно-категоріальний апарат, як охорона та захист прав, свобод, законних інтересів громадян, в процесі дослідження поняття гарантій, стає зрозумілою внутрішня

природа цієї правової категорії. Адже охорона та захист є основоположним завданням юридичних гарантій у праві [218, с. 78].

Особливе значення під час дослідження міжнародно-правового гарантування громадянських прав полягає в з'ясуванні мети такого гарантування, оскільки мета дає можливість усвідомити призначення та доцільність існування, застосування та необхідності за потреби удосконалення таких гарантій.

Є.В. Білозьоров стверджує, що метою міжнародно-правових гарантій є:

- 1) юридичне закріплення прав, свобод і обов'язків людини та громадянина;
- 2) створення міжнародних установ й організацій, що повинні забезпечувати реалізацію прав і свобод людини та громадянина, а в разі порушення – сприяти відновленню порушених прав і свобод;
- 3) здійснення міждержавного контролю за станом забезпечення прав і свобод людини та громадянина [44, с. 66].

З таким твердженням частково погоджуємося, зокрема в частині юридичного закріплення прав, свобод і обов'язків людини та громадянина. Оскільки закріплення є своєрідним відображенням та донесенням до необмеженого кола осіб прав, свобод та обов'язків через нормативний зміст певного міжнародно-правового документу. Однак у такому аспекті доречно було б додати, що мова йде не тільки про відображення у нормативній змістовності певних прав, свобод та обов'язків, а і про відображення умов та засобів, спрямованих на забезпечення захисту таких прав і свобод. Водночас створення міжнародних установ й організацій, що повинні забезпечувати реалізацію прав і свобод людини та громадянина, а в разі порушення – сприяти відновленню порушених прав і свобод, є похідною необхідністю від міжнародно-правового гарантування.

Т.М. Заворотченко вказує, що метою міжнародних нормативно-правових гарантій прав і свобод людини є встановлення певних стандартів у сфері прав і свобод людини, які є обов'язковими для виконання всіма державами, оскільки такі гарантії, на її думку, є системою універсальних міжнародних норм права, які прописані в міжнародних деклараціях, конвенціях, пактах, договорах та інших документах правового характеру [97, с. 235].

Враховуючи такі ознаки міжнародних стандартів прав людини як фіксація показників певного змісту чи певного обсягу, чи водночас і змісту, й обсягу прав людини; обов'язковість (або принаймні бажаність) дотримання державами; універсальність та історично змістовну динамічність, П.М. Рабінович запропонував таку дефініцію загального поняття: «Міжнародні стандарти прав людини – це закріплені у міжнародних актах і документах, текстуально уніфіковані й функціонально універсальні (для певних міжнародних об'єднань держав) принципи та норми, які за посередництвом вельми абстрактних, здебільшого оціночних, терміно-понять фіксують мінімально необхідний або бажаний зміст і/чи обсяг прав людини, зумовлювані досягнутим рівнем соціального розвитку та його динамікою, а також встановлюють позитивні обов'язки держав щодо їх забезпечення, охорони й захисту та передбачають за їх порушення санкції політико-юридичного або політичного характеру» [256, с. 60–62; 257, с. 21–24].

Під міжнародними стандартами в галузі прав людини, Л.В. Павлова розуміє сукупність основних прав і свобод, закріплених у міжнародно-правових документах, визнаних міжнародним співтовариством. Відповідно вони є обов'язковими для втілення їх в правову систему кожної держави [227, с. 216].

Міжнародні стандарти прав та свобод людини закріплені в міжнародних угодах, конвенціях та/або пактах, що ґрунтуються на всесвітньому досвіді і втілюють сучасні потреби, тенденції соціального прогресу [223, с. 15].

Наголошуємо, що кількість документів, які стосуються прав людини є доволі значною і розглянути їх в одному науковому дослідженні практично неможливо. Однак, документи з урахуванням міжнародних інституцій представляють певні системи захисту прав людини, серед яких за критерієм регіональної територіальності виокремлюють: Європейську систему, Африканську систему, Американську систему [309, с. 159].

Водночас, розглядаючи такі системи в плані гарантування громадянських прав без урахування міжнародних інституцій як складового елементу, дані документи разом становитимуть певні системи правового регулювання громадянських прав. За критерієм регіональної територіальності вважаємо за

необхідне виокремити такі системи правового регулювання громадянських прав: Європейську систему правового регулювання громадянських прав, Американську систему правового регулювання громадянських прав, Африканську систему правового регулювання громадянських прав, Ісламську систему правового регулювання громадянських прав, Азійсько-Тихоокеанську систему правового регулювання громадянських прав, Систему правового регулювання громадянських прав СНД.

Кожна із зазначених систем правового регулювання представлена відповідними документами, які є основою тієї чи іншої системи.

Європейська система представлена Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.) та протоколами до неї, Американська система представлена Американською конвенцією про права людини (або Пакт Сан-Хосе) (1969 р.), Африканська система правового регулювання громадянських прав представлена Африканською хартією прав людини і народів (1981 р.), Азійсько-Тихоокеанська система представлена Азійсько-тихоокеанською декларацією людських прав індивідів і народів (1988 р.), Ісламська представлена Загальною ісламською декларацією прав людини (1981 р.), а Система правового регулювання громадянських прав СНД представлена Конвенцією Співдружності Незалежних Держав про права та основні свободи людини (1995 р.).

Потрібно розуміти, що із проголошенням зазначених міжнародних правозахисних документів на різних континентах та в регіонах світу відображалось своєрідне сприйняття ідеї про основні права (громадянські права), а також реалізації їх у своїх суспільствах та державах, з урахуванням національних особливостей практики правозастосування, заснованих на їх традиціях, звичаях, правилах поведінки, рівня правової культури та правосвідомості, менталітету, віросповідання тощо.

Регіональне співробітництво держав не лише суттєво доповнює універсальну систему захисту прав людини та основних свобод, а й дає можливість заповнити її прогалини, врахувати особливості певного регіону,

розширювати можливості загального рівня забезпечення прав і свобод [328, с. 65].

Європейська система правового регулювання громадянських прав.

Як уже зазначалося, Європейська система правового регулювання громадянських прав представлена Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини).

Європейська конвенція з прав людини стала першим міжнародним правозахисним документом, який був спрямований на захист широкого кола прав, зокрема громадянських [65].

Норми такого міжнародного договору та протоколів до нього, по-перше, стали невід'ємною частиною законодавства України, по-друге, мають вищу силу порівняно з усіма іншими нормативно-правовими актами, по-третє, повинні сумлінно виконуватися Україною відповідно до загальновизнаного принципу міжнародного права *pacta sunt servanda* (кожен чинний договір є обов'язковим для його учасників і повинен добросовісно виконуватись) [312, с. 133–134].

Водочас А.Б. Медвідь, вказуючи загальноєвропейську територіальну приналежність Конвенції, вважає її першим в регіоні міжнародним договором, який спрямований на гарантування широкого спектру особистісних прав людини і основоположних свобод та на забезпечення ефективного механізму їх захисту [192, с. 20].

Порівнюючи системи правового регулювання відповідно до громадянських прав, з урахуванням змістовності міжнародно-правових документів, якими вони представлені, зосередимо увагу на одному із найголовніших – праві на життя.

Як зазначає Г.О. Христова, «порівняльно-правовий аналіз різноманітних підходів до прав людини в межах різних правових систем світу, а також міжнародного, регіональних та національних правопорядків становить основу порівняльного права прав людини (англ. *comparative human rights law*)» [348, с. 50].

Таке право передбачено в ст. 2 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, відповідно до якої право кожного на життя охороняється законом. Нікого не може бути умисно позбавлено життя інакше ніж на виконання смертного вироку суду, винесеного після визнання його винним у вчиненні злочину, за який закон передбачає таке покарання (ч. 1 ст. 2). Позбавлення життя не розглядається як таке, що вчинене на порушення цієї статті, якщо воно є наслідком виключно необхідного застосування сили: а) для захисту будь-якої особи від незаконного насильства; б) для здійснення законного арешту або для запобігання втечі особи, яку законно тримають під вартою; в) при вчиненні правомірних дій для придушення заворушення або повстання (ч. 2 ст. 2) [130].

Під час укладання Конвенції смертна кара як міра покарання не вважалась такою, що суперечить міжнародно-правовим положенням. Протедалі відбулися зміни, що призвели до повного скасування «de facto» і «de jure» смертної кари в державах-учасницях Ради Європи [272].

У зв'язку з цим необхідно звернути увагу і на Протокол № 6 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який стосується скасування смертної кари [254] та на Протокол № 13 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який стосується скасування смертної кари за всіх обставин [253], приписами яких передбачається, що смертна кара скасовується та нікого не може бути засуджено до такого покарання або страчено (ст. 1).

Окрім того, для більш поглибленого розуміння змісту норм Європейської конвенції, зокрема і щодо права на життя, потрібно враховувати і практику Європейського суду з прав людини, який у своїх рішеннях неодноразово їх тлумачив та уточнював.

Здійснюючи тлумачення ст. 2 Конвенції, Суд має безпосередньо керуватися тим, що предмет і мета Конвенції як інструмент захисту людей потребує, щоб її положення ефективно розумілися та практично застосовувалися [276, с. 258].

На практиці Суд надає статті 2 надзвичайно важливого значення як одному з найголовніших положень Конвенції [277], адже «...стаття 2 належить до основоположних положень Конвенції...» [276, с. 258]

Стаття 2 Конвенції, як зазначає Європейський суд з прав людини, зобов'язує державу не лише утримуватися від умисного та незаконного позбавлення життя, а й вживати належних заходів для того, щоб захистити життя тих, хто знаходиться під її юрисдикцією [271].

Американська система правового регулювання громадянських прав

Не менш важливе значення у своєму регіоні відіграє Американська конвенція про права людини (Пакт Сан-Хосе). З її підписанням було завершено довготривалий процес формування Американської регіональної системи правового регулювання громадянських прав. Завершення цього процесу означало перехід від переважно нормотворчої діяльності до практичної реалізації правозахисних принципів і норм у сфері прав людини [103]. Зосереджуючи увагу на праві на життя у американській системі правового регулювання громадянських прав, яка представлена згаданою Американською конвенцією, потрібно відзначити наступне деякі моменти.

Право на життя передбачене у ст. 4 Американської конвенції про права людини. Така норма передбачає, що кожна людини має право на повагу до її життя і це право охороняється законом, загалом з моменту зачаття [33]. Поняття «життя» потрібно розуміти як певне біологічне існування особи (в т.ч. біологічне існування в утробі матері). Така інтерпретація зумовлена змістовністю ст. 11 цієї ж Конвенції, якою регламентується право на особисте життя. Водночас під особистим життям розуміємо процеси не пов'язані з біологічним існуванням особи, а передусім з процесами, які формуються у повсякденній суспільній комунікації особи з іншими індивідуумами. Особливістю такої норми є і те, що право на життя охороняється законом з моменту зачаття особи, а не з моменту її народження.

На відміну від Американської конвенції з прав людини, яка стверджує, що право на життя захищене загалом з моменту зачаття, Європейська конвенція (ст. 2) не говорить про часові межі права на життя, а Європейський суд з прав

людини ще не вирішив питання про «початок» «права кожного на життя» у значенні цього положення та про те, чи має таке право ненароджена дитина [274].

Американською конвенцією передбачено, що в тих країнах, які не скасували смертну кару, смертні вироки можуть виноситись лише за найтяжчі злочини, на виконання остаточного вироку, винесеного компетентним судом та відповідно до закону, який встановлює таке покарання та набув чинності до скоєння злочину. Винесення смертного вироку не повинно поширюватися на злочини, за які нині такий вирок не ухвалюється. (ч. 2 ст. 4). Як бачимо, обов'язковими елементами застосування смертної кари є факт вчинення особою найтяжчого злочину; рішення суду, яким призначено таку міру покарання повинне бути остаточним, тобто таким, яке не підлягатиме подальшому оскарженню; таке рішення має бути прийняте компетентним судом; рішення має прийматися відповідно до того закону, яким таке покарання передбачене; закон, яким передбачене таке покарання діяв на момент вчинення найтяжчого злочину; смертний вирок може прийматися, якщо на день його прийняття така міра покарання передбачена законом.

Задля якнайкращого гарантування права на життя Американською конвенцією передбачений певний часовий запобіжник, який полягає у неможливості відновити застосування смертної кари в тих державах (учасників підписання Конвенції), які її у свій час скасували (ч. 3 ст. 4). Така норма унеможлиблює подальше погіршення становища особи в контексті громадянського права, а саме – право на життя.

Конвенція передбачає певні обмеження у реалізації смертної кари, які проявляються в забороні ухвалювати смертні вироки, виносити смертні вироки, виконувати смертні вироки.

Цим регіональним документом визначено імперативну заборону ухвалювати смертні вироки за політичні злочини або пов'язані з ними звичайні злочини (ч. 4 ст. 4). Така заборона зумовлена недопущенням можливого політичного переслідування із застосуванням найжорсткішого покарання. Окрім того, що заборона ухвалювати смертні вироки передбачена відносно

певної категорії злочинів, Конвенцією передбачено і суб'єктний склад щодо кого смертний вирок не виноситься та відносно кого такий вирок не виконується. Смертний вирок не виноситься особам, які на момент скоєння злочину не досягли 18 років або яким понад 70 років, а не виконується такий вирок щодо вагітних жінок (ч. 5 ст. 4) [33].

На відміну від європейського права прав людини, де після набрання чинності протоколами № 6 та № 13 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод діє абсолютна заборона смертної кари, в американських дослідженнях така проблема є доволі актуальною, адже в США у низці штатів це покарання залишається законним [348].

Смертна кара, як міра найвищого покарання за тяжкі злочини, сьогодні досі популярна серед більшості американців. Утім, цей показник впродовж останніх 15 років стрімко падав. Згідно з опитуванням агенства Gallup у 2018 році, 56% американців виступали за смертну кару як міру покарання за вбивство людини. Наприклад, у 2003 таких було 70% [187].

Потрібно відзначити, що Конвенцією передбачено і так званий фактор «останньої надії» спрямований на гарантування особі права на життя, навіть після її засудження до страти. Частиною 6 ст. 4 передбачено, що кожен, хто засуджений до страти, має право просити про амністію, помилування або заміну смертного вироку, які можуть бути даровані в усіх випадках. Тобто, незалежно від кількості вчинених злочинів, а також їхньої тяжкості особа наділена правом просити не позбавляти її життя. У разі такого звернення смертний вирок не виконується, поки таке прохання перебуває на розгляді компетентного органу і щодо нього не винесено рішення. Гарантування права на життя згадуваною Конвенцією має місце навіть у випадку перебування його під загрозою порушення. Зокрема ч. 8 ст. 22 визначено, що у жодному разі іноземець не може бути депортований або повернутий до країни, незалежно від того, чи ця країна є країною його походження, якщо в цій країні його право на життя чи особисту свободу перебуває під загрозою порушення через расу, національність, релігію, соціального становища чи політичних переконань [33].

Аналізуючи зміст ст. 27 Американської конвенції про права людини, якою регламентується зупинення дії гарантій під час війни, виникнення небезпеки для держави або за інших надзвичайних обставин, які ставлять під загрозу незалежність або безпеку держави-учасниці, можна відзначити ті права, які гарантуються Американською системою правового регулювання громадянських прав зокрема: право на визнання правосуб'єктності (ст. 3), право на життя (ст. 4), свобода від катувань (ст. 5), свобода від рабства (ст. 6), свобода від законів *ex post facto* (ст. 9), свобода совісті та релігії (ст. 12), права сім'ї (ст. 17), право на ім'я (ст. 18), права дитини (ст. 19), право на громадянство (ст. 20), право участі в державному управлінні (ст. 23) або правових гарантій, необхідних для забезпечення захисту цих прав.

Африканська система правового регулювання громадянських прав

Африканська хартія прав людини та народів є найбільшим за кількістю учасників регіональним правозахисним документом та найпрогресивнішим щодо категорій прав людини.

Відмінна риса цієї Хартії в тому, що індивідуальні права щільно переплітаються з колективними правами цілого народу та взаємними обов'язками одних перед іншими. Ця відмінна риса проглядається через приписи Хартії, зміст яких зводиться до того, що повага до прав народів обов'язково повинні гарантувати права людини і що права і свободи означають також обов'язки з боку кожного [54, с. 383].

Африканська хартія прав людини та народів, до якої приєдналися всі держави-члени Африканського Союзу, вважається єдиним регіональним стандартом. При цьому регіональним стандартом є нормативний мінімум тих прав і свобод людини, які зорієнтовані на встановлення мінімально необхідного рівня захисту правового статусу особи.

Африканську хартію прав людини та народів слід розглядати як унікальний документ. Особливість Африканської хартії прав людини та народів полягає в тому, що вона відображає політичну реальність континенту, а також історичні традиції африканських народів та цінності африканської цивілізації.

Він вважає, що в цій хартії знайшли закріплення всі основні права та свободи людини [80].

Автори підручника «Права людини у міжнародному праві» (за заг. ред. А.В. Войціховського) вказують, що окремі права, закріплені в Хартії, порівняно з Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод сформульовані досить розширено, але водночас менш змістовно. На їхню думку, це дозволяє міжнародним інституціям (Африканській комісії з прав людини і народів та Асамблеї Африканського Союзу) динамічно і гнучко підходити до питання про тлумачення Хартії та закріплених у ній прав, адаптуючись до специфічних умов континенту чи окремого регіону [244, с. 173].

Як уже зазначалось, здійснюючи порівняльний аналіз згаданих систем правового регулювання відповідно до громадянських прав, наша увага зосереджена на одному із найголовніших – право на життя.

У статті 4 Африканської хартії прав людини та народів передбачено, що людська особистість недоторканна. Кожна людина має право на повагу до її життя та особистої недоторканності. Ніхто не може бути довільно позбавлений цього права [36].

Отже, як в Африканській хартії прав людини та народів, так і в Американській конвенції про права людини, право на життя знаходить своє нормативне відображення у ст. 4.

Порівняно з правом на життя, яке передбачене в Американській конвенції про права людини та містить чітку назву норми, яка таке право передбачає, право на життя в Африканській хартії прав людини та народів через простежується крізь конструкцію словосполучень «людська особистість недоторкана». У словосполученні «людська особистість недоторканна» розуміємо право на повагу до життя та право на повагу особистої недоторканності. Потрібно відзначити, що право на повагу до життя в цій конструкції знаходиться поряд із правом на повагу до особистої недоторканності. Водночас право на особисту недоторканість міститься і в статті 6 Африканської хартії.

Поряд з тим, право на особисту недоторканість в Американській конвенції про права людини знаходить своє відображення в інших нормах (зокрема, ст.ст. 5. 7) та не є таким, що співставляється як рівнозначне право із правом на життя, хоча також належить до громадянських прав.

В Американській конвенції про права людини чітко передбачено, що ніхто не може бути довільно позбавлений життя. Тобто, є відповідне стримування щодо позбавлення конкретного права, а саме права на життя.

В Африканській хартії прав людини та народів, яка не передбачає права на життя, як окремого права, а співставляє його із правом на повагу особистої недоторканості передбачено, що ніхто не може бути довільно позбавлений цього права. Звертаємо увагу, що в Африканській хартії мова йде про неможливість позбавлення одного права, в той час, як їх є два – право на повагу життя та право на повагу особистої недоторканості.

Це свідчить про те, що право на життя є однією із складових словосполучення «людська особистість недоторкана», іншою складовою якої є право на повагу особистої недоторканості.

Азійсько-Тихоокеанська система правового регулювання громадянських прав

У зв'язку з розвитком міжнародного співробітництва та його розширенням виникла потреба у визначенні місця країн Азії та Тихого океану у міжнародних відносинах, зокрема в сфері прав людини.

У 1988 році на Конференції (м. Нью-Дели, Індія), де відбувалося вирішення трьох правових питань: правові питання миру, правові питання розвитку, правові питання прав людини, схвалюючи прийняття народами та державами Америки, Європи та Африки їх континентальних актів людським правам індивідів та народів, було ухвалено Азійсько-Тихоокеанську декларацію прав індивідів і народів.

Азійсько-Тихоокеанська декларація людських прав індивідів і народів – нормативний акт, у якому проголошено основні права людини та народів країн Азії та Тихого океану [263].

Зосереджуючи увагу на одному із громадянських прав – праві на життя у контексті Азійсько-тихоокеанської декларації людських прав індивідів і народів, необхідне відмітити кілька моментів.

Право на життя передбачене у ст. 1 даної декларації. Тут зазначено, що ніхто не повинен зазіхати на цей найвищий дар. Усі індивіди, народи та держави зобов'язані поважати право всіх на життя, незалежно від раси, релігії, статі, національності, рівня розвитку [30; 268, с. 220].

Очевидно, що право на життя є найвищим даром і посідає особливе значуще місце в категорії прав людини серед Азійсько-Тихоокеанської системи правового регулювання громадянських прав. Життя, будучи найвищим даром, стосується та розповсюджується на кожного індивіда як в частині зобов'язання не порушувати його, так і в частині бути впевненим у тому, що відносно нього таке право не буде порушеним.

Однак, аналізуючи зміст преамбули декларації, фіксуємо, що кожен індивід і кожен народ має права передбачені в ній [31].

Обов'язок поважати право всіх на життя поширюється на три категорії суб'єктів – індивіди, народи, держави. Відображення у нормі цих трьох суб'єктів свідчить, що прийняття такої декларації мало намір не тільки забезпечити міжнародно-правове гарантування права на життя щодо посягань на таке право з боку держав, а й на гарантування права у разі посягання або ж порушення з боку народів чи окремих індивідів.

Однак, як зазначає Т.Г. Каткова, східно-азійській правовій традиції мають і свої особливості, адже переважає безпека держави та суспільства над правами людини, що зумовлено конфуціанською настановою поваги до влади й правителів [111, с. 12].

Ісламська система правового регулювання громадянських прав

Аналізуючи основні акти щодо захисту прав людини в мусульманському праві, необхідно відзначити, що міжнародні стандарти у правах людини були конкретизовані та закріплені в Загальній ісламській декларації прав людини. Приписи Загальної ісламської декларації прав людини не мають обов'язкового юридичного характеру і не ставлять перед державами завдання надати гарантії

та імплементувати її положення в національне законодавство. Декларація має традиційний характер, оскільки проголошені в ній права людини та основні свободи пов'язані з Кораном, шари'атом та похідними від них законодавчими актами. Проведений аналіз структури та статей Загальної ісламської декларації декларує те, що її автори зобов'язуються поважати бездоганні та невід'ємні права особи, розглядаючи їх як приписи Аллаха. В основі цього документа лежить оригінальна концепція, відповідно до якої божественне (небесне) право є первинним і вищим щодо прав людини й основних свобод, тобто іслам є основою мусульманського права.

В ісламській декларації відображені основні права людини, які вважаються прописаними в ісламі. Це право на життя, право на свободу в усіх її формах, право на працю, право на освіту, право на соціальне забезпечення, недопущення дискримінації, право на справедливість, право на захист, право на судовий процес, право на захист проти перевищення влади, право на захист права власності, право на захист від тортур, право на особисте життя, право на участь в управлінні справами суспільства тощо [43, с. 68].

Для найкращого розуміння специфічності сприйняття громадянських прав, зокрема і права на життя в Ісламській системі правового регулювання таких прав, потрібно відзначити Каїрську декларацію з прав людини та Арабську хартію прав людини.

Каїрська декларація з прав людини заснована на нормах ісламу, а основні права і загальні свободи в ісламі є частиною релігії мусульман і закріплені божественними нормами [40, с. 115].

Каїрська декларація пронизана ідеєю щодо регулювання прав і свобод людини за ісламським шари'атом, який водночас є єдиним джерелом для тлумачення положень Декларації [43, с. 69].

У Каїрській декларації про права людини зазначено, що, «...основні права та універсальні свободи в ісламі є невід'ємною частиною ісламської релігії та ніхто не має права скасовувати їх повністю або частково, або порушувати, або зневажати їх...», «...право на життя гарантовано кожному» [107].

Відповідно необхідно враховувати, що перше місце державної релігії на певних теренах регіональності займає іслам, оскільки знаходить своє відображення і в міжнародно-правових актах мусульманських країн.

Т.О. Чепульченко зазначає, що в документі пріоритет шариату фактично закріплено над природними правами та свободами людини [350, с. 3].

Шаріат – це ісламська законодавча система. Вона походить від Корану, священної книги ісламу, а також Сунни та Хадису – діянь і висловів пророка Мухаммеда [363].

Зі змісту Арабської хартії прав людини випливає відповідність сучасної ісламської доктринальної ідеї прав людини ісламському уявленню про походження громадянських прав від Всевишнього. Будучи одним із міжнародних правових актів, в основу якого покладено регулювання прав і свобод людини в арабському світі, Арабська хартія прав людини включає релігійність, яка характерна для ісламського права та є певним відображенням цивілізованого бачення громадянських прав, що передбачені Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод. Незважаючи на особливості ісламського права, при аналізі деяких норм Арабської хартії прав людини та співставленні їх із певними стандартами громадянських прав людини, що мають місце у Європейській регіональній системі, доходимо висновку, що її приписи не вступають у принципові суперечності. Необхідно також зазначити, що перелік громадянських і політичних прав, закріплених у Конвенції та в Арабській хартії, значною мірою схожі. В Арабській хартії відображені практично всі основоположні права, зафіксовані у Конвенції. Зміст більшості статей, що стосуються особистих (громадянських), політичних прав, у цих документах також збігаються [40, с. 115–116].

Система правового регулювання громадянських прав Співдружності Незалежних Держав

Система правового регулювання громадянських прав Співдружності Незалежних Держав одна з регіональних систем, представлена Конвенцією Співдружності Незалежних Держав про права та основні свободи людини (1995 р.).

Аналізуючи таке громадянське права, як право на життя у контексті вказаної конвенції, звертаємо увагу на такі аспекти.

Право на життя регламентоване ст. 2 Конвенції, згідно з якою право кожної людини на життя охороняється законом. Ніхто не може бути навмисно позбавлений життя. Смертна кара, поки вона не скасована, може застосовуватися лише за вироком суду за особливо тяжкі злочини (ч. 1 ст. 2). Смертний вирок, як правило, не може бути винесений жінкам. Смертний вирок не може бути винесений жінкам, які перебувають в момент винесення вироку у стані вагітності, і смертний вирок не може бути виконаний щодо жінок, які перебувають у стані вагітності на момент виконання вироку (ч. 2 ст. 2). Смертний вирок може бути винесений особі за злочин, вчинений ним до досягнення 18-річного віку (ч. 3 ст. 2). Позбавлення життя не розглядається як порушення положень цієї статті, коли воно є результатом застосування сили тільки у випадках крайньої необхідності та необхідної оборони, передбачених національним законодавством (ч. 4 ст. 2) [131].

Порівнюючи приписи цієї норми з нормами, що містяться в Американській конвенції про права людини, деяку простежуємо певну схожість, зокрема міститься твердження, що це право охороняється законом. Також подібність простежується у передбаченій можливості, в певних випадках та виключно за вироком суду застосовувати смертну кару, а саме за найтяжчі злочини, згідно з Американською конвенцією про права людини та за особливо тяжкі злочини, згідно з Конвенцією Співдружності Незалежних Держав про права та основні свободи людини.

Конвенція Співдружності Незалежних Держав про права та основні свободи людини як і Американська конвенції про права людини передбачає певні обмеження в реалізації смертної кари. Такі обмеження простежуються в забороні виносити смертні вирoki та виконувати їх, тоді як Американська конвенція, окрім заборони виносити та виконувати, передбачає і заборону ухвалювати такі вирoki.

Схожим є і суб'єктний склад відносно кого такий вирок не виноситься та відносно кого такий вирок не виконується. Так, згідно з Конвенцією

Співдружності Незалежних Держав про права та основні свободи людини, смертний вирок не може бути винесений жінкам, які перебувають в момент винесення вироку у стані вагітності, а також особі за злочин, вчинений ним до досягнення 18-річного віку.

Також згідно з Американською конвенцією смертний вирок не виноситься особам, які на момент скоєння злочину не досягли 18 років або яким понад 70 років.

Ідентичні обмеження щодо виконання смертного вироку є в обох конвенціях та стосуються жінок, які перебувають у стані вагітності на момент виконання вироку.

Очевидна розбіжність конвенцій простежується в часовому проміжку з якого часу охороняється право на життя, оскільки за Американською конвенцією початок охорони розпочинається з моменту зачаття, а згідно з Конвенцією СНД початок охорони розпочинається з моменту народження, тобто з фізіологічної появи дитини з утроби матері.

Певна схожість також є і в праві особи просити помилування. Таке право в Американській конвенції задеклароване в статті про смертну кару, тоді як у Конвенції СНД таке право передбачено поза структурою норми, якою визначено смертну кару та відображене в ч. 2 ст. 7 поряд з правом просити пом'якшення покарання.

Конвенція СНД на відмінну від Американської конвенції містить пересторогу, коли позбавлення життя не розглядатиметься як порушення статті 2 (Право на життя), а саме, коли таке позбавлення є результатом застосування сили у випадках крайньої необхідності, передбачених національним законодавством; коли таке позбавлення є результатом застосування сили у випадках необхідної оборони, передбачених національним законодавством.

Як ми уже зазначали, міжнародно-інституційний захист громадянських прав є похідним від міжнародно-правового гарантування таких прав. Однак його значення є важливим у проблематиці прав людини, оскільки разом із відповідною системою правового регулювання формує систему захисту.

Порівнюючи міжнародні інституції з системами правового регулювання громадянських прав за критерієм регіональної територіальності, можна виокремити такі міжнародно-інституційні захисти громадянських прав як Європейський міжнародно-інституційний захист, який представлений Європейським судом з прав людини, Американський міжнародно-інституційний захист, який представлений Міжамериканською комісією з прав людини та Міжамериканським судом з прав людини, Африканський міжнародно-інституційний захист, який представлений Африканською комісією з прав людини та народів, а також Африканським судом з прав людини і народів, Азійсько-Тихоокеанський міжнародно-інституційний захист, який представлений субрегіональною інституцією – Міжурядова комісія АСЕАН з прав людини, Ісламський міжнародно-інституційний захист, який представлений Арабським комітетом з прав людини, міжнародно-інституційний захист Співдружності Незалежних Держав, який представлений Комісією з прав людини Співдружності Незалежних Держав.

Варто зазначити, що кожний міжнародно-інституційний захист у відповідному регіоні мав величезний вплив на сприйняття та на необхідність захисту громадянських прав, як одного із основоположних елементів людського існування.

Європейський міжнародно-інституційний захист

Виходячи із Європейської системи правового регулювання громадянських прав, яка представлена Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод простежуємо, що Європейський суд з прав людини є тією інституцією, яка представляє Європейський міжнародно-інституційний захист оскільки він створений саме для забезпечення дотримання Високими Договірними Сторонами їхніх зобов'язань за Конвенцією та протоколами до неї [130].

Як зазначає Л.С. Криворучко, у зв'язку з реорганізацією створеного Конвенцією контрольного механізму, основні зміни якої полягали в об'єднанні Комісії та Суду в єдиний Європейський суд з прав людини, інституційний захист в регіоні значно покращився. Така результативність зумовлена тим, що у

межах такого Суду був сконцентрований увесь процесуальний процес, пов'язаний із розглядом скарги чи спору. Суд почав працювати на постійній основі, а його оперативність зросла [162, с. 37].

Юрисдикція Суду поширюється на всі питання тлумачення і застосування Конвенції та протоколів до неї. Питання тлумачення і застосування Конвенції та протоколів до неї подаються Суду на розгляд відповідно до статей 33 (Міждержавні справи), 34 (Індивідуальні заяви), 46 (Обов'язкова сила рішень та їх виконання) і 47 (Консультативні висновки) [130].

Досліджуючи повноваження Європейського суду з прав людини щодо захисту прав і свобод людини та міжнародно-правові договори на підставі яких вони реалізуються, О.О. Кочура пропонує під юрисдикцією Європейського суду з прав людини розуміти «встановлену нормами міжнародного права сукупність повноважень Європейського суду з прав людини щодо тлумачення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та протоколів до неї, а також вирішення на їх підставі справ про порушення прав і свобод людини відповідно до компетенції Суду» [156, с. 10].

Як зазначає І.Ю. Кретьова, тлумачення права у світлі практики Європейського суду з прав людини вимагає врахування вироблених ним загальних принципів та доктринальних підходів, а не тільки використання сформованих ним правових позицій, що стосуються конкретних прав і свобод [159, с. 10].

Європейський суд з прав людини, адаптуючи приписи Конвенції до конкретних обставин, що мають місце в умовах сьогодення, не створює нових норм, адже, як зазначає О.Ю. Гарасимів, він хоч і поглиблює конвенційні норми, але не виходить при цьому за їхні межі. У зв'язку з цим практика цього Суду має застосовуватись в комплексі з нормами самої Конвенції [60, с. 51].

Практика Європейського суду з прав людини, як вважає Ю.С. Разметаєва, має прямий та опосередкований вплив на захист прав людини у державах-учасниках Конвенції. Така практика має також авторитетний вплив для інших держав і міжнародної спільноти загалом [86, с. 154].

Як повідомив голова Суду Гвідо Раймонді на прес-конференції у Страсбурзі, всього в реєстрі Європейського суду з прав людини станом на 31 грудня 2018 року було зареєстровано близько 56350 скарг. Станом на кінець 2018 року було понад 7200 скарг, відповідачем у яких зазначена Україна. Загальна кількість справ, які станом на 2018 року перебували на розгляді порівняно з 2017 роком є незмінною. Майже 70 % завантаженості Суду становлять скарги проти Росії, Румунії, України, Туреччини, Італії. Кількість скарг проти України – 7267, що становить 12,9 % усієї завантаженості Суду. За цим показником Україну випередили лише дві держави-члена РЄ, Росія та Румунія (11745 та 8503 скарги відповідно) [340].

Станом на 31 грудня 2020 року Україна й надалі посідала третє місце. Зокрема на розгляді в Європейському суді перебувало загалом 62 000 справ проти держав – сторін Конвенції, з них 10 400 справ – проти України, що складає 16,8 % від загальної кількості справ [339].

Водночас з підготовленої аналітики юридичними інженерами «Bot&Partners» видно, що станом на 2021 рік Україна вибула з топ-3 країн, з якими найчастіше судяться в Європейському суді з прав людини. Третє місце у рейтингу тепер займає Польща. Чотири роки поспіль Україна займала третє місце серед країн в Європейському суді з прав людини. Цього року кількість звернень проти неї знизилася і становить 1140 справ. Натомість кількість скарг на Польщу зросла – за 2021 з нею судилося 1517 громадян [338].

Очевидно, що кількість справ, які перебувають на розгляді в інституції свідчить про її колосальну значимість у сфері захисту прав і свобод людини.

За час застосування Конвенції Страсбурзький суд виробив велику кількість правових позицій, які конкретизують та розвивають зміст її положень. І якщо національні органи влади, у тому числі суди, ігноруватимуть указані правові позиції, це означатиме недотримання взятих Україною міжнародно-правових зобов'язань у сфері прав людини [307, с. 52].

Погоджуємося з висловленими позиціями, що Європейська система захисту прав людини є найефективнішою регіональною системою у світі [162, с. 36; 265].

Американський міжнародно-інституційний захист

Зі змісту Американської конвенції з прав людини випливає, що Міжамериканська комісія з прав людини та Міжамериканський суд з прав людини є тими органами, які компетентні заслуховувати питання щодо виконання зобов'язань, взятих на себе державами-учасницями цієї Конвенції (ст. 33) [33].

З цього приводу автори навчально-методичного посібника «Теорія міжнародного права» (за ред. О.В. Бігняка) зазначають, що такі інституції є дволанковим контрольним механізмом [326, с. 199].

Особливістю Американського міжнародно-інституційного захисту (враховуючи змістовність документу, що представляє Американську систему правового регулювання громадянських прав) є те, що в ньому передбачалось відразу функціонування двох інституцій – судової та несудової. Тоді як, Африканською тільки одна інституція – несудова, а вже в подальшому із прийняттям у 1998 році відповідного Протоколу, який набув чинності в 2004 році з'явилась і судова інституція.

Основна мета діяльності Міжамериканської комісії з прав людини полягає у забезпеченні поваги до прав людини та захисту прав людини. Спрямовуючи свою діяльність на досягнення мети комісія наділена такими функціями: а) розвивати загальне розуміння прав людини в народів Америки; б) подавати рекомендації урядам держав-членів у випадках, коли вона вважає це за доцільне, для вживання прогресивних заходів на користь прав людини в рамках їхнього внутрішнього права та конституційних положень, а також належних заходів для сприяння здійсненню цих прав; в) готувати такі дослідження або доповіді, які вона вважає за доцільне на виконання своїх обов'язків; г) запитувати в урядів держав-членів інформацію про заходи, які вони вживають у сфері прав людини; д) представляти через Генеральний секретаріат Організації американських держав відгуки на консультації, що проводяться державами-членами з питань прав людини, та в межах своїх можливостей надавати цим державам на їхнє прохання консультативні послуги; е) вживати заходів щодо петицій та інших повідомлень у межах своїх

повноважень відповідно до положень статей 44–51 цієї Конвенції; є) представляти щорічну доповідь Генеральній асамблеї Організації американських держав [33].

Потрібно зазначити, що Міжамериканська комісія з прав людини є тією інституцією, що порівняно з Міжамериканським судом з прав людини, представляє всіх держав-учасниць Організації Американських Держав. Так, саме комісія вправі оцінювати проблематику у сфері прав людини в кожній державі-учасниці, а не тільки у тих, що ратифікували Американську конвенцію про права людини і тим самим визнали юрисдикцію Міжамериканського суду з прав людини.

Також відмінність полягає і в тому, що функціональна діяльність Міжамериканської комісії з прав людини охоплює більший проміжок у часі оскільки поширюється на ті події, що виникали з моменту її заснування (1959 р.). Тобто ця комісія вправі застосовувати положення Американської декларації прав і обов'язків людини щодо тих обставин, які передували ратифікації Американської конвенції з прав людини. Зі свого боку функціональна діяльність Міжамериканського суду з прав людини поширюється виключно на ту проблематику в сфері прав людини, що мала місце після визнання юрисдикції даного суду відповідною державою.

Результати діяльності двох інституцій знаходять своє практичне застосування і в діяльності внутрішньодержавних інституцій, які свої рішення мотивують практикою Міжамериканської комісії з прав людини та практикою Міжамериканського суду з прав людини.

Найбільш вразливими щодо втілення прийнятих рішень у практичну діяльність внутрішньодержавних інституцій були суди конституційної юрисдикції Перу, Колумбії та Аргентини.

Так, Конституційний Суд Колумбії під час розгляду справ про захист громадянських прав, як основоположних прав людини вказав, що повторне розслідування обставин справи можливе, якщо на цьому наполягає Міжамериканська комісія з прав людини та Міжамериканський суд з прав людини і наявність таких принципів, як «принцип юридичної визначеності» та

«принцип неможливості бути притягнутим до юридичної відповідальності двічі за одне й те саме правопорушення» не є перешкодою для повторного дослідження обставин такої справи [9].

Конституційний Суд Перу, спираючись на тлумачення Міжамериканського суду з прав людини, також приймав відповідні рішення, зокрема у справі щодо права знати істину [10].

Верховний Суд Аргентини, який виконує функції конституційного суду, відмінив ряд законів, мотивуючи таку відміну рішеннями Міжамериканської комісії з прав людини та судовою практикою Міжамериканського суду з прав людини [22].

Зрештою, існують випадки, в яких внутрішньодержавні інституції (національні суди) за конкретних обставин мають виконувати рішення прийняті міжнародними інституціями. Інакше кажучи, після розгляду справи на міжнародному рівні та винесення Комісією або Судом рішення, учасники справи звертаються до своїх національних судів з проханням про набуття ним чинності або з проханням виконання цього рішення. Важливим прикладом передової практики щодо цього є конкретний випадок, коли Верховний Суд Аргентини виконав ухвалу, винесену Міжамериканським судом, незважаючи на глибоку незгоду з цим судовим рішенням [24, с. 143].

Як зазначає з цього приводу У.З. Коруц, для регіональних судових інстанцій характерним є наддержавне продовження національної системи судочинства певної країни, у зв'язку з чим і виконання їхніх рішень відбувається в межах чинного національного законодавства [153, с. 167].

Зазначаємо, що Міжамериканський суд з прав людини певною мірою щодо Американської конвенції про права людини виступає в ролі конституційного суду, оскільки допускає у своїй діяльності тлумачення зобов'язань передбачених нею. У контексті тлумачення, матрицю конвенції утворюють три зобов'язання, а саме: зобов'язання поважати і гарантувати права за Конвенцією (ч. 1 ст. 1); зобов'язання на національному законодавстві прийняти та передбачити відповідні заходи (ст. 2); зобов'язання розробити та утвердити на законодавчому рівні засоби судового захисту (ч. 2 ст. 25).

Тлумачення судом зобов'язань передбачених у конвенції сприяло активізації діяльності внутрішньодержавних інституцій різних гілок влади. Так, зобов'язання поважати і гарантувати права за Конвенцією було адресоване виконавчій владі, зобов'язання на національному законодавстві прийняти та передбачити відповідні заходи адресоване законодавчим органам, а зобов'язання розробити та утвердити на національному рівні засоби судового захисту адресувалось судовій владі. Міжамериканський суд з прав людини трактував ці заходи широко і ліберально, розширюючи у такий спосіб вплив звичайних зобов'язань за межами їх буквального значення [14, с. 72].

У період з 1987 р. по 2001 р. Міжамериканським судом з прав людини було розглянуто 92 справи. У подальшому кількість рішень за індивідуальними та колективними скаргами та повідомленнями зросла і станом на 2009 р. становила 20–40 на рік [200].

Ще одним свідченням того, що Міжамериканський суд з прав людини є однією з інституцій, що представляє Американський міжнародно-інституційний захист та стоїть на сторожі захисту громадянських прав є і те, що його судова практика довела: там, де були грубі порушення прав людини, держави зобов'язані провести розслідування, судити та (якщо провину було доведено) карати відповідальних, а також надати компенсації жертвам [39, с. 44].

Потрібно вказати і те, що цей суд критично ставиться до будь-яких заходів спрямованих на усунення відповідальності (положення про амністію, положення про встановлення давності) та вважає їх неприпустимими, оскільки вони мають на меті перешкодити розслідуванню та покаранню осіб, відповідальних за серйозні порушення прав людини (катування, позасудовий розстріл без надзвичайних обставин та насильницьке зникнення), які визнані міжнародними правами, і посягання на які категорично недопустиме [286, с. 41].

Схожої позиції дотримується і Європейський суд з прав людини. У своїх рішеннях суд акцентував увагу на тому, що ні амністії, ні строки давності за

військові злочини та катування, вчинені державними суб'єктами, недопустимі згідно з міжнародним правом [273, с. 55].

Однак у справі «Тарбук проти Хорватії» (Tarbuk v. Croatia) Європейський суд з прав людини постановив, що навіть у таких фундаментальних сферах захисту прав людини як право на життя, держава за умови забезпечення балансу між її законними інтересами та інтересами окремих представників громадськості має обґрунтовані підстави ухвалювати в рамках своєї кримінальної політики будь-які закони про амністію, які вважає необхідними [278].

Існують регіональні відмінності у тлумаченні обов'язку держави здійснювати судове переслідування порушників відповідно до міжнародного законодавства про права людини, і, як наслідок, правомірність та легітимність законів про амністію, ухвалених у різних частинах світу, визначається за різними стандартами [39, с. 46].

Очевидно, що діяльність та усталена практика даних інституцій є такою, що спрямована не тільки на захист громадянських прав, а й на утвердження непорушності таких прав за будь-яких обставин.

Багаторічні напрацювання інституцій, а також широке тлумачення ними норм документа, що представляє Американську систему правового регулювання громадянських прав, протягом тривалого періоду знаходять своє відображення в практичних реаліях діяльності національних (внутрішньодержавних) інституцій.

Як вказує Ю.С. Разметаєва, Міжамериканський суд з прав людини хоч і є міжнародною судовою установою в американському регіоні, проте найбільший вплив на доктрину та практику захисту прав людини на відповідному рівні справляє Верховний Суд США, оскільки його практика є важливою не тільки при здійсненні захисту прав людини в середині держави, але і при здійсненні такого захисту на всьому регіональному рівні і певною мірою на рівні інших національних правових систем [86, с. 254, 257].

Африканський міжнародно-інституційний захист

Африканською хартією прав людини та народів, яка представляє Африканську систему правового регулювання громадянських прав, передбачено міжнародно-інституційний захист громадянських прав. Такий захист представлений Африканською комісією з прав людини та народів (частина II розділ I) [36].

В подальшому на підставі Протоколу до Африканської хартії прав людини і народів про створення Африканського суду з прав людини і народів (прийнятий у 1998 році, чинність набрав у січні 2004 року) було утворено і відповідний суд [57, с. 15].

Відтак з урахуванням Африканської хартії прав людини та народів, а також відповідного Протоколу прийнятого до неї, який в силу ст. 66 самої Хартії є спеціальним протоколом, що доповнює її положення, Африканський міжнародно-інституційний захист представлений двома інституціями – Африканською комісією та Африканським судом з прав людини та народів.

Відповідно до ст. 30 зазначеної хартії, метою створення Африканської комісії з прав людини та народів є розвиток та захист прав передбачених у її змісті.

Задля досягнення мети, Африканська комісія з прав людини та народів наділена рядом функцій. Функції полягають у сприянні розвитку прав людини і народів, у забезпеченні захисту прав людини та народів (за умов встановлених хартією), у тлумаченні всіх положень хартії та в інших завданнях за дорученням Асамблеї глав держав та урядів [36].

Реалізація функції пов'язаної із розвитком прав людини і народів відбувається шляхом діяльності комісії, спрямованої на збирання документів, вивчення та дослідження регіональних проблем у галузі прав людини та народів, організацію семінарів, симпозіумів та конференцій, поширення інформації пов'язаної із правами людини та народів, підтримання національних та місцевих організацій, що займаються правами людини та народів. Також в аспекті розвитку прав людини і народів комісія вправі за потреби висловлювати свою думку чи давати рекомендації урядам. Окрім того, сприяючи розвитку таких прав, комісія може формулювати та встановлювати принципи та норми,

спрямовані на вирішення правових проблем, пов'язаних з правами людини та народів та основними свободами, на основі яких африканські уряди в подальшому можуть розробляти своє законодавство. Також комісія задля розвитку прав людини і народів вправі мати взаємовідносини з іншими організаціями, зокрема як співпрацювати з африканськими так і з позарегіональними організаціями, що займаються розвитком таких прав [36].

Визнаючи спрямовані зусилля Африканської комісії на розвиток та захист прав людини та народів, значним досягненням було створення Африканського суду з прав людини і народів задля ефективного досягнення цілей передбачених Африканською системою правового регулювання громадянських прав.

Потреба у створенні такого суду полягала зокрема у необхідності доповнювати та посилювати функції Африканської комісії.

Юрисдикція суду поширюється на всі справи та спори стосовно тлумачення та застосування положень Африканської хартії прав людини та народів, Протоколу до хартії про створення Африканського суду та будь-якого іншого відповідного документу про права людини, ратифікованого відповідною державою. В силу ч. 4 ст. 28 Протоколу, суд крім пояснення міжнародно-правового документа вправі тлумачити також і власне рішення. Африканський суд, розглядаючи справи відповідно до детальних умов передбачених Регламентом Суду, повинен пам'ятати про ключову принциповість, яка полягає у взаємодоповнюваності між його діяльністю та діяльністю самої комісії [255].

Водночас необхідно зазначити, що є випадки, коли така взаємодоповнюваність є опосередкованою і не знаходить своєї активної прямої взаємодії між даними інституціями. Це впливає зі змісту ч. 1 ст. 4 Протоколу, якою передбачено, що суд може надавати висновок (консультативний) з будь-якого юридичного питання, що стосуються Хартії або будь-яких інших відповідних документів з прав людини за умови, що предмет висновку не пов'язаний із питанням, що розглядається Комісією. Особливістю Суду є і те, що його склад включає суддів із різних територіальних складових регіону зля забезпечення представництва їхніх основних правових традицій. У випадку якщо суд за результатами розгляду справи визнає порушення прав людини або

народів, він повинен прийняти відповідне рішення про усунення порушення, включаючи справедливу виплату компенсації або відшкодування [255].

Резолютивна частина прийнятого судом рішення включає дві заключні складові, які покладають на відповідного винного учасника спору: зобов'язання не тільки вжити заходів на усунення порушення, а й обов'язок вжити заходів спрямованих на виплату потерпілій стороні компенсації або відшкодування.

Держави-учасниці зазначеного Протоколу, зобов'язані гарантувати виконання рішення у встановлений судом термін будь-якої справи, сторонами якої вони є. Суд подає кожній черговій сесії Асамблеї звіт про свою роботу протягом попереднього року. У звіті вказуються зокрема і випадки, коли держава не виконала рішення суду [255].

Порівнюючи даний суд з іншим регіональним судом, до прикладу з Міжамериканським, потрібно відзначити, що Міжамериканський суд з прав людини серед засобів правового захисту вправі включати зобов'язання держави в напрямку зміни або скасування закону. У зв'язку з цим Американська система правового регулювання громадянських прав, яка представлена Американською конвенцією про права людини, йде далі, в напрямку запровадження реального виконання рішення Міжамериканського суду про відшкодування шкоди в національних судах. Якщо Африканський міжнародно-інституційний захист перейматиме такий підхід від Американського міжнародно-інституційного захисту, захист основних прав в Африці буде реальним та ефективним [13, с. 23].

Азійсько-Тихоокеанський міжнародно-інституційний захист

Офіційним міжнародним документом, в якому можна виявити контури азійського підходу в сфері захисту прав людини є Азійсько-Тихоокеанська декларація прав людини і народів [361, с. 139].

У змісті Азійсько-тихоокеанської декларації людських прав індивідів і народів, яка представляє Азійсько-Тихоокеанську систему, немає жодної згадки про наявність інституцій, які б представляли Азійсько-Тихоокеанський міжнародно-інституційний захист.

На відміну від Європи, Америки та Африки, азіатський континент у цей час не має власної регіональної системи захисту прав людини [361, с. 139].

Азіатсько-Тихоокеанський регіон єдиний, де відсутній регіональний механізм захисту прав людини [2, с. 1].

Австралійський центр з прав людини, здійснюючи дослідження механізмів захисту прав людини Азіатсько-Тихоокеанського регіону, відмітив, що цей регіон єдиний, який не має регіонального механізму для захисту прав. Як зазначають дослідники центру, це зумовлене тим, що Азіатсько-Тихоокеанський регіон є величезним простором суші та моря із третиною населення світу, яка не відображає спільної історії, політики та культури, яка б призводила до єдиної концепції прав та їх методів виконання. Цей регіон розділений на кілька субрегіонів – Західна Азія, Південна Азія, Південно-Східна Азія (має відношення до Асоціації держав Південно-Східної Азії, АСЕАН) і Тихоокеанський регіон (має відношення до Форуму тихоокеанських островів) [4, с. 2, 3]. Тільки два з цих субрегіонів, АСЕАН і Тихоокеанський регіон, доклали зусиль до створення регіонального механізму захисту прав людини [25, с. 3].

Азіатсько-Тихоокеанський регіон є політично сконструйоване, а не географічно визначене утворення. У поданні Азіатсько-Тихоокеанського форуму Національної організації з прав людини зазначалося, що на відміну від Європи, Америки та Африки, в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні немає регіонального міжурядового правозахисного механізму, який є аналогічним механізмам створеним в інших регіонах світу [19, с. 2, 63].

Розвиток регіонального підходу до прав людини тут відбувався повільно, що відображає позицію азіатських країн не втручатися у внутрішні справи один одного [11, с. 34–35].

Очевидним є те, що Азійсько-Тихоокеанський міжнародно-інституційний захист наразі не представлений жодною з інституцій, діяльність якої із захисту прав людини (в т.ч. і захисту громадянських прав) поширювалась б загалом в регіоні. Водночас потрібно зауважити, що субрегіони, які входять до згадуваної

регіональної системи мають в своєму складі такі інституції (наприклад, Міжурядова комісія АСЕАН з прав людини).

Саме така особливість міжнародно-інституційного захисту як відсутність єдиної регіональної інституції свідчить про її відмінність від інших наявних у світі міжнародно-інституційних захистів (зокрема Європейського, Американського чи Африканського).

Враховуючи той факт, що Азійсько-Тихоокеанська система правового регулювання громадянських прав представлена Азійсько-тихоокеанською декларацією людських прав індивідів і народів, а Азійсько-Тихоокеанський міжнародно-інституційний захист представлений саме субрегіональними інституціями, Азійсько-Тихоокеанська система захисту прав людини за критерієм регіональної територіальності не є настільки ефективною як, наприклад, Європейська, Американська чи Африканська системи захисту.

Ісламський міжнародно-інституційний захист

Ісламський міжнародно-інституційний захист з урахуванням положень Арабської хартії прав людей, представлений Арабським комітетом з прав людини.

Створення Арабського комітету з прав людини передбачено ст. 45 Хартії [16].

Комітет створювався з метою належного функціонування механізму захисту у регіоні. На відміну від інших нормативно-правових документів, що представляють відповідні регіональні систем правового регулювання громадянських прав, Арабська хартія прав людини передбачає лише чотири статті (45–48), які свідчать про наявність інституційного захисту у регіоні. Завдання комітету полягає в оцінці звітів, що подаються державами-членами щодо заходів, які були ними вжиті для належної реалізації положень Хартії та досягнутого прогресу. Ні приписи Хартії, ні діяльність комітету не містять посилань на внесення законодавчих заходів, які повинні бути прийняті державами-членами. У Хартії не згадується нічого, що стосується права на подання індивідуального повідомлення – процедури, яка є спільною для механізмів захисту інших міжнародних документів (на регіональному рівні –

Європейська та Американська конвенції з прав людини та Африканська хартія, а на універсальному – Пакти ООН) [21].

Арабський комітет з прав людини має повноваження надавати «коментарі», «рекомендації» та «заклучні зауваження», але вони не мають обов'язкової сили. Також цей Комітет не має юрисдикції приймати індивідуальні скарги щодо порушення прав людини, вчинені державами, на відміну від режимів передбачено Африканською хартією та Американською конвенцією [18, с. 142–143].

Оскільки арабські заклучні зауваження повинні охопити всі права людини, гарантовані Арабською хартією, комітет не розглядає кожне право поглиблено, як це роблять спеціалізовані міжнародні договірні органи. Це робить їхні підсумкові зауваження часто узагальнюючими і не конкретизованими [23, с. 4].

Вважаємо, що діяльність інституції у напрямку узагальнення проблематики громадянських прав в регіоні є позитивною тенденцією. Однак потрібно розуміти, що узагальнення є позитивним, якщо відбуваються в бік широкомасштабного трактування того чи іншого права, а не узагальнення шляхом звуження його змістовності.

Дотримуючись практики комітетів міжнародних договорів про захист прав людини, очікується, що комітет представить спільні коментарі, які дозволять державам краще зрозуміти положення Арабської хартії прав людини та способи їхнього виконання [21].

Міжнародно-інституційний захист Співдружності Незалежних Держав

Нагляд за виконанням приписів Конвенції Співдружності Незалежних Держав про права та основні свободи людини, яка представляє систему правового регулювання громадянських прав СНД, здійснюється Комісією з прав людини Співдружності Незалежних Держав [136].

Аналізуючи зміст Конвенції, очевидно, що Міжнародно-інституційний захист Співдружності Незалежних Держав представлений тільки однією інституцією.

Діяльність Комісії з прав людини Співдружності Незалежних Держав регулюється Положенням про дану комісію, в преамбулі якого чітко зазначено, що регулювання такої діяльності здійснюється з метою нагляду за виконанням зобов'язань щодо прав людини, взятих на себе державами-членами в рамках Співдружності [240].

Комісія з прав людини є консультативним органом Співдружності та спостерігає за виконанням зобов'язань з прав людини, взятої державами-членами у межах Співдружності [313].

Комісія має право розглядати міждержавні запити (звернення) щодо порушення прав людини будь-якою країною – членом СНД, а також індивідуальні та колективні звернення (скарги) будь-яких осіб та неурядових організацій. Проте склад комісії досі належно не сформовано, функціонування не розпочато. У зв'язку з цим слід констатувати відсутність реально сформованого та чинного контрольного органу захисту прав і свобод проголошених Конвенцією СНД.

Ю.А. Жуковська вважає, що поки свою роботу не розпочне захисний механізм Конвенція СНД щодо прав людини є неефективною, оскільки права та свободи закріплюються, але їхній захист у разі порушення залишається неможливим [92, с. 38].

Висновки до розділу 3

У межах дослідження проблематики внутрішньодержавних інституцій захисту громадянських прав висвітлено позицію, яка дозволяє зробити висновок, що суттєве значення для державної діяльності щодо забезпечення прав і свобод людини відіграють не тільки сприяння їхньої реалізації, охорони та захисту, а й належне, конкретизоване та деталізоване висвітлення їх на відповідних загальнодоступних зовнішньо виражених носіях, тобто відображення. Стверджуємо, що відображенню присвячена першочергова роль як одному з елементів у забезпеченні громадянських прав.

Встановлено необхідність відповідати внутрішнім інституціям захисту громадянських прав таким критеріям як доступність та ефективна

результативність. Критерій доступності в плані діяльності судової гілки влади потрібно розуміти не як аналог права на судовий захист, а як взаємопохідні один від одного аспекти, що пов'язані зі зверненням до такої гілки влади у встановленому законом порядку фізичними та юридичними особами. Вказано, що особливе значення при описі критеріїв доступності відіграють і приписи Закону України «Про звернення громадян», оскільки звернення громадян є рушійним елементом спрямованим на активізацію внутрішньодержавної інституції щодо захисту громадянських прав, а не лише засобом захисту від порушень з боку органів державної влади. Така активізація знаходить своє відображення між початком звернення до відповідної інституції та досягненням очікуваного результату від такого звернення. Відповідно встановлено, що конституційна скарга також має відношення до захисту громадянських прав через специфіку діяльності такої внутрішньодержавної інституції як орган конституційної юрисдикції.

У висновку щодо критерію доступності важливо відзначити, що будь-які зобов'язання держави спрямовані на забезпечення доступності до внутрішньодержавних інституцій мають виходити з принципу «чим більше соціально значуща інституція, тим більшим має бути ступінь їхньої доступності». Отже, внутрішньодержавні інституції захисту громадянських прав як інституції надзвичайно великої соціальної значущості мають відповідати найвищим ступеням доступності.

Проаналізовано і похідний від доступності критерій ефективної результативності, що полягає у швидкості й оперативності реагування, обґрунтованості і законності прийнятого рішення (дії), забезпечення виконання рішення (дії) спрямованого на захист громадянських прав.

Акцентовано увагу на тому, що коли мова йде про фундаментальні права людини, потрібно максимально врахувати фактичні обставини конкретної ситуації, відкинути формальний підхід та включати еволюційну інтерпретацію задля досягнення внутрішньодержавною інституцією ефективної результативності.

Висвітлено умови за яких якнайкраще відобразатиметься критерій ефективної результативності внутрішньодержавної інституції: – при врахуванні особливостей соціального життя в умовах сьогодення; – при ієрархічному впорядкуванні чинних норм; – під час прийняття нових норм матеріального та процесуального права, що широко та детально регулюватимуть правовідносини; – при породженні зрозумілих юридично значущих наслідків для відповідних суб'єктів з питань конкретної проблематики (конкретного питання).

Вперше досліджено внутрішньодержавні інституції захисту громадянських прав, виходячи зі змістовності конструкції ст. 55 Конституції України, приписами якої до них віднесено Суд, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та Конституційний Суд України.

Доведено, що внутрішньодержавні інституції є невід'ємною складовою конституційної системи спрямованої на захист громадянських прав людини, оскільки специфіка їхньої діяльності та правова природа безпосередньо або опосередковано спрямована на захист таких прав.

Важливо акцентувати увагу на ознаках внутрішньодержавних інституцій, а також на тому, що передбачені ст. 55 Конституції України внутрішньодержавні інституції потрібно сприймати як фундаментальну основу забезпечення основоположних прав, які здійснюють в межах своїх повноважень захист громадянських прав та разом становлять внутрішню стійку систему.

Порівнюючи особливості, що характерні саме для таких внутрішньодержавних інституцій як Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Конституційний Суд України, Суд, зосереджено увагу на особливостях порядку їхньої організації, діяльності, статусі, а також на актах, які сприяють захисту громадянських прав у їхній діяльності та на зверненнях, що передують прийняттю таких актів.

Також у третьому розділі, відображаючи результати міжнародно-правового гарантування та міжнародно-інституційного захисту громадянських прав, є можливість зрозуміти їх правову природу в сучасних умовах розвитку суспільства як у практичній діяльності міжнародного співтовариства та і в

кожній державі окремо. Представлено позицію, що міжнародно-правове гарантування захисту громадянських прав потрібно розуміти як нормативний зміст міжнародно-правових документів (угод, декларацій, конвенцій, рекомендацій, пактів тощо) якими, в першу чергу, передбачається закріплення громадянських прав, а також за необхідності вказуються умови та засоби, спрямовані в т.ч. на забезпечення захисту таких прав. З'ясовано, що причина виникнення таких документів полягає у необхідності позадержавного гарантування, у зв'язку з чим розглядати їх нормативний зміст винятково в межах конкретної окремо взятої держави неможливо.

Приділено увагу тому, що з урахуванням міжнародних інституцій, міжнародно-правові документи є відповідними регіональними системами захисту прав людини. Водночас, досліджуючи відповідні системи в розрізі гарантування громадянських прав без урахування міжнародних інституцій як складового елемента, можливо з'ясувати, що ці документи разом становитимуть певні системи правового регулювання громадянських прав.

За критерієм регіональної територіальності виокремлено такі системи правового регулювання громадянських прав, як Європейська, Американська, Африканська, Ісламська, Азійсько-Тихоокеанська системи та Система правового регулювання громадянських прав Співдружності Незалежних Держав. Досліджено якими документами представлені системи правового регулювання, а також здійснено відповідні порівняння та аналітичні дослідження, за результатами яких простежується певна значущість та ефективність у тому чи іншому регіоні.

Відзначено, що міжнародно-інституційний захист громадянських прав є похідним від міжнародно-правового гарантування таких прав. При цьому встановлено, що саме міжнародно-інституційний захист громадянських прав разом із відповідною системою правового регулювання формує систему захисту.

За критерієм регіональної територіальності виокремлюємо Європейський, Американський, Африканський, Азійсько-Тихоокеанський, Ісламський міжнародно-інституційні захисти та міжнародно-інституційний захист

Співдружності Незалежних Держав. Досліджено, якими інституціями представлені міжнародно-інституційні захисти, а також здійснено відповідні порівняння та аналітичні дослідження, за результатами яких відзначаємо певна їхню значущість та дієвість у тому чи іншому регіоні.

ВИСНОВКИ

1. Охарактеризовано властивості такого інституту конституційного права як громадянські права, а саме: необхідність наявності декількох елементів; наявність таких компонентів системи як склад та структура; особливості, які характерні для складу та структури; можливість зміни (переформулювання) як змістовного показника, так і кількісного (збільшення / зменшення).

При формуванні системи громадянських прав як основного інституту конституційного права необхідно враховувати особливості її складу та

структури, притримуватися принципу, що саме ці права є основоположними (фундаментальними) та невід'ємними.

Відповідна кількість самостійних елементів, що відповідають однаковим особливостям, характерні як для них загалом, так і для кожного елемента окремо, незалежно від кількісного складу в такій системі має відношення щодо формування будь-якої системи. Саме кількість таких самостійних елементів із певними особливостями є складом системи. Також до формування будь-якої системи стосується і структура, яка відображає зв'язок взаємодії таких елементів між собою, а також їх упорядкованість, що свідчить про організованість самої системи.

Три аспекти є характерними для складу та структури системи, а саме: – наявність відповідних елементів (цей аспект простежується у формі норм з таки особливостями: особливість відображення, суб'єктна особливість, предметна особливість та особливість меж дії); – зв'язок таких елементів між собою, що породжує їхню єдність та цілісність (такий зв'язок виявляється у сукупності норм із зазначеними особливостями, які породжують між собою такі взаємини як єдність та цілісність. Відповідно єдність є тісним зв'язком елементів з однаковими особливостями та вважається внутрішнім фактором зв'язку, а цілісність є умовно окресленими параметрами сукупності таких елементів як неподільного цілого та відповідно вважається зовнішнім фактором зв'язку); – наявність системоутворюючого фактору як рушійної сили, спрямованої на досягнення відповідної мети (завдяки цьому аспекту має місце націленість на забезпечення цілісного та ефективного врегулювання відносин, врегулювавши які досягатиметься психічне та фізичне благополуччя людини).

Формуючи систему громадянських прав як основного інституту конституційного права до неї слід віднести такі права: право на життя, право на повагу гідності, право на свободу та особисту недоторканність, право на недоторканність житла та іншого володіння особи, право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, право на недоторканність особистого і сімейного життя особи, право на пересування, вільний вибір місця проживання, право на свободу думки і слова, на вільне

вираження своїх поглядів і переконань, право на свободу світогляду і віросповідання.

2. Історичний період становлення громадянських прав окреслений дією українських радянських конституцій (1919, 1929, 1937 та 1978 років) свідчить, що громадянським правам приділялося недостатньо уваги. У цей період над громадянськими правами у плані конституційно-нормативного відтворення превалювали соціально-економічні й культурні права.

Останньою конституцією періоду, після закінченню якого наступив новий етап становлення громадянських прав в Україні, стала Конституція Української РСР 1978 року.

Процес формування громадянських прав відповідно до міжнародних стандартів, основним осередком яких були універсальні міжнародно-правові акти, які включені в Міжнародний Білль про права людини активізувався з появою Конституції України у 1996 році. Вона ознаменувала новий етап у напрямку становлення та відтворення у конституційній площині громадянських прав. Такий поштовх конституційно-правового регулювання сфери громадянських прав спрямовувався на врахування тих стандартів і приписів, що відображалися зокрема у Загальній декларації прав людини та Міжнародному пакті про громадянські й політичні права.

Становлення, формування та подальший розвиток громадянських прав беззаперечно пов'язаний із міжнародно-правовими документами, що включені у Міжнародний Білль про права людини. Саме завдяки їм у більшості країн світу було започатковано тенденцію спрямовану на декларування в Основних Законах тих прав людини, які в силу таких документів відносилися до громадянських. Таке декларування свідчило про намір відповідати міжнародно-правовим приписам і засадам щодо прав і свобод людини загалом, так і щодо громадянських прав зокрема.

3. Притримуючись наявної системи інститутів конституційного права та наділяючи громадянські права в конституційно-правових відносинах ознаками відособленої за змістом групи конституційно-правових норм, виділено деталізований різновид правових відносин, що стосується прав людини –

конституційно-правові відносини, які пов'язані з реалізацією та забезпеченням громадянських прав.

Вказано, що значення громадянських прав у конституційно-правових відносинах слід відстежувати в плані суб'єкта, об'єкта, змісту та юридичного факту.

Виокремлено дві основні групи суб'єктів конституційно-правових відносин, що пов'язані з реалізацією та забезпеченням громадянських прав, а саме: індивідуальні (фізичні особи) та колективні (суспільні утворення). Водночас вказано, що діяльність таких суб'єктів спрямована на відповідний об'єкт правовідносин, який передбачений змістом конституційно-правової норми та полягає у суб'єктивному праві та кореспондуючому суб'єктивному юридичному обов'язку з метою задоволення інтересів, потреб та цілей суб'єктів таких правовідносин.

Об'єкт є важливим структуроутворюючим елементом конституційно-правових відносин, що пов'язані з реалізацією та забезпеченням громадянських прав, оскільки забезпечує зв'язки зацікавленості між учасниками таких відносин.

З урахуванням конституційно-правових норм, які разом становлять такий інститут конституційного права як громадянські права, до об'єктів конституційно-правових відносин, що пов'язані з реалізацією та забезпеченням таких прав варто віднести: – життя і здоров'я в контексті статті 27 Конституції України; – гідність в контексті статті 28 Конституції України; – свобода та особиста недоторканність в контексті статті 29 Конституції України; – недоторканність житла в контексті статті 30 Конституції України; – таємниця листування, телеграфної та іншої кореспонденції в контексті статті 31 Конституції України; – недоторканність особистого і сімейного життя особи в контексті статті 32 Конституції України; – свобода пересування і вільного вибору місця проживання в контексті статті 33 Конституції України; – свобода думки, слова і вільного вираження своїх поглядів і переконань в контексті статті 34 Конституції України; – свобода світогляду і віросповідання в контексті статті 35 Конституції України.

Зміст конституційно-правових відносин утворюють передбачені в конституційно-правових нормах суб'єктивні права та юридичні обов'язки їх учасників (суб'єктів).

Зазначено, що у контексті суб'єктивного права зміст конституційно-правових відносин, які пов'язані з реалізацією та забезпеченням громадянських прав утворюють: – можливості поведінки суб'єкта відповідно до та в межах свободи, передбаченої конституційно-правовою нормою; – можливість користування наданими конституційно-правовими нормами та благами задля забезпечення фізичного та психічного благополуччя; – можливість вимагати від інших суб'єктів (учасників) належного та/або своєчасного виконання визначених конституційно-правовою нормою обов'язків; – можливість вживати заходів, які спрямовані на захист від неналежного та/або несвоечасного виконання суб'єктом (учасником) покладених на нього конституційно-правовою нормою обов'язків.

Окрім суб'єктивного права зміст конституційно-правових відносин формують і передбачені в конституційно-правових нормах юридичні обов'язки їх учасників (суб'єктів). Водночас у контексті юридичного обов'язку зміст конституційно-правових відносин, що пов'язані з реалізацією та забезпеченням громадянських прав утворюють: – зобов'язання дією (здійснення передбачених конституційно-правовою нормою певних дій); – зобов'язання пасивною поведінкою (бездіяльність спрямована на неперешкоджання суб'єкту конституційно-правових відносин користуватись благами задля забезпечення фізичного та психічного благополуччя); – зобов'язання виконанням (реагування на законні вимоги щодо неналежного та/або несвоечасного виконання обов'язків покладених на них конституційно-правовою нормою); – зобов'язання відповідальністю (нести відповідальність у випадку неналежного та/або несвоечасного виконання суб'єктом (учасником) покладених на нього конституційно-правовою нормою обов'язків).

Юридичний факт призводить у дію наділення конкретних суб'єктів права статусом учасників певного правовідношення та набувачів відповідних прав та обов'язків

Юридичним фактом конституційно-правових відносин, що пов'язані з реалізацією та забезпеченням громадянських прав є конкретні життєві (соціальні) обставини як явища об'єктивної дійсності, що настають у формі подій або діянь (дії або бездіяльності) та призводять до юридичних наслідків під виглядом виникнення, зміни або припинення суспільного ставлення у сфері відносин передбачених конституційно-правовими нормами, якими регламентуються громадянські права.

4. Доведено, що для з'ясування особливої значущості конституційно-правового регулювання громадянських прав, потрібно звернути увагу на певні правові категорії: предмет, метод, механізм конституційно-правового регулювання громадянських прав та його елементи (правові засоби).

До предмета конституційно-правового регулювання громадянських прав відносимо коло тих суспільних відносин, що за своїм змістом відповідно до конституційно-правових норм є відособленою групою та утворені щодо тих явищ матеріальної або нематеріальної реальності, які входять до об'єктів конституційно-правових відносин, пов'язаних із реалізацією та забезпеченням громадянських прав між індивідуальними та колективними суб'єктами в ході виконання ними своїх суб'єктивних прав і юридичних обов'язків. Характерними ознаками для предмета конституційно-правового регулювання громадянських прав є такі: – мають місце суспільні відносини; – властивий зовнішній прояв; – виражають основоположні засади фізичного та духовного (психічного) благополуччя людини; – мають свідому та вольову природу; – є фундаментальними та основоположними по відношенню до будь-яких інших суспільних відносин; – є безпосереднім об'єктом правового впливу; – не виходять зі сфери правового регулювання; – постійно потребують врегулювання нормами права; – піддаються контролю з боку державних та суспільних інститутів; – стосуються індивідуальних та колективних суб'єктів; – сприяють узагальненню норм права, які регулюють певне коло суспільних відносин у відповідний інститут; – відображають сукупність якісно однорідних суспільних відносин; – притаманний принцип відповідно до якого «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в

Україні найвищою соціальною цінністю» та принцип, за якого «органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їхні посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України».

Характерними для конституційно-правового регулювання громадянських прав є ті конституційно-правові методи, які, будучи самобутніми способами, засобами та прийомами, впливають на конституційно-правові відносини, що пов'язані з реалізацією та забезпеченням громадянських прав з метою їх якнайкращого врегулювання та, які виражаються у передбаченій конституційною нормою права можливій та необхідній поведінці суб'єктів (учасників) цих правовідносин.

Наведено перелік статей Конституції України, зі змісту яких під час конституційно-правового регулювання громадянських прав простежуємо методи конституційного зобов'язання, конституційного дозволу та конституційної заборони.

Наведено ознаки методів конституційно-правового регулювання громадянських прав, а саме: – свідчать про рівень усвідомлення суспільством та державою принципу верховенства права; – регулювання суспільних відносин, які входять до його предмету надає їм відповідний юридичний образ; – таке регулювання породжує створення юридично оформленої моделі суспільних відносин в інших не конституційних нормах задля їхнього детального врегулювання відповідно до визначеної на конституційному рівні універсальної моделі; – таке регулювання здійснюється за допомогою ключового елементу юридичних засобів (нормою права) з метою юридичної організації суспільних відносин; – завдяки такому регулюванню відбувається регламентація діяльності суб'єктів (учасників) відповідних правовідносин, оскільки предмет правового регулювання набуває юридичного образу; – саме створений під час правового регулювання юридичний образ суспільних відносин свідчить про наявність чи відсутність результату правового впливу, тобто факту відповідності поведінки учасників правовідносин визначеним конституційно-правовим нормам умовам (вимогам); – простежується також у його безпосередній обумовленій єдності

предмета правового регулювання, який виступає як необхідне явище соціально-правового середовища; – виступають як найважливіші способи, засоби та прийоми організованого впливу на зовнішній та внутрішній суспільний устрій.

Позицію щодо механізму конституційно-правового регулювання громадянських прав варто висвітлювати крізь правові засоби, а саме через його основний елемент – конституційно-правову норму, для якої притаманна регулятивна та охоронна функції.

З'ясувавши сутність предмета, можна виділити з-поміж інших механізмів – механізм конституційно-правового регулювання громадянських прав.

Механізм конституційно-правового регулювання громадянських прав в Україні відбувається за рахунок норм Конституції України з властивими для них регулятивними та охоронними функціями, у змісті яких виражаються фундаментальні та основоположні суспільні відносини, що пов'язані із забезпеченням фізичного та духовного (психічного) благополуччя кожної людини, характерними методами регулювання для яких залишається метод основоположного (сутнісного) правового регулювання, першоустановчого правового регулювання, конституційного закріплення та загальних установлень, а також методи конституційного зобов'язання, дозволу та заборони.

5. Вказано, що забезпечення громадянських прав в аспекті діяльності держави залучає широкі та системні механізми сприяння, охорони та захисту. Окрім сприяння, охорони та захисту вказується про необхідність включення ще одного елемента державної діяльності щодо забезпечення прав і свобод людини – відображення (належне, конкретизоване та деталізоване висвітлення у відповідних загальнодоступних зовнішньо-виражених носіях). Доводимо, що саме відображення є першочерговим елементом у забезпеченні прав і свобод людини, оскільки як можна реалізувати (здійснювати), охороняти або ж захищати те, чого немає, відображено на відповідних носіях (нормативно-правовому акті). Водночас захист є основним та заключним елементом державної діяльності в частині їх забезпечення.

Констатовано, що у кожній правовій державі повинні існувати внутрішні інституції захисту громадянських прав, які б відповідали принаймні критеріям доступності та ефективної результативності. Щодо критерію доступності відзначаємо, що будь-які зобов'язання держави спрямовані на забезпечення доступності до внутрішньодержавних інституцій мають виходити з принципу «чим більше соціально значима інституція, тим більший має бути ступінь їх доступності». У зв'язку з цим внутрішньодержавні інституції захисту громадянських прав як інституції вагомої соціальної значущості мають відповідати найвищим ступеням доступності. Критерій ефективної результативності є похідним від критерію доступності, оскільки саме в порядку послідовності за доступністю знаходить своє відображення. Цей критерій дає змогу оцінити потребу в існуванні внутрішньодержавної інституції або ж в її вдосконаленні.

Стверджується, що Суд, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини та Конституційний Суд України є невід'ємну складову конституційної системи спрямованої на захист саме громадянських прав людини, оскільки специфіка їх діяльності та їх правова природа безпосередньо або ж опосередковано спрямована на захист прав. До ознак таких інституцій зараховуємо: – їхня діяльність стосується особливо значущих для правової держави та громадського суспільства сфер, які прямо або опосередковано стосуються громадянських прав людини; – такі інституції та відображення певних особливостей щодо них, знаходить своє місце у змісті Основного Закону, зокрема і в нормах, які стосуються захисту прав людини; – порядок їхньої організації та діяльності визначається відповідними Законами, а порядок здійснення відповідного судочинства визначається процесуальним законодавством; – їхнє функціонування має місце в межах закріплених та юридично-визначених норм права; – захист громадянських прав з їхнього боку реалізовується за результатами звернень до них певного кола осіб у порядку встановленому нормами права; – діяльність у сфері захисту прав людини відповідає міжнародним стандартам і практиці міжнародного рівня; – вимоги до осіб та порядок доступу до здійснення діяльності спрямованої на захист

громадянських прав як елементу, що є структурною складовою даної інституції, є чітко регламентованим; – процедура звернення до зазначених інституцій хоч і включає критерій доступності містить передбачені законодавством вимоги; – прийняття рішень спрямованих на захист громадянських прав процедурно врегульоване; – прийняті рішення відображаються у відповідних формах за встановленою законом структурою їхньої змістовності; – діяльність внутрішньодержавних інституцій спрямованих на захист громадянських прав є загальнопоширеною на всій території України і не обмежується адміністративно-територіальним поділом; – діяльність є взаємопов'язаною із відповідними суспільно-правовими процесами, до яких залучені і інші інституції.

б. Міжнародно-правове гарантування захисту громадянських прав потрібно розуміти як нормативний зміст міжнародно-правових документів (угод, декларацій, конвенцій, рекомендацій, пактів тощо), якими передбачається закріплення громадянських прав, а також за необхідності вказуються певні умови та засоби, спрямовані в т.ч. на забезпечення захисту таких прав. Водночас документи з урахуванням міжнародних інституцій представляють певні системи захисту прав людини, серед яких за критерієм регіональної територіальності виокремлюють: Європейську систему, Африканську систему, Американську систему.

Водночас, розглядаючи зазначені системи в плані гарантування громадянських прав без урахування міжнародних інституцій як складового елементу, документи разом становитимуть певні системи правового регулювання громадянських прав. За критерієм регіональної територіальності, слід виокремити такі системи правового регулювання громадянських прав: Європейську систему правового регулювання громадянських прав, Американську систему правового регулювання громадянських прав, Африканську систему правового регулювання громадянських прав, Ісламську систему правового регулювання громадянських прав, Азійсько-Тихоокеанську систему правового регулювання громадянських прав, Систему правового

регулювання громадянських прав СНД. Також вказано і документи, які представляють ту чи іншу систему та становлять її основу.

Провівши паралель міжнародних інституцій із системами правового регулювання громадянських прав за критерієм регіональної територіальності, можна виокремити такі міжнародно-інституційні захисти громадянських прав: Європейський міжнародно-інституційний захист (представлений Європейським судом з прав людини), Американський міжнародно-інституційний захист (представлений Міжамериканською комісією з прав людини та Міжамериканським судом з прав людини), Африканський міжнародно-інституційний захист (представлений Африканською комісією з прав людини та народів, а також Африканським судом з прав людини і народів), Азійсько-Тихоокеанський міжнародно-інституційний захист (представлений субрегіональною інституцією – Міжурядова комісія АСЕАН з прав людини), Ісламський міжнародно-інституційний захист (представлений Арабським комітетом з прав людини), міжнародно-інституційний захист Співдружності Незалежних Держав (представлений Комісією з прав людини Співдружності Незалежних Держав).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Algeria's Constitution of 2020: Конституція від 2020 р. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Algeria_2020.pdf?lang=en (дата звернення: 20.06.2022).

2. Asia Pacific Human Rights Mechanism Submission. Monash University. 9 p. URL: https://www.monash.edu/_data/assets/pdf_file/0007/139462/hrs-mech-asia-pacific-sub.2.pdf (дата звернення: 20.02.2022).
3. Benin's Constitution of 1990 : Конституція від 1990 р. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Benin_1990.pdf?lang=en (дата звернення: 16.06.2022).
4. Byrnes A., Durbach A., Renshaw C. Inquiry into Human Rights Mechanisms and the Asia-Pacific Submission by the Australian Human Rights Centre (AHRC). 2008. 19 p.
5. Cameroon's Constitution: Конституція від 1972 р. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Cameroon_2008?lang=en (дата звернення: 10.06.2022).
6. Chad's Constitution of 2018 : Конституція від 2018 р. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Chad_2018.pdf?lang=en (дата звернення: 20.06.2022).
7. Constitución Española : Constitución of 27.12.1978 : as of 27 October 2017. Boletín Oficial del Estado. 1978. 29 December. URL: <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-1978-31229> (дата звернення: 01.06.2022).
8. Constitution du Sénégal : Конституція від 07.01.2001 р. URL: https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/59426/111008/F1002378662/SE_N-59426.pdf (дата звернення: 13.06.2022).
9. Constitutional Court of Colombia, Judgment C-004/03, January 20, 2003.
10. Constitutional Court of Peru, Judgment in the Genaro Villegas Namuche Case, file 2488-2002-HC/ TC, March 18, 2004.
11. David P. Fidler. The Asian Century: Implications for International Law. *Singapore Year Book of International Law and Contributors*. 2005. P. 19–35. URL: <https://www.repository.law.indiana.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1397&context=facrub> (дата звернення: 20.02.2022).

12. Equatorial Guinea's Constitution of 1991 : Конституція від 1991 р.
URL:
https://www.constituteproject.org/constitution/Equatorial_Guinea_2012.pdf?lang=en
(дата звернення: 17.06.2022).
13. George Mukundi Wachira. African Court on Human and Peoples' Rights: Ten years on and still no justice. *Minority Rights group international*. URL:
<https://minorityrights.org/publications/african-court-on-human-and-peoples-rights-ten-years-on-and-still-no-justice-september-2008/> (дата звернення: 17.02.2022).
14. Hennebel, Ludovic, The Inter-American Court of Human Rights: The Ambassador of Universalism (January 1, 2011). *Quebec Journal of International Law, Special Edition*. 2011. p. 57–97. URL: <https://ssrn.com/abstract=1962558> (дата звернення: 14.02.2022).
15. Jayawickrama N. Hong Kong and International Protection of Human Rights. *Human Rights in Hong Kong*. 1992. P. 160.
16. League of Arab States, Arab Charter on Human Rights, May 22, 2004, reprinted in 12 Int'l Hum. Rts. Rep. 893 (2005), entered into force March 15, 2008. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/instreet/loas2005.html> (дата звернення: 17.02.2022).
17. Loi constitutionnelle №2016-10 du 05 avril 2016 portant révision de la Constitution. Secretariat General Du Gouvernement Republique du Senegal. URL: <http://www.jo.gouv.sn/spip.php?article10799> (дата звернення: 13.06.2022).
18. Mohamed Y. Mattar. Article 43 of the Arab Charter on Human Rights: Reconciling National, Regional, and International Standards. *Harvard Human Rights Journal*. 2013. № 26. P. 91–147. URL: <https://harvardhrj.com/wp-content/uploads/sites/14/2013/05/V26-Mattar.pdf> (дата звернення: 17.02.2022).
19. Ms Kerry Rea. Human rights in the Asia–Pacific Challenges and opportunities. Canberra: The Parliament of the Commonwealth of Australia, 2010. 176 p.
20. Niger's Constitution of 2010 : Конституція від 2010 р. URL:
https://www.constituteproject.org/constitution/Niger_2017.pdf?lang=en (дата звернення: 20.06.2022).

21. Paraskevi (Paroula) Naskou-Perraki. The Arab Charter on Human Rights: A new start for the protection of human rights in the Arab world. *Revue Hellenique de Droit International*. 2009. № 1. P. 117–136. URL: <https://naskouperraki.gr/the-arab-charter-on-human-rights-a-new-start-for-the-protection-of-human-rights-in-the-arab-world/> (дата звернення: 17.02.2022).

22. Supreme Court of Justice of the Nation, “Simón, Julio Héctor et. al., on the illegitimate deprivation of liberty, etc.,” Case 17. 768 p.

23. The Arab Human Rights System. Annex to the ABC of Human Rights for Development Cooperation. Bonn, Germany. 2017. P. 1–10. URL: https://www.institut-fuer-menschenrechte.de/fileadmin/user_upload/Publikationen/E-Info-Tool/e-info-tool_abc_of_hr_for_dev_coop_the_arab_hr-system.pdf (дата звернення: 17.02.2022).

24. Victims Unsilenced: The Inter-American Human Rights System and Transitional Justice in Latin America, edited by Due Process of Law Foundation, July 2007. p. 210. URL: <https://dplf.org/sites/default/files/1190403828.pdf> (дата звернення: 13.02.2022).

25. Yrnes A., Durbach A., Renshaw C. Inquiry into Human Rights Mechanisms and the Asia–Pacific Submission by the Australian Human Rights Centre (AHRC). 2008. 19 p.

26. Zhebrovska K.A., Riaboshapchenko A.O. International legal standards of human rights: general principles. *Часопис цивілістики : наук.-практ. журн.* / Є.О. Харитонов (голов. ред.), О.І. Харитонova (заст. голов. ред.), К.Г. Некіт (відп. секр.), редкол.: С.В. Ківалов, В.В. Завальнюк [та ін.]. Одеса : Гельветика, 2021. Вип. 41. С. 71–76. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/15655> (дата звернення: 23.06.2022).

27. Аврамова О.Є. Позбавлення суб’єктивного права на житло : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2008. URL: <http://library.nuft.edu.ua/ebook/file/12.00.03avramova.pdf> (дата звернення: 12.05.2022).

28. Аврамова О.Є. Теоретичні засади приватно-правового регулювання житлових відносин в Україні : монографія. Тернопіль: ЗУНУ, 2021. 426 с. URL:

<http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/11386> (дата звернення: 23.06.2022).

29. Адміністративне процесуальне право: навч. посібник / за заг. ред. Т.П. Мінки. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2017. 320 с. URL: <http://biblio.umsf.dp.ua/jspui/handle/123456789/3808> (дата звернення: 29.12.2021).

30. Азиатско-тихоокеанская декларация человеческих прав индивидов и народов. Электронный фонд правовых и нормативно-технических документов. URL: <https://docs.cntd.ru/document/1900492> (дата звернення: 08.02.2022).

31. Азійсько-Тихоокеанська декларація прав індивідів і народів (витяг): від 15.02.1988 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_762#Text (дата звернення: 08.02.2022).

32. Алмаші І. Загальна декларація прав людини ООН як джерело конституційного права України. *Конституційно-правові академічні студії*. 2015. № 2. С. 12–25. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/крас_2015_2_4 (дата звернення: 26.05.2022).

33. Американская Конвенция о Правах Человека : від 22.11.1969 р. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/russian/instree/Rzoas3con.html> (дата звернення: 09.02.2022).

34. Андреев А. Механізм правового регулювання суспільних відносин: окремі аспекти щодо визначення поняття та особливостей. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 6. С. 125–128. URL: <http://pgr-journal.kiev.ua/archive/2019/6/23.pdf> (дата звернення: 30.08.2022).

35. Антонів Р. Чи стане конституційна скарга ефективним інструментом захисту. *Закон і Бізнес*. 2022. 12–21 січня URL: <https://zib.com.ua/ua/150308.html> (дата звернення: 27.01.2022).

36. Африканская Хартия Прав Человека и Народов: від 26 червня 1981. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/russian/instree/Rz1afchar.html> (дата звернення: 07.02.2022).

37. Бабенко К.А. Система конституційного регулювання і розвиток політико-правових відносин у сучасній Україні. *Шостий апеляційний*

адміністративний суд. URL: <https://6aas.gov.ua/ua/proekty/articles/b/407-sistema-konstitutsijnogo-regulyuvannya-i-rozvitok-politiko-pravovikh-vidnosin-v-suchasnij-ukrajini.html> (дата звернення: 07.08.2022).

38. Барабаш Ю.Г. Парламентський контроль в Україні: проблеми теорії та практики : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Харків, 2004. 20 с.

39. Белфастські керівні рекомендації щодо амністії та відповідальності з коментарями. Київ: ФОП «Харченко В.О.», 2020. 88 с. URL: https://www.ulster.ac.uk/_data/assets/pdf_file/0007/549754/belfast-Ukr-20-03-2020.pdf (дата звернення: 21.04.2022)

40. Бехруз Х. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та ісламські міжнародно-правові документи (компаративістський аналіз). *Право України*. 2010. № 10. С. 114–118.

41. Бисага Ю.М., Белов Д.М., Ленгер Я.І., Митровка Я.В. Основи правознавства. Ужгород, 2008. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/5103> (дата звернення: 25.04.2022).

42. Бисага Ю.М., Палінчак М.М., Белов Д.М., Данканич М.М. Права людини. Ужгород, 2003. с. 189 URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/5104/1/%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0%20%D0%BB%D1%8E%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B8.pdf> (дата звернення: 23.04.2022).

43. Біла-Кисельова А.А. Правові аспекти щодо механізму захисту прав людини на регіональних рівнях. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. 2 (23). С. 67–71. URL: http://pjv.nuoua.od.ua/v2_2018/17.pdf (дата звернення: 05.02.2022).

44. Білозьоров Є.В. Міжнародно-правові гарантії як елемент механізму забезпечення прав і свобод людини та громадянина. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 18: Економіка і право*. 2011. № 14. С. 63–68. URL:

<http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/27582/Bilozyorov.pdf?sequence=1> (дата звернення: 01.02.2022).

45. Білоскурська О.В. Форми реалізації конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. *Адвокат*. 2009. № 1. С. 20–23. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/adv_2009_1_3 (дата звернення: 02.08.2022).

46. Болдіжар С.О. Адміністративно-правове забезпечення прав четвертого покоління у сфері охорони здоров'я : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Ужгород, 2021. 420 с. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/get/38075> (дата звернення: 03.08.2022).

47. Бондаренко В.А., Пустова Н.О. Парламентський контроль у системі державного контролю. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2017. Випуск 1. С. 159–171. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 11.01.2022 року).

48. Боняк В. Методи конституційно-правового регулювання організації і функціонування правоохоронних органів України: поняття, система. *Право і суспільство*. 2012. № 3. С. 3–10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2012_3_3 (дата звернення: 13.08.2022).

49. Боняк В. Методологічний аналіз сучасних інтерпретацій поняття «конституційно-правове регулювання». *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 2. С. 19–23. URL: http://apnl.dnu.in.ua/tom_2_2017/7.pdf (дата звернення: 10.08.2022).

50. Боняк В. Термінологічна невизначеність категорії, що відображає можливості людини, необхідні для її існування та розвитку. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 3. С. 18–22. URL: https://visnik.dduvs.in.ua/wp-content/uploads/2019/02/NV_spec_3_2018.pdf (дата звернення: 20.06.2022).

51. Боярський О.О., Кофман Б.Я. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина як зміст її конституційно-правового статусу. *Соціальний Калейдоскоп*. 2020. 1 (1). С. 1–12. URL: <https://socialcaidoscope.org.ua/index.php/journal/article/view/6> (дата звернення: 04.05.2022).

52. Бринь Т.О. Роль Конституційного Суду України у вдосконаленні законотворення. *Право і Безпека*. 2005. Т. 4. № 2. С. 10–13. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2005_4_2_5 (дата звернення: 19.01.2022).
53. Булкат М. С. Теоретико-правові засади судової влади: сучасний концепт : дис. ... докт. юр. наук : 12.00.01. Київ, 2019. 444 с. URL: http://idpnan.org.ua/files/2019/bulkat-m.-s.-teoretiko-pravovi-zasadi-sudovoyi-vladi_suchasniy-kontsept_-_d_.pdf (дата звернення 20.01.2022).
54. Бусурманов Ж. Д. Евразийская декларация прав человека и народов – поиск разрешения межцивилизационных противоречий XXI века. *Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения*. 2015. № 3. С. 382–388. URL: https://web.archive.org/web/20210301072929id_/https://nbpublish.com/library_get_pdf.php?id=34491 (дата звернення: 08.02.2022).
55. Васильченко О. П. Право на повагу до гідності: новий час, нові виклики. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2020. № 1. С. 12–15. URL: <http://chernvisn.onua.edu.ua/index.php/chern/article/view/39> (дата звернення: 12.05.2022).
56. Великий енциклопедичний юридичний словник / за редакцією акад. НАН України Ю.С. Шемчушенка. Київ: ТОВ «Видавництво „Юридична думка”», 2007. 992 с.
57. Вибір заради справедливості : посіб. зі створення механізмів притягнення до відповідальності за найтяжчі злочини / ред.: Р. Мартиновський, Л. Мороз; пер. О. Бондаренко. 2-ге вид. Програма «Права людини і правосуддя» Міжнар. фонду “Відродження”. Т. 2. URL: https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2020/06/tom_ii_web.pdf (дата звернення: 15.02.2022).
58. Войціховський А. В. Міжнародне право : підручник. Харків, 2020. 544 с. URL: http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/9229/Mizhnarodne%20opravo_Pidruchnyk_A%20Voitsikhovskyi_2020.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 30.05.2022).

59. Волинка К.Г. Теорія держави і права: навч. посіб. Київ: МАУП, 2003. 240 с. Бібліогр.: с. 229–232. URL: https://maup.com.ua/assets/files/lib/book/pr3_10.pdf (дата звернення: 30.05.2022).

60. Гарасимів О.Ю. Вплив практики Європейського суду з прав людини на вдосконалення правозахисного законодавства в Україні (загальнотеоретичний аспект) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2020. 279 с. URL: <https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/10/Dysertatsiia-2.pdf> (дата звернення: 23.02.2022).

61. Гентош Р. Співвідношення диспозитивного метода правового регулювання та принципу диспозитивності. *Національний Юридический Журнал: Теорія и практика*. 2017. С. 11–14. URL: <http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2017/2/3.pdf> (дата звернення: 15.08.2022).

62. Годованець В.Ф. Конституційне право України: навч. посіб. Київ: МАУП, 2005. 360 с. URL: <https://maup.com.ua/ua/navchannya-u-maup/library/pidruchniki/politologiya/konstituciynе pravo ukraini.html> (дата звернення: 18.04.2022).

63. Годованик Є. Конституційно-правова норма та її відображення в європейському праворозумінні. *Актуальні проблеми правознавства*. 2018. 1 (13). С. 80–85. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/28838/1/Годованик.pdf> (дата звернення: 01.09.2022).

64. Головатий С.П. Конституційна Комісія: пропозиції Сергія Головатого щодо внесення змін до Конституції України. *Закон і Бізнес*. URL: <https://zib.com.ua/ua/print/116397.html> (дата звернення: 19.04.2022).

65. Гом'єн Донна. Короткий путівник Європейською конвенцією з прав людини. 1998. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.arbitr.gov.ua/files/pages/ECHR.htm> (дата звернення: 06.02.2022).

66. Горбань О., Бахрушин В. Основи теорії систем і системного аналізу : навч. посіб. Запоріжжя, 2004. 204 с. URL: <http://cdn.scipeople.ru/materials/7613/SistAn.pdf> (дата звернення: 20.05.2022).

67. Горова О. Громадянські права в системі конституційних прав і свобод людини та громадянина. *Часопис Київського університету права*. 2006. № 2. С. 38–42. URL: <https://chasprava.com.ua/index.php/journal/issue/view/19/2-2006-pdf> (дата звернення: 21.06.2022).

68. Городовенко В. Принцип рівності громадян перед законом і судом. *Вісник Конституційного Суду України*. 2012. № 1. С. 178–186. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Vksu_2012_1_37 (дата звернення 14.01.2022).

69. Громадянські та політичні права. *Вікіпедія Вільна енциклопедія* : вебсайт. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki> (дата звернення: 24.05.2022).

70. Гулак О. Международный пакт о гражданских и политических правах и Беларусь: кто кого. *Международный билль о правах человека: от провозглашения ценностей до современных правозащитных практик*. 2002. С. 49–65.

71. Гультай М. Конституційна скарга як інститут конституційного права. *Слово Національної школи суддів України*. 2012. № 1. С. 111–120. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/cln_2012_1_14 (дата звернення: 22.01.2022).

72. Гультай М. М. Інститут конституційної скарги: світовий досвід та перспективи впровадження в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02. Харків, 2014. 42 с. URL: <https://ccu.gov.ua/library/institut-konstytucijnoyi-skargy-svitovyy-dosvid-ta-perspektyvy-vprovadzhennya-v-ukrayini> (дата звернення: 22.01.2022).

73. Гультай М.М. Конституційна скарга у механізмі доступу до конституційного права. Курс лекцій. Київ : «Центр учбової літератури», 2019. 270 с. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/pidshyvka1_pages_deleted_1.pdf (дата звернення: 22.01.2022).

74. Гуменний О. Правосуддя як основна функція судової влади. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки.

2018. № 906 (20). С. 30–33. URL: <http://ena.lp.edu.ua:8080/handle/ntb/47142> (дата звернення 20.01.2022).

75. Гранат М. Значення гідності людини у конституційному праві. *Український часопис конституційного права*. 2016. № 1. С. 59–65. URL: <https://www.constjournal.com/issue/1-2016/> (дата звернення: 12.05.2022).

76. Данилюк Ю.В. Теоретичні засади конституційних правовідносин в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2009. 20 с.

77. Дашковська О. Р. Універсальність інститутів забезпечення і функціонування прав і свобод людини і громадянина. *Правові засади гарантування та захисту прав і свобод людини і громадянина* : зб. наук. ст. та тез наук. повідомл. Міжнар. науково-практ. конф., м. Полтава, 23 листоп. 2012 р. Полтава, 2012. С. 73–76. URL: http://pli.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/03/Digest-HR-1.1-Poltava_23.11.2012.pdf (дата звернення: 31.01.2022).

78. Дем'янчук Ю. Поняття соціально-політичного механізму правового регулювання та його елементи. *Право і суспільство*. 2015. № 6–2. С. 9–13. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2015/6_2_2015/part_2/4.pdf (дата звернення: 31.08.2022).

79. Демків Р.Я. Конституційне право України: курс лекцій. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 332 с. URL: https://law.sspu.edu.ua/files/documents/books/library/15/demkiv_lekciyi.pdf (дата звернення: 05.07.2022).

80. Денисов В. Н. Африканська хартія прав людини і народів 1981. *Велика українська енциклопедія*. URL: [https://vue.gov.ua/Африканська хартія прав людини і народів 1981](https://vue.gov.ua/Африканська_хартія_прав_людини_і_народів_1981) (дата звернення: 7.04.2023).

81. Державна влада. *Вікіпедія. Вільна енциклопедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Державна_влада#cite_ref-11 (дата звернення: 10.01.2022).

82. Державне управління : навч. посіб. / ред. А. Ф. Мельник та ін. 2003. URL: <https://refdb.ru/look/1552741-pall.html>. (дата звернення 03.01.2022).

83. Деркач А. Л. Захист прав людини у конституційному процесі: питання теорії та практики : дис.... докт. юр. наук : 12.00.02, 12.00.11. Київ, 2019. 390 с. URL: <http://instzak.rada.gov.ua/uploads/documents/31857.pdf> (дата звернення: 16.01.2022).

84. Джуська А. В., Палюх А. Я. Конституційне право людини на життя в Україні: сучасний підхід. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2019. 4 (113). С. 48–56. URL: [http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/17513/1/НВ%204\(19\)_p048-056.pdf](http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/17513/1/НВ%204(19)_p048-056.pdf) (дата звернення: 11.05.2022).

85. Дмитрієв А., Муравйов В. Міжнародне публічне право : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2001. 640 с.

86. Доктрина та практика захисту прав людини : навчальний посібник. Київ: ФОП Голембовська О.О., 2018. 364 с.

87. Домбровська О. Конституційне право на життя людини і громадянина та забезпечення його реалізації органами внутрішніх справ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2005. 19 с.

88. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації : монографія. Харків : Право, 2008. 304 с. URL: https://ivpz.kh.ua/wp-content/uploads/2019/02/ovcharenko_monografiya_2008.pdf (дата звернення: 17.01.2022).

89. Ємчук Л. Конституційно-правове регулювання особистого та сімейного життя людини і громадянина : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Ужгород, 2015. 225 с. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/get/7948> (дата звернення: 13.05.2022).

90. Єрмакова Г. Міжконфесійні відносини як об'єкт конституційно-правового регулювання. *Конституційно-правові академічні студії*. 2018. № 2. С. 152–158.

91. Єрмоленко Я. В. Конституційна скарга в механізмі охорони прав людини в Україні (загальнотеоретичний аспект) : дис. ... д-ра філософії в галузі права : 081. Дніпро, 2020. 194 с. URL: <https://dduvs.in.ua/wp->

<content/uploads/files/Structure/science/rada/df004/d.pdf> (дата звернення: 22.01.2022).

92. Жуковская Ю.А. Комиссия по правам человека СНГ: проблемы создания и перспективы развития. *Актуальные проблемы развития конституционного, информационного и административно-деликтного права : материалы науч. семинара кафедры конституцион. права*, г. Минск, 9 груд. 2020 р. С. 33–40. URL: <https://elib.bsu.by/handle/123456789/257700> (дата звернення: 21.02.2022).

93. Журавльова Г.С. Конституційне право України: конспект лекцій для студентів освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» напряму підготовки «Правознавство». Запоріжжя: ЗНУ, 2014. 121 с. URL: https://moodle.znu.edu.ua/pluginfile.php?file=/63054/mod_resource/content/1/%d0%9a%d0%9e%d0%9d%d0%a1%d0%9f%d0%95%d0%9a%d0%a2%20%d0%9b%d0%95%d0%9a%d0%a6%d0%86%d0%99%20%d0%9a%d0%9f%d0%a3%202012.pdf (дата звернення: 03.08.2022).

94. Забезпечення прав людини у правоохоронній діяльності : навч. посібник. 2-е вид. перероб. і доп. / за ред. д.ю.н., доц. В.О. Боняк. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2018. 260 с. URL: <https://er.dduvs.in.ua/handle/123456789/669> (дата звернення: 06.05.2022).

95. Завальний А.М. Методологічні та теоретичні основи пізнання юридичних фактів : монографія. Київ : Вид-во Європейського університету, 2011. 95 с. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/bitstream/123456789/13779/1/Zavalnyi%20A.%20M.%20Methodological%20and%20theoretical%20foundations%20of%20knowledge%20of%20legal%20facts.pdf> (дата звернення: 03.08.2022).

96. Заворотченко Т. М. Загальна характеристика суб'єктивних політичних прав і свобод людини та громадянина в Україні. *Форум права*. 2013. № 1. С. 312–317. URL: <https://forumprava.pp.ua/page-5.html> (дата звернення: 18.05.2022).

97. Заворотченко Т.М. Міжнародні нормативно-правові гарантії прав і свобод людини. *Держава і право: зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки*.

Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. Вип. 10. С. 230–236.

98. Загальна декларація прав людини : прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Ген. Асамблеї ООН від 10 груд. 1948 р.: неофіц. пер. *Офіційний вісник України*. 2008. № 93. Ст. 3103.

99. Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KNIGI_2009/TEorijaDerjav_2009.pdf (дата звернення: 13.01.2022).

100. Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2015. 392 с. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/8/f/283756.pdf> (дата звернення: 11.08.2022).

101. Заморська Л. Конституційно-правова норма як вираз нормативності конституційного права. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2013. Т. 1. № 6–1. С. 108–111. URL: <http://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc6-1-1/27.pdf> (дата звернення: 01.09.2022).

102. Зелінський І.Л. Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: аналіз правової регламентації діяльності та шляхи її удосконалення [Електронний ресурс]. URL: http://www.rusnauka.com/3_SND_2010/Pravo/58208.doc.htm (дата звернення: 13.01.2022).

103. Зовнішня політика країн Західної Європи та північної Америки у сфері захисту прав людини. *Навчальний контент*. Дніпро : Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2019. 75 с. URL: <https://dduvs.in.ua/wp-content/uploads/files/Structure/library/student/lectures/2020/kmvt/110.pdf> (дата звернення: 10.02.2022).

104. Ієрусалімова І. Історико-правові аспекти становлення інституту прав людини в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного*

університету. Серія «Право». 2015. Т. 1, 35, ч. I. С. 21–24. URL: https://ir.kneu.edu.ua/bitstream/handle/2010/30618/I_35-1-1.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 20.06.2022).

105. Ізбаш К., Славінська І. Права і свободи людини і громадянина в незалежній Україні. *Людини має право: соціально-гуманітарний дискурс у контексті реформаційних процесів в Україні* : Матеріали круглого столу, м. Одеса, 18 листоп. 2021 р. Одеса, 2021. С. 69–71. URL: http://dspace.oduvs.edu.ua/bitstream/123456789/1585/1/Теза_Ізбаш,%20Славінська.pdf (дата звернення: 28.05.2022).

106. Ірха Ю.Б. Сучасні підходи до розуміння поняття «Доступ до правосуддя». *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні* : Матеріали IV Міжнар. науково-практ. конф., м. Чернівці, 16 жовт. 2020 р. Київ, 2020. С. 26–30. URL: <https://law.chnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/12/Zbirnyk-16.10.20.pdf> (дата звернення 15.01.2022).

107. Каїрська декларація прав людини в ісламі: від 05.08.1990 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_882#Text (дата звернення: 05.02.2022).

108. Камінська Н.В., Джуська А.В., Шемчук В.В. Реалізація конституційного права людини на таємницю телефонних розмов в Україні. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 1(114). С. 100–109. URL: <https://philosophy.naiu.kiev.ua/index.php/scientbul/article/view/1194/1197> (дата звернення: 13.05.2022).

109. Карпенко Р. Генеза прав та свобод людини і громадянина. *Захист прав людини і основоположних свобод* : Матеріали Всеукр. науково-практ. конф., м. Дніпро, 7 груд. 2017 р. Дніпро, 2017. С. 180–182. URL: <https://er.dduvs.in.ua/bitstream/123456789/2457/1/22.pdf> (дата звернення: 28.05.2022).

110. Катигрובה О.В. Сутнісна характеристика понять «інститут» та «інституція» в теорії інновацій [Електронний ресурс]. URL: <https://www.sworld.com.ua/index.php/economy-311/economic-theory-and-history->

311/7510-description-of-understanding-sutnsna-qnstitutq-ta-qnstitutsyaq-in-teor-nnovatsy (дата звернення: 03.01.2022).

111. Каткова Т.Г. Особливості правових традицій Східної Азії. *Право і суспільство*. 2016. № 6 ч. 2. С. 9–13. URL: http://www.pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2016/6_2016/part_2/4.pdf (дата звернення: 08.02.2022).

112. Квас О.В., Верьовко М.Г., Іщенко О.С., Табачковський В.Г., Скуратівський В.Л. Людина. *Енциклопедія Сучасної України: електронна версія [онлайн]* / гол. редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2017. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=59900 (дата звернення: 04.05.2022).

113. Кельман М.С., Мурашин О.Г. Загальна теорія держави та права: підручник. Київ: Кондор, 2005. 609 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KNIGI/KONDOR/ZAG_TEOR_2005.pdf (дата звернення: 26.04.2022).

114. Кириченко В., Соколенко Ю. Загальна декларація прав людини: історико-правові аспекти (до 70-річчя прийняття). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2018. Т. 2, № 36. С. 12–15. URL: http://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc36/part_2/5.pdf (дата звернення: 25.05.2022).

115. Кириченко Ю.В. Конституційно-правове регулювання прав людини в Україні в контексті гармонізації з законодавством європейських держав : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02. Ужгород, 2018. 512 с. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/en/infocentre/get/16223> (дата звернення: 26.04.2022).

116. Ківалов С.В. Захист Конституційним Судом України прав та свобод людини і громадянина: можливості та проблеми. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. С. 7–16. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/584> (дата звернення: 19.01.2022).

117. Ківалова Т., Смелянець Г. До питання про поняття і складові методу правового регулювання. *Актуальні проблеми держави і права*. 2003. №

21. С. 33–38. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2003_21_7 (дата звернення: 15.08.2022).

118. Кізіль Д. Конституційне право України як галузь права. *Пріоритетні напрями модернізації системи права*. Одеса, 2019. С. 21–25. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/ua/conf/law/archive/914/> (дата звернення: 13.08.2022).

119. Кісс С. Конституційне визначення України як соціальної держави: історико-правовий аналіз. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. № 3. С. 13–16. URL: http://apnl.dnu.in.ua/3_2016/5.pdf (дата звернення: 22.06.2022).

120. Климковецький М. У Казахстані вирішили скасувати смертну кару. Білорусь залишиться останньою пострадянською країною, де страчують людей. Громадське телебачення. URL: <https://hromadske.ua/posts/u-kazahstani-povnistyu-skasovali-smertnu-karu-teper-bilorus-yedina-krayina-postradyanskogo-prostoru-de-strachuyut-lyudej> (дата звернення: 05.06.2022).

121. Коваленко В. Конституція України та перспективи її модернізації. *Голос України*. URL: <http://www.golos.com.ua/article/45771> (дата звернення: 08.08.2022).

122. Ковалів М.В., Гаврильців М.Т., Бліхар М.М. Конституційне право України: навчальний посібник. Львів: ТОВ «Ліга-прес», 2014. 402 с. URL: <http://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/212> (дата звернення: 06.05.2022).

123. Коваль О. Сутність, структура та зміст правовідносин з приводу адміністрування податків та зборів. *Національний Юридический Журнал: Теорія і практика*. 2015. С. 53–56. URL: https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/53_56_Sutnist_struktura%20ta%20zmist%20pravovidnosin%20z%20privodu%20administruvannyapodatkiv%20ta%20zboriv.pdf (дата звернення: 07.07.2022).

124. Кожан В.В. Особисті права та свободи людини: загальнотеоретичне дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2016. 229 с. URL: <https://old.lpnu.ua/research/disscoun/d-3505219-0> (дата звернення: 21.04.2022).

125. Козаченко А.І. Історія розвитку конституціоналізму в Україні: навч. посібник. Полтава: «Астроя», 2020. 217 с.

126. Козюбра М.І. Загальна теорія права. Київ : Ваіте, 2015. 392 с. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/8/f/283756.pdf> (дата звернення: 21.04.2022).

127. Козюбра М.І. Право і людина: лінії взаємозв'язків та тенденції розвитку. *Наукові записки*. 2015. Т. 168. С. 3–9. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAun_2015_168_3 (дата звернення: 27.05.2022).

128. Колиба М. Свобода віросповідання : філософсько-правовий вимір : дис. ... д-ра філософії в галузі права : 081. Львів, 2020. 248 с. URL: http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/3676/1/koliba_d.pdf (дата звернення: 18.05.2022).

129. Компас : Посіб. з освіти з прав людини за участю молоді / П. Брандер та ін. 2-ге вид. Харків : «Право» 2020. 484 с. URL: <https://rm.coe.int/compass-2020-ukr-yfdua/1680a23873> (дата звернення: 25.05.2022).

130. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 12.05.2022).

131. Конвенція Співдружності Незалежних Держав про права та основні свободи людини. Ідентифікатор №997_070 / прийнята 26.05.1995 р., набрання чинності – 11.08.1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_070#Text (дата звернення: 21.02.2022).

132. Конституція Боснії и Герцеговіни : Конституція від 14.12.1995 р. URL: https://legalns.com/download/books/cons/bosnia_and_herzegovina.pdf (дата звернення: 01.06.2022).

133. Конституція Італійської Республіки : Конституція від 01.01.1948 р. URL: <https://legalns.com/download/books/cons/italy.pdf> (дата звернення: 06.06.2022)

134. Конституція Княжества Андорра : Конституція від 02.02.1993 р. URL: <https://legalns.com/download/books/cons/andorra.pdf> (дата звернення: 01.06.2022)

135. Конституція Королівства Іспанії : Конституція від 27.12.1978 р.
URL: <https://legalns.com/download/books/cons/spain.pdf> (дата звернення: 08.06.2022)
136. Конституція Португальської Республіки : Конституція від 02.04.1976 р. URL: <https://legalns.com/download/books/cons/portugal.pdf> (дата звернення: 01.06.2022).
137. Конституція Республіки Білорусь : Конституція від 15.03.1994 р.
URL: <https://legalns.com/download/books/cons/belarus.pdf> (дата звернення: 02.06.2022).
138. Конституція Республіки Македонія : Конституція від 17.11.1991 р.
URL: <https://legalns.com/download/books/cons/macedonia.pdf> (дата звернення: 06.06.2022)
139. Конституція Словачкої Республіки: Конституція від 01.09.1992 р.
URL: <https://legalns.com/download/books/cons/slovakia.pdf> (дата звернення: 09.06.2022)
140. Конституційне право : підручник / за заг. ред. О.С. Бакумова, Т.І. Гудзь, М.І. Марчука ; передм. М.І. Марчука. Харків, 2019. 484 с. URL: http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/10085/Konstytutsiine%20pravo_pidruchnyk_KhNUVS_2019.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 15.04.2022).
141. Конституційне право зарубіжних країн: навч. посібник / за заг. ред. В.О. Ріяки. 2-е вид., допов. і перероб. Київ: Юрінком Інтер, 2004. 544 с. URL: <http://dcmaup.com.ua/assets/files/konstitucijne-pravo-zarubizhnih-krain.pdf> (дата звернення: 11.05.2022).
142. Конституційне право України / за ред. проф. В.Ф. Погорілка; 2-е доопр. видання. Київ, 2000. 729 с.
143. Конституційне право України : навч. посіб. для підгот. до зовніш. незалеж. оцінювання. Харків : Право, 2021. 368 с.
144. Конституційне право України : навч. посібник [для підгот. до іспиту за кредитно-модульною сист. навчання]. 2-е вид., перероб. і доп. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2017. 293 с.

145. Конституційне право України : навч.-метод. посібник [Електронний ресурс] / за заг. ред. Д.С. Терлецького. Одеса : 2020. 242 с. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/12412/КПУ_НМП_2020.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 14.07.2022).

146. Конституційне право України: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. В.П. Колісника та Ю.Г. Барабаша. Харків: «Право», 2008. 416 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KNIGI_2009_2/KONST_PR_2008.pdf (дата звернення: 15.04.2022).

147. Конституційне право України: підручник для студентів вищих навчальних закладів / за ред. Ю.М. Тодики, доктора юридичних і політичних наук, професора В.С. Журавського. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. 544 с.

148. Конституційне право України: прагматичний курс : навч. посіб. / за заг. ред. М.В. Афанасьєвої, А.А. Єзерова ; тех. ред. Ю.Д. Батан. Одеса : Юридична література, 2017. 256 с.

149. Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік : від 07.10.1977 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001400-77#Text> (дата звернення: 26.06.2022).

150. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 20 квітня 1978 року №888-ІХ. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1978. № 18. С. 264–290.

151. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін. 2-ге вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2011. 1128 с. URL: <http://194.44.152.155/elib/local/r61.pdf> (дата звернення: 18.05.2022).

152. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 06.05.2022).

153. Коруц У. Міжнародний механізм реалізації права на справедливий судовий розгляд. *Національний Юридичний Журнал: Теорія І Практика*. 2016.

№ 12. С. 165–169. URL:
http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2016/6/part_2/35.pdf (дата звернення:
14.02.2022).

154. Котенко О.А. Правове регулювання в контексті дії права та його основоположних принципів. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 199–202. URL:
<http://dspace.nbuiv.gov.ua/handle/123456789/63846> (дата звернення: 09.08.2022).

155. Котляревська Г.М. Адміністративно-правове забезпечення механізму звернення громадян в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Запоріжжя, 2020. 434 с. URL:
http://phd.znu.edu.ua/page/dis/07_2020/Kotliarevska.pdf (дата звернення:
29.12.2021).

156. Кочура О.О. Європейський суд з прав людини в конституційно-правовому механізмі захисту прав і свобод громадян України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Харків, 2015. 20 с. URL:
<http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/2516> (дата звернення:
23.02.2022).

157. Кравченко В.В. Конституційне право України. Київ, 2000. 318 с.

158. Кравчук С. Теоретико-правові аспекти регулювання суспільних відносин. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2022. № 69. С. 31–36. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/254392/251622> (дата звернення: 30.08.2022).

159. Кретова І.Ю. Тлумачення права: доктрини, розвинуті Європейським судом з прав людини : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2015. 23 с. URL: http://nauka.nlu.edu.ua/download/diss/Kretova/a_Kretova.pdf (дата звернення: 23.02.2022).

160. Кривицький Ю. Норма права у механізмі правового регулювання: теоретико-правовий аспект. *Юридична Україна*. 2008. № 10. С. 8–13.

161. Кривицький Ю. Спеціалізовані норми права в механізмі правового регулювання : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2010. 260 с.

162. Криворучко Л.С. Роль системи міжнародного співробітництва в підвищенні рівня захисту прав людини в Україні. *Вісник Запорізького*

національного університету. 2012. № 3. С. 33–40. URL: <http://www.law.journalsofznu.zp.ua/archive/visnik-3-2012/4.pdf> (дата звернення: 21.02.2022).

163. Крижановський А.Ф., Крестовська Н.М., Матвеева Л.Г., Скуріхін С.М., Іванчук В.Є. Загальна теорія права та держави : навчально-методичний посібник для здобувачів вищої освіти Національного університету «Одеська юридична академія», факультетів: ФПС, СПФ, ФМПВ [Електронне видання]. Одеса : Фенікс, 2022. 258 с. (Сер. «Навчально-методичні посібники»). URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/16059> (дата звернення: 25.04.2022).

164. Крижановський В.Я. Конституційно-правові засади судового захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні : автореф. дис. ... канд. юр. наук : 12.00.02. Одеса, 2013. 22 с. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/1764> (дата звернення: 14.01.2022).

165. Крикливенко Б. Ютуб-канал «Освітній дім прав людини в Чернігові» тема відео «Національна система захисту прав людини»: https://www.youtube.com/watch?v=NHV_xCutC-E (початок 03 хв. 10 сек.) (дата звернення: 14.01.2022 року).

166. Кузенко У. І. Загальна декларація прав людини як джерело універсальних міжнародно-правових стандартів прав людини. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2020. № 9 (21). С. 36–42. URL: https://visnyk.iful.edu.ua/wp-content/uploads/2020/10/36-42_Кузенко.pdf (дата звернення: 25.05.2022).

167. Кузьменко Я.П. Теоретико-правові засади права людини на життя : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2015. 24 с. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/7161/Kusmenko.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 11.05.2022).

168. Куракін О. Особливості предмета правового регулювання. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 3. С. 28–33. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2015_3_8 (дата звернення: 10.08.2022).

169. Куракін О. Поняття і зміст нормативно-правового регулювання як юридичного явища. *Держава та регіони. Серія : Право*. 2013. № 3. С. 10–15. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/drp_2013_3_4 (дата звернення: 29.08.2022).

170. Курінний Є. Об'єкт права: доктринальні питання визначення категорії. *Право України*. 2003. № 10. С. 33–39.

171. Кучинська О.П., Іванов М.С. Механізм забезпечення прав людини в кримінальному провадженні: поняття і складові елементи. *Право і Суспільство*. 2018. № 2. С. 236–242. URL: http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/7797/1/%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%20%D1%96%20%D1%81%D1%83%D1%81%D0%BF%D1%96%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE%20%E2%84%962_p236-242.pdf (дата звернення: 13.01.2022).

172. Кушніренко О., Мічківський Р. Проблемні аспекти дотримання права на конфіденційність, приватність в умовах карантинних обмежень. *Форум права*. 2021. № 4. С. 37–47. URL: https://forumprava.pp.ua/files/037-047-2021-4-FP-Kushnirenko,Michkivskyi_6.pdf (дата звернення: 18.05.2022).

173. Лепех Л.Л. Ознаки правового регулювання (в контексті діалектики його соціальної та юридичної ефективності). *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 3–2. С. 37–40. URL: http://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/09/3-2_2013.pdf (дата звернення: 29.08.2022).

174. Лепех Л. Соціальна та юридична ефективність механізму правового регулювання : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2019. 234 с. URL: <https://ena.lpnu.ua/handle/ntb/55006> (дата звернення: 29.08.2022).

175. Лисюк І., Пархоменко Н. Норма права як важливий регулятор суспільних відносин. *Правове регулювання суспільних відносин в умовах демократизації Української держави* : матеріали II Міжнар. науково-практ. конф., м. Київ, 14–15 берез. 2012 р. Київ, 2012. С. 34–36. URL: http://fsp.kpi.ua/wp-content/uploads/2015/03/yursbornik_2012.pdf (дата звернення: 10.08.2022).

176. Лось І. Українська радянська енциклопедія. Київ : Книжково-журн. ф-ка Головополіграфвидаву Мін.культури УРСР, 1963. Т. 13. 563 с.

177. Лотюк О. Особливості механізму конституційно-правового регулювання громадянського суспільства. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2013. № 1. С. 92–101. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vvru_2013_1_10 (дата звернення: 29.08.2022).

178. Любчик О.А. Конституційне право : навчально-методичний посібник для підготовки до іспиту за кредитно модульною системою. Сєверодонецьк : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2019. 342 с. URL: <https://dspace.lduvs.edu.ua/bitstream/123456789/150/1/%D0%9B%D1%8E%D0%B1%D1%87%D0%B8%D0%BA%20%D0%9E.%D0%90..pdf> (дата звернення: 12.07.2022).

179. Лялюк О.Ю. Державний апарат як елемент механізму реалізації публічної влади. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*: зб. наук. пр. 2012. Вип. 23. С. 81–93. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/2012> (дата звернення: 10.01.2022).

180. Мазурчак О.В. Структура інституту звернень громадян. *Університетські наукові записки*. 2011. № 1. С. 279–282. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2011_1_48 (дата звернення: 27.12.2021).

181. Майданик О.О. Конституційне право України : підручник. Київ : Алерта, 2011. 380 с. URL: https://www.socosvita.kiev.ua/sites/default/files/Maid_2011_1.pdf (дата звернення: 17.04.2022).

182. Майданник О.О. Інститут омбудсмена у механізмі забезпечення прав людини в Україні. *Адвокат*. 2010. № 7. С. 12–16. URL: https://www.socosvita.kiev.ua/sites/default/files/Maid_adv_2010_7_1.pdf (дата звернення: 11.01.2022).

183. Майкут Х. Право на свободу та право на особисту недоторканність у контексті нормативного забезпечення та прецедентної практики Європейського суду з прав людини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 4. С. 243–247. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2021/60.pdf (дата звернення: 12.05.2022).

184. Макаренко Л.О. Реалізація права в контексті мети правового регулювання. *Правове регулювання суспільних відносин в умовах демократизації Української держави* : матеріали II Міжнар. науково-практ. конф., м. Київ, 14–15 берез. 2012 р. Київ, 2012. С. 34–36. URL: http://fsp.kpi.ua/wp-content/uploads/2015/03/yursbornik_2012.pdf (дата звернення: 10.08.2022).

185. Малишев Б.В. Загальна Декларація прав людини 1948 року та сучасне праворозуміння. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2012. 3 (11). С. 147–160. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Visnyk_Vyschoi_rady_iustytsii/2012_N3_11.pdf (дата звернення: 24.05.2022).

186. Маляренко В.Т. Про недоторканність житла та іншого володіння особи як засаду кримінального судочинства. *Верховний Суд України*. URL: [https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/75488B020FF6EC46C2257AF4003AE4E0?OpenDocument](https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/75488B020FF6EC46C2257AF4003AE4E0?OpenDocument) (дата звернення: 12.05.2022).

187. Мамон Ю. У США відновлюють смертну кару на федеральному рівні: аргументи за і проти. *Голос Америки*. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/ssha-smertna-kara/5021734.html> (дата звернення: 06.02.2022).

188. Маркуш М. Статус Конституційного Суду України і вплив його рішень на захист прав людини. *Права людини і національна безпека: роль органу конституційної юрисдикції*: зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. 2019. С. 165–181. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/prava_lyudyny_i_nac._bezpeka_0_0.pdf. (дата звернення 17.01.2022).

189. Марцеляк О.В. Функції омбудсмана. *Право і Безпека*. 2003. Т. 2, № 4. С. 61–67. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2003_2_4_15 (дата звернення: 13.01.2022).

190. Мацелик Т. Суб'єктивне публічне право як юридичний феномен. *Юридичний вісник*. 2011. № 3 (20). С. 67–71.

191. Мацькевич М. Генеза прав людини: правовий та філософський аспекти. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх*

справ. 2014. № 4. С. 54–66. URL: https://www.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/visnyky/nvsvy/04_2014/14mmtfa.pdf (дата звернення: 23.05.2022).

192. Медвідь А.Б. Права людини на життя, свободу та справедливий суд за Європейською конвенцією 1950 року і конституцією України: проблеми регламентації та тлумачення : автореф. дис. ... канд. юр. наук : спец. 12.00.02. Ужгород, 2020. 39 с. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/get/29062> (дата звернення: 06.02.2022).

193. Мельник М. Не слід допускати невинуватого втручання у конституційне регулювання заради вирішення питань, які можна врегулювати «звичайними» актами законодавства. *Українське юридичне товариство*. URL: <https://justice.org.ua/politika-i-pravo-podiji-fakti-komentari/> (дата звернення: 08.08.2022).

194. Мельник П. Функції та методи конституційного права України. *Materials of the X International scientific and practical conference Scientific horizons – 2014*. 2014. Т. 4. С. 26–28. URL: <https://er.nau.edu.ua/bitstream/NAU/12707/1/Мельник.pdf> (дата звернення: 17.08.2022).

195. Мельник Ю.В. Адміністративно-правовий статус суб'єктів податкових правовідносин : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2020. 202 с.

196. Мельничук Т., Януцевич Т. Як у Білорусі страчують засуджених і що відбувається з їхніми родинami. *BBC News/Україна*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-52675905> (дата звернення: 05.06.2022).

197. Миколаєнко Ю. Права людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в основних концепціях сучасного праворозуміння. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. 2018. № 5(17). С. 101–106.

198. Миколаєнко Ю. Теоретико-правові засади реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2019. 19 с. URL:

https://library.krok.edu.ua/media/library/category/disertatsiji-avtoreferati-vidguki/mykolaienko_2019-aref.pdf (дата звернення: 17.05.2022).

199. Мироненко О. М. Історія Конституції України. Київ, 1997. 60 с. (Бчка «Нова Конституція України»). URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Myronenko_Oleksandr/Istoriia_Konstytutsii_Ukrainy.pdf?PHPSESSID=9715k7j7vgue3mjcs2mjp2aba0 (дата звернення: 24.06.2022).

200. Миронов Н.М. Межамериканская система защиты прав человека: генезис и основные институты. *Международное публичное и частное право*. 2009. № 5. С. 33. (дата звернення: 12.02.2022).

201. Мищак І.М. Деякі питання удосконалення контрольної функції парламенту. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2010. № 3. С. 37-43. URL: <http://instzak.rada.gov.ua/uploads/documents/31203.pdf> (дата звернення: 12.01.2022).

202. Міжнародне право: навч. посібник / за ред. М. В. Буроменського. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 336 с. URL: <http://194.44.152.155/elib/local/sk744109.pdf> (дата звернення: 29.05.2022).

203. Міжнародний білль про права людини. Виклад фактів. *Харківська правозахисна група*. Харків: Фоліо, 2004. 62 с. URL: <http://library.khpg.org/files/docs/N02.pdf> (дата звернення: 31.05.2022).

204. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 29.05.2022).

205. Міжнародні стандарти прав людини у правоохоронній діяльності : практикум / Боняк В.О., Завгородній В.А., Перепьолкін С.М., Філяніна Л.А., Христова Ю.В. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. Справ, 2014. 284 с. URL: <https://dduvs.in.ua/wp-content/uploads/files/Structure/library/student/pmpapl010914o.pdf> (дата звернення: 26.06.2022).

206. Міхневич Л. Конституційне право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції окремих категорій осіб. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 4. С. 102–106.

207. Москальчук К.М. Структура змісту суб'єктивних прав людини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2013. Вип. 6–2. С. 75–78. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2013_6-2%281%29_21 (дата звернення: 28.07.2022).

208. Надьон В.В. Суб'єктивний обов'язок як елемент змісту цивільних правовідносин : монографія. Харків : Право, 2017. 392 с.

209. Назаров В.В. Право особи на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції та його обмеження у кримінальному провадженні. *Вісник Академії адвокатури України*. 2009. Число 1. С. 119–125. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vaau_2009_1_19 (дата звернення: 13.05.2022).

210. Наливайко Л. Конспект лекцій з дисципліни «Конституційне право України» : конспект лекцій. Дніпро : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2016. 482 с. URL: <https://dduvs.in.ua/wp-content/uploads/files/Structure/library/student/lectures/1108/1.1.pdf> (дата звернення: 15.07.2022).

211. Наливайко Л. Р. Державний лад України: теоретико-правова модель : монографія. Харків : Право, 2009. 598 с. URL: <https://er.dduvs.in.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/1998/%D0%9D%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B2%D0%B0%D0%B9%D0%BA%D0%BE%20%D0%9B.%D0%A0.%D0%BC%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%96%D1%8F.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 04.01.2022).

212. Наливайко Л.Р. Конспект лекцій з дисципліни «Теорія держави і права» : конспект лекцій. Дніпро : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2016. 544 с. URL: <https://dduvs.in.ua/wp->

звернення: 04.01.2022).

213. Наливайко Л.Р., Орешкова А.Ф. Критерії класифікації та види гарантій прав і свобод внутрішньо переміщених осіб. *Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні* : матеріали XVIII Всеукр. науково-практ. конф., м. Дніпро, 28 лют. 2020 р. 2020. С. 16–21. URL: <https://dduvs.in.ua/wp-content/uploads/files/Structure/science/publish/n/2.pdf> (дата звернення: 05.01.2022).

214. Наливайко Л.Р., Степаненко К.В. Міжнародно-правові стандарти прав людини: навч. посібник. Дніпро: ДДУВС, 2019. 184 с. URL: https://er.dduvs.in.ua/bitstream/123456789/3716/1/%D0%9C%D0%9F%D0%A1%D0%9F%D0%9B%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D1%87.%20%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA_05.06.19.pdf (дата звернення: 31.01.2022).

215. Нелін О. Конституційний механізм захисту основних прав і свобод людини і громадянина в правовій доктрині України. *Юридична Україна*. № 5–6. 2016. С. 9–14. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/urykr_2016_5-6_4 (дата звернення: 16.01.2022).

216. Ніколайчук В.С. Роль омбудсмена у забезпеченні прав людини: автореф. дип. роботи на здобуття, освітнього ступеня «Магістр»: спец. 081 «Право». Миколаїв, 2021. 13 с. URL: <https://krs.chmnu.edu.ua/jspui/handle/123456789/1626> (дата звернення: 13.01.2022 року).

217. Нікольська О.В. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини у механізмі захисту прав і свобод людини та громадянина. *Правничий часопис Донецького університету*. 2014. №1/2 (31). С. 9–14. URL: <https://jpch.donnu.edu.ua/article/view/2740> (дата звернення: 11.01.2022).

218. Новіцький В.В. Юридичні гарантії прав людини: порівняльно-правовий аналіз : дис. ... д-ра філософії в галузі права : 081. Київ, 2021. 255 с. URL: <http://idpnan.org.ua/files/2021/novitskiy-v.v.-yuridichni-garantiyi-prav-lyudini-porivnyalno-pravoviy-analiz.pdf> (дата звернення: 01.02.2022).

219. Овчаренко С.В. Гуманітарна та культурна політика [Електронний ресурс] : навч. посіб. Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2013. 152 с. URL: <http://www.oridu.odessa.ua/9/buk/ovcharenko.pdf> (дата звернення: 30.05.2022).

220. Організація судових та правоохоронних органів: підручник / за ред. І.Є. Марочкіна. Харків: Право, 2013. 448 с. URL: https://law.sspu.edu.ua/files/documents/books/library/4/marochkin_organizaciya_sud_ta_pravoohoronnih_organiv.pdf (дата звернення 20.01.2022).

221. Орос М.М., Бисага Ю.М., Берч В.В., Дешко Л.М., Нечипорук Г.Ю. Право народу на спротив: конституційно-правове дослідження: монографія. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2020. 232 с.

222. Основи економічної теорії: підручник / За заг. ред. д-ра екон. наук, проф. Л.С. Шевченко. Харків: Право, 2008. 448 с. URL: https://www.pdmu.edu.ua/storage/kf_med/docs/JDsRWHOUngYL1OGO0XUoMe8YDvHbOhZbfwHK7ugy.pdf (дата звернення 31.12.2021).

223. Основи міжнародно-правових стандартів прав людини : навч.-метод. посібник / за ред. О.В. Бігняка. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2019. 168 с.

224. Основи публічного права України : навч. посібник / за заг. ред. А.Ю. Олійника, М.І. Кагадія. Київ : КНУТД; Дніпро : Ліра ЛТД, 2017. 448 с. URL: https://er.knutd.edu.ua/bitstream/123456789/9021/6/20180418_OPPU_NP.pdf (дата звернення: 28.05.2022).

225. Остапенко В.В. Поняття та система судових гарантій конституційних прав людини. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. С. 22–28. URL: http://nvppp.in.ua/vip/2016/2/tom_4/7.pdf (дата звернення 19.01.2022).

226. Ошкадеров І. Концептуальні передумови розвитку прав людини в Україні. *Право і суспільство*. 2017. № 4. С. 23–27. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2017/4_2017/part_1/7.pdf (дата звернення: 24.06.2022).

227. Павлова Л.В. Применение международных стандартов в области прав человека в процессе отправления правосудия. *Рекомендации по более*

широкому применению международных стандартов в области прав человека в процессе отправления правосудия в Республике Беларусь: отчеты национальных и международных экспертов проекта международной технической помощи «Содействие более широкому применению международных стандартов в области прав человека в процессе отправления правосудия в Республике Беларусь». Минск: Рейнплац, 2009. С. 216–229.

228. Панкевич О. Державне право зарубіжних держав. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2018. 260 с.

229. Парламент Республіки Молдова. Конституція Республіки Молдова. *Вікіджерела*. URL: https://uk.wikisource.org/wiki/Конституція_Республіки_Молдова (дата звернення: 01.06.2022).

230. Парламентський контроль: практичні поради та рекомендації для підвищення ефективності. *Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй*. URL: https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/library/democratic_governance/manual-parliamentary-oversight-practical-advice-and-recommendations-for-improving-efficiency.html (дата звернення: 11.01.2022).

231. Перепелиця А.В. Конституційно-правові відносини. *Сучасний конституціоналізм: проблеми теорії та практики* (до 20-ї річниці Конституції України): матеріали наукового семінару (24 червня 2016 р.) / упор. М. В. Ковалів. – Львів: ЛьВДУВС, 2016. С. 265–269. URL: https://www.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/biblioteka/nauk_konf/seminar_24_06_2016.pdf (дата звернення: 14.07.2022).

232. Перепьолкін С., Жовтоніжко Л. Феномен Загальної декларації прав людини. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 3. С. 43–47. URL: <https://er.dduvs.in.ua/bitstream/123456789/2782/1/8.pdf> (дата звернення: 25.05.2022).

233. Петрів І.М. Захист прав людини і громадянина як одна з провідних функцій Конституційного Суду України. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні*

науки. 2012. Т. 129. С. 75–78. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAun_2012_129_18 (дата звернення: 14.01.2022).

234. Петрів І.М. Удосконалення механізму реалізації державної політики в системі органів влади конституційної юрисдикції : дис. ... канд. держ. упр. : 25.00.02 Харків, 2020. 234 с. URL: <https://nuczu.edu.ua/images/topmenu/science/spetsializovani-vcheni-rady/disPetriv.pdf> (дата звернення: 17.01.2022).

235. Петрів І.М. (2020). Удосконалення державного механізму захисту прав людини і громадянина через призму діяльності Конституційного Суду України. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2020. № 3. С. 128–135. URL: <https://instzak.com/index.php/journal/article/view/1823> (дата звернення: 17.01.2022).

236. Пильгун Н., Вінічук О. Проблеми реалізації та захисту прав і свобод людини та громадянина в Україні. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. 2018. № 1(17). С. 1–14. URL: <https://lj.oa.edu.ua/articles/2018/n1/18pnhvu.pdf> (дата звернення: 23.06.2022).

237. Погорілко В., Федоренко В. Конституційне право України : підручник. Київ : Прав. єдність, 2010. 432 с. URL: https://pidru4niki.com/1584072016682/pravo/konstitutsiyne_pravo_ukrayini (дата звернення: 15.08.2022).

238. Поличко Т.В. Соціальність та структуризація як властивість конституційних норм. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Т. 2, 2 (23). С. 46–50. URL: http://pjuv.nuoua.od.ua/v2-2_2018/11.pdf (дата звернення: 01.09.2022).

239. Поличко Т.В., Бисага Ю.М., Берч В.В., Дешко Л.М., Нечипорук Г.Ю., Петрецька Н.І. Верховенство конституційних норм у національній системі права: Монографія. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2020. 220 с. URL: <https://ccu.gov.ua/library/verhovenstvo-konstytuciynyh-norm-u-nacionalniy-systemi-prava> (дата звернення: 20.04.2022).

240. Положення про Комісію з прав людини Співдружності Незалежних Держав. *Ідентифікатор №997_418* / затвердж. Рішенням Ради глав держав

СНД про затвердження Положення про Комісію з прав людини СНД від 24.09.1993 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_418#Text (дата звернення: 21.02.2022).

241. Права людини в Україні – 2004. Доповідь правозахисних організацій / за ред. Є.Захарова, І.Рапп, В.Яворського. Худож.-оформлювач Б.Захаров / Українська Гельсінська спілка з прав людини. Харків: Фоліо, 2005. 312 с. URL: <https://helsinki.org.ua/files/docs/1117296126.pdf> (дата звернення: 11.03.2022).

242. Права людини в Україні та у зарубіжних країнах: проблеми теорії та нормативно-правової регламентації :колективна монографія / за заг. ред. Н.В. Мішиної. Львів-Торунь: Ліга-Прес, 2020. 392 с. URL: <http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/view/116/1356/3013-1> (дата звернення: 06.08.2022).

243. Права людини в Україні: проблеми та перспективи розвитку. *Правова держава*. 2017. № 26. С. 33–40. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Prav_2017_26_8 (дата звернення: 21.06.2022).

244. Права людини у міжнародному праві : підручник / за заг. ред. канд. юрид. наук, доцента А. В. Войціховського; [Бакумов О.С., Варунц Л.Д., Войціховський А.В., Гудзь Т.І. та ін.]; передм. А.В. Войціховський. Харків : ООО «Планета-Принт», 2021. 404 с. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/11349> (дата звернення: 26.05.2022).

245. Правознавство: підручник. Київ, 2003. 236 с. (Юрінком Інтер). URL:<http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/76/1/sydovi%20i%20pravooxor.pdf> (дата звернення 20.01.2022).

246. Приходько Х.В. Проблеми визначення юридичного факту як самостійного елемента механізму конституційно-правового регулювання. *Вісник Запорізького національного університету. Серія: Юридичні науки*. Запоріжжя, 2009. № 1. С. 56–62. URL: <http://www.law.journalsofznu.zp.ua/archive/visnik-1-2009/1-2009.pdf> (дата звернення: 03.08.2022).)

247. Прієшкіна О. В. Права людини в Україні: проблеми та перспективи розвитку. *Правова держава*. 2017. № 26. С. 33–40. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Prav_2017_26_8 (дата звернення: 12.01.2022).

248. Про Конституційний Суд України : Закон України № 2136-VIII від 13.07.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text> (дата звернення: 17.01.2022).

249. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 31. Ст. 545. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення 21.01.2022).

250. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23.12.1997 №776/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 20. ст. 99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 12.01.2022 року).

251. Проблеми сучасної конституціоналістики : навчальний посібник. Випуск 1. (Вступ та наукова редакція доктора юридичних наук, професора НУ «ОЮА» М.П. Орзіха). *Бка журналу «Юридичний вісник»*. Серія: *Навчальні посібники*. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 268 с. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/5596/%D0%9F%D0%A1%D0%9A-1%D1%83%D0%BA%D1%80.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 20.01.2022).

252. Проєкт восьмої періодичної доповіді України про виконання положень Міжнародного пакту про громадянські та політичні права / Міністерство юстиції України. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/gromadski-obgovorennya-proektu-dopovidi-provikonannya-mijnarodnogo-paktu-pro-gromadyanski-ta-politichni-prava> (дата звернення: 10.08.2022).

253. Протокол № 13 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який стосується скасування смертної кари за всіх обставин : Протокол від 28.11.2002 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_180#Text (дата звернення: 09.02.2022).

254. Протокол № 6 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який стосується скасування смертної кари : Протокол ратифік. 22.02.2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_802#Text (дата звернення: 09.02.2022).

255. Протокол до Африканської хартії прав людини і народів про створення Африканського суду з прав людини і народів (прийнятий у 1998 році, набрав чинність у січні 2004 року) (стаття 28, переформульовано). URL: <http://hrlibrary.umn.edu/instree/protocol-africancourt.pdf> (дата звернення: 17.02.2022)

256. Рабінович П. М. Міжнародні стандарти прав людини (загальнотеоретична характеристика). *Право України*. 2015. № 10. С. 58–66. URL: https://pravoua.com.ua/ua/store/pravoukr/pravo_ukr_10_15/ (дата звернення: 02.02.2022).

257. Рабінович П. М. Міжнародні стандарти прав людини: властивості, загальне поняття, класифікація. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. 1 (84). С. 19–29. URL: http://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/ilovepdf_com-19-29.pdf (дата звернення: 02.02.2022).

258. Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права: навч. посібник. Львів : Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2021. 256 с. URL: https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/04/Posibnyk_maket_2021_2.pdf (дата звернення: 26.04.2022).

259. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібник. Вид. 9-е, зі змінами. Львів: Край, 2007. 192 с. URL: https://lvivpravo.at.ua/_id/3/312_-2007--2.pdf (дата звернення: 26.04.2022).

260. Рабінович С.П., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина: навч. посіб. Київ: Атіка, 2004. 464 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/POSIBNIKI_2010/RABINOVICH_2004.pdf (дата звернення: 22.12.2021).

261. Радзієвська В.В. Забезпечення прав і свобод людини – основна функція конституційного Суду України. *Наукові записки Інституту*

законодавства Верховної Ради України. 2012. № 5. С. 25–29. URL: <https://instzak.com/index.php/journal/article/view/921> (дата звернення:17.01.2022).

262. Ребезюк В.М. Сучасний механізм судового захисту прав, свобод та законних інтересів людини – гарантія забезпечення законності. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2018. № 3. С. 11–14. URL: <http://www.sulj.oduvs.od.ua/3-2018> (дата звернення 19.01.2022).

263. Редакція ВУЕ Азійсько-Тихоокеанська Декларація людських прав індивідів і народів 1988. *Велика українська енциклопедія*. URL: [https://vue.gov.ua/Азійсько-Тихоокеанська Декларація людських прав індивідів і народів 1988](https://vue.gov.ua/Азійсько-Тихоокеанська_Декларація_людських_прав_індивідів_і_народів_1988) (дата звернення: 08.02.2022).

264. Ремех Т.О. Права людини в Україні: підручник для 10–11 класів суспільно-гуманітарного напрямку загальноосвітніх навчальних закладів. Київ : Інститут педагогіки НАПН України, 2011. 163 с.

265. Репецький В.М. Міжнародне публічне право : підручник. Київ: Знання, 2012. 437 с. URL: <https://westudents.com.ua/glavy/65340-2-regonaln-sistemi-zahistu-prav-lyudini-.html> (дата звернення: 23.02.2022).

266. Рибіцький С. Громадські правозахисні організації як суб'єкти захисту прав і свобод громадян. *Право і суспільство*. 2013. № 3. С. 78–82. URL: http://www.pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2013/3_2013/12.pdf (дата звернення: 04.05.2022).

267. Рижук Ю. Філософія природного права в системі загально-правових засад доктрини прав людини. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2017. Т. 1. № 3. С. 25–29.

268. Римаренко С. Ю. Індивідуальні та колективні права: етнополітичний контекст : монографія. Київ : Світогляд, 2013. 245 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/709586/1/S.%20Rymarenko%20book.pdf> (дата звернення: 08.02.2022).

269. Різак І.М., Бисага Ю.М., Палінчак М.М., Чечерський В.І., Белов Д.М. Право громадян на звернення до органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій та їх службових осіб.

Ужгород,

2004.

50 с.

URL:

<https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/5105/1/%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%20%D0%BD%D0%B0%20%D0%B7%D0%B2%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F->

[%D0%BC%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B4.pdf](https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/5105/1/%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%20%D0%BD%D0%B0%20%D0%B7%D0%B2%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F-%D0%BC%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B4.pdf) (дата звернення: 27.12.2021).

270. Рішення Великої палати Конституційного Суду України від 22.05.2018 р. у справі № 1-4/2018(2792/15). URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-18#Text> (дата звернення: 12.05.2022).

271. Рішення Європейського суду з прав людини по справі «L.C.B. проти Сполученого Королівства» (L.C.B. v. the United Kingdom) (Заява №4/1997/798/1001). Страсбург, від 9 червня 1998 року. URL:

<https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22%3A%5B%22001-58176%22%5D%7D> (дата звернення: 09.02.2022).

272. Рішення Європейського суду з прав людини по справі «Аль-Саадун та Муфзі проти Сполученого Королівства» (Al-Saadoon i Mufdhi v. The United Kingdom) (Заява № 61498/08). Страсбург, 02 березня 2010 року року. URL:

<https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22%3A%5B%22001-97575%22%5D%7D> (дата звернення: 09.02.2022).

273. Рішення Європейського суду з прав людини по справі «Абдулсамет Яман проти Туреччини» (Abdülsamet Yaman v. Turkey) (Заява № 32446/96).

Страсбург, 02 листопада 1995 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%5B%22001-67228%22%5D%7D> (дата звернення: 14.02.2004).

274. Рішення Європейського суду з прав людини по справі «ВО проти Франції» (VO v. France) (Заява №53924/00). Страсбург, 08 липня 2004 року.

URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22%3A%5B%22001-61887%22%5D%7D> (дата звернення: 09.02.2022).

275. Рішення Європейського суду з прав людини по справі «Гарькавий проти України» (Заява №25978/07). Страсбург, 18 лютого 2010 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_544#Text (дата звернення: 12.05.2022).

276. Рішення Європейського суду з прав людини по справі «Мак-Канн та інші проти Сполученого Королівства» (McCann v. The United Kingdom) (Заява №18984/91) Страсбург, 27 вересня 1995 року. URL: http://aau.edu.ua/static/pdf/art2_judg1.pdf (дата звернення: 09.02.2022).

277. Рішення Європейського суду з прав людини по справі «Прітті проти Сполученого Королівства» (Case of Pretty v. The United Kingdom) (Заява №2346/02) Страсбург, 29 квітня 2002 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_210#Text (дата звернення: 09.02.2022).

278. Рішення Європейського суду з прав людини по справі «Тарбук проти Хорватії» (Tarbuk v. Croatia) (Заява № 31360/10). Страсбург, 11 грудня 2012 року року. URL: https://www.iacoviello.it/wp-content/uploads/2018/07/2012_12_11_Tarbuk_Croatia_inglese.pdf (дата звернення: 14.02.2022).

279. Рішення Конституційного Суду України від 01.06.2016 р. у справі № 1-1/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16#n23> (дата звернення: 12.05.2022).

280. Рішення Конституційного Суду України від 11.10.2011 р. у справі № 1-28/2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-11#Text> (дата звернення: 12.05.2022).

281. Рішення Конституційного Суду України від 20 січня 2012 р. № 2-рп/2012 у справі за конституційним поданням Жашківської районної ради Черкаської області щодо офіційного тлумачення положень частин першої, другої статті 32, частин другої, третьої статті 34 Конституції України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-12> (дата звернення: 13.11.2020).

282. Рішення Конституційного Суду України від 29.12.1999 р. у справі № 1-33/99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-99#Text> (дата звернення: 11.05.2022).

283. Рішення Конституційного Суду України від 31.05.2011 р. у справі № 1-18/2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-11#Text> (дата звернення: 12.05.2022).

284. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадян Проценко Р. М., Ярошенко П. П. та інших громадян щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 Конституції України (справа за зверненнями жителів міста Жовті Води): від 25.12.1997 р., № 9-зп. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-97#Text> (дата звернення: 14.01.2022).

285. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 120, частини шостої статті 234, частини третьої статті 236 Кримінально-процесуального кодексу України (справа про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора) від 30.01.2003 р. №3 – рп / 2003. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-03> (дата звернення: 20.01.2022).

286. Рішення Міжамериканського суду з прав людини по справі «Барріос Альтос проти Перу» (Barrios Altos v. Peru), 14 березня 2001 року. URL: https://www.corteidh.or.cr/corteidh/docs/casos/articulos/seriec_75_ing.pdf (дата звернення: 14.02.2022).

287. Сабура С. Реалізація суб'єктивного права на творчість (цивільноправовий аспект) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2021. 255 с. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/15240/Дисертація%20Сабура%2003.pdf?sequence=3&isAllowed=y> (дата звернення: 29.07.2022).

288. Савчин М.В. Конституційне право України : підручник / відп. ред. М.О. Баймуратов. Київ: Правова єдність, 2009. 1008 с.

289. Сакара Н.Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах : монографія. Харків : Право, 2010. 256 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/MONOGRAFIJ_2010/Sakara_2010.pdf (дата звернення: 14.01.2022).

290. Сарсембаев М. Международные стандарты защиты прав человека и их имплементация в судебных решениях : навч. посіб. Астана : ТОО «Жаркын Ко», 2016. 142 с. URL: <https://www.gcedclearinghouse.org/sites/default/files/resources/190256rus.pdf> (дата звернення: 05.06.2022).

291. Світовий маніфест правового гуманізму. Загальна декларація прав людини як основа міжнародного та національного правозахисту: монографія / за ред. проф. П.М. Рабіновича. *Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України*. Львів: БФ «Медицина і право», 2018. Вип. 33. 180 с. (Серія І. Дослідження та реферати). URL: http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/2630/1/Vypusk_33.pdf (дата звернення: 03.05.2022).

292. Селіванов А. Сучасні реалії здійснення конституційного правосуддя: теорія і практика. *Вісник Конституційного Суду України*. 2021. № 2. С. 92–98. URL: <https://ccu.gov.ua/library/suchasni-realiyi-zdiysnennya-konstytuciynogo-pravosuddya-teoriya-i-praktyka> (дата звернення: 18.01.2022).

293. Сироїд Т. Л., Фоміна Л. О. Міжнародний захист прав людини : навч. підруч. Харків : Право, 2019. 310 с. URL: https://pravo-izdat.com.ua/image/data/Files/539/_Miznarodnij%20zahist%20prav%20ludini_NP_v_nutri.pdf (дата звернення: 26.05.2022).

294. Сінькевич О.В. Функції конституційного права та функції інших галузей права: порівняльно-правовий аналіз. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 3. С. 105–108. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2016_3_26 (дата звернення: 07.08.2022).

295. Сінькевич О.В. Функції конституційного права як галузі права України : монографія. Київ: Видавництво Ліра-К, 2020. 462 с. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/library/sinkevych_o._v._funkciyi_konstytuciynogo_prava_yak_galuzi_prava_ukrayiny_monografiya.pdf (дата звернення: 01.09.2022).

296. Сітарський С.М. Економіка та держава. *Економіка та держава*. 2014. № 9. С. 117–123. URL: <http://www.economy.in.ua/?op=1&z=2927&i=27> (дата звернення: 03.01.2022).
297. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник. Харків: Консум, 2001. 656 с. URL: https://dut.edu.ua/uploads/1_948_39072050.pdf (дата звернення: 22.04.2022).
298. Скрипнюк О. В. Курс сучасного конституційного права України : академ. вид. Харків : Право, 2009. 468 с.
299. Скрипнюк О.В. Універсальність Конституції України як джерела права. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2010. № 4. С. 35–39. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnaru_2010_4_9 (дата звернення: 06.05.2022).
300. Словник іншомовних слів / за ред. О.С.Мельничука. Київ, 1974. 776 с.
301. Слома В. Право на життя як особисте немайнове право фізичної особи. *Юридичний вісник*. 2012. № 1(22). С. 77–81.
302. Совет по правам человека. Национальный доклад, представленный в соответствии с пунктом 15 а) Приложения к резолюции 5/1 Совета по правам человека. Женева, 2009. 33 с. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/lib-docs/HRBodies/UPR/Documents/Session4/SN/A_HRC_WG6_4_SEN_1_R.PDF (дата звернення: 13.06.2022).
303. Соколенко О.Л. Правоохоронні органи: поняття та ознаки. *Вісник Запорізького національного університету*. 2012. 4 (II). URL: [http://law.journalsofznu.zp.ua/archive/visnik-4-2012-2/4\(2\)-2012.pdf#page=25](http://law.journalsofznu.zp.ua/archive/visnik-4-2012-2/4(2)-2012.pdf#page=25) (дата звернення: 05.01.2022).
304. Сопілко І.М. Конституційний процес в Україні: історія і сучасність. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2011. № 3. С. 72–75. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npnauc_2011_3_17 (дата звернення: 24.06.2022).
305. Сорока С. Конституційне право на свободу та особисту недоторканість: нормативно-правове регулювання. *Юридичний науковий*

електронний журнал. 2020. № 7. С. 62–64. URL: http://www.lsej.org.ua/7_2020/16.pdf (дата звернення: 12.05.2022).

306. Специфіка конституційно-правових відносин в Україні. Вісник Академії правових наук України. 2010. № 3. С. 59–68. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapny_2010_3_7 (дата звернення: 11.07.2022).

307. Ставичний П.І. Взаємозалежність між застосуванням принципу верховенства права та урахуванням судової практики Європейського суду з прав людини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2011. № 16. С. 52–55.

308. Ставичний П.І. Внутрішньодержавні інституції захисту громадянських прав. *Конституційно-правові механізми реалізації та захисту прав людини і громадянина в умовах війни: світовий досвід та Україна* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Ужгород, 26 трав. 2022 р. Ужгород, 2022. С. 79–85.

309. Ставичний П.І. Громадянські права та механізми їх захисту. *Роль періодичних юридичних видань у формуванні правової держави: зарубіжний досвід та Україна* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 21 жовт. 2021 р. Ужгород, 2021. С. 157–161.

310. Ставичний П.І. Громадянські права у конституційно-правових відносинах. *Функціонування Конституції України в умовах війни: теоретичні засади та практичні реалії* : матеріали Міжнар. пр. шк., м. Ужгород, 27 черв. 2022 р. Ужгород, 2022. С. 111–124.

311. Ставичний П.І. Доступність та ефективна результативність внутрішньодержавних інституцій захисту громадянських прав. *Україна на сучасній геополітичній шахівниці світу: феноменологічний та конституційно-правовий аналіз* : матеріали Міжнар. пр. шк., м. Ужгород, 14 лип. 2022 р. Ужгород, 2022. С. 93–102.

312. Ставичний П.І. Особливості захисту основоположних прав і свобод людини та громадянина. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2011. № 15. С. 132–135.

313. Статут Співдружності Незалежних Держав. Ідентифікатор №997_033 / прийнятий 22.01.1993 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_033#Text (дата звернення: 21.02.2022).

314. Стефанчук М. Питання адаптації законодавства України щодо права фізичної особи на свободу пересування до стандартів Європейського Союзу. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 4. С. 49–52. URL: http://lsej.org.ua/4_2017/13.pdf (дата звернення: 16.05.2022).

315. Стогова О. Особисте життя людини: проблема визначення поняття. *Правовий вісник Української академії банківської справи*. 2014. № 1(10). С. 6–10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pvuabs_2014_1_4 (дата звернення: 16.05.2022).

316. Судові та правоохоронні органи: навчальний посібник / М.В. Ковалів, С.С. Єсімов, Ю.С. Назар, М.Т. Гаврильців, Г.Ю. Лук'янова, А.І. Годяк, М.М. Бліхар. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2016. 388 с. URL: <http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/76/1/sydovi%20i%20pravooxor.pdf> (дата звернення 20.01.2022).

317. Судові, правоохоронні, контрольні-наглядні та правозахисні органи України : підручник / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. С.М. Гусарова. Харків, 2020. 508 с. URL: http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/9887/Sudovi_pravookhoronni_kontrolnonahliadovi%20ta%20pravozakhysni%20orhany%20Ukrainy_2020.pdf?sequence=4&isAllowed=y (дата звернення 18.01.2022).

318. Теліпко В.Е., Овчаренко А.С. Міжнародне публічне право: навч. посіб. / за заг. ред. В.Е. Теліпко Київ: Центр учбової літератури, 2010. 608 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/CUL/26_2-Mizhnarodne_publichne_pravo-Telipko2010.pdf (дата звернення: 29.05.2022).

319. Теорія держави і права : навч. посіб. для підгот. фахівців з інформ. безпеки / за заг. ред. Л.М. Стрельбицької. Київ : Кондор-Видавництво, 2016. 332 с.

320. Теорія держави і права в тестових завданнях: навч. посібник / за заг. ред. д.ю.н., проф. Л. Р. Наливайко. Дніпро: Дніпр. держ. ун-т внутр. справ, 2018.

URL:<https://er.dduvs.in.ua/bitstream/123456789/2024/1/%D0%A2%D0%94%D0%9F%D0%9D%D0%90%D0%92%D0%A7%D0%9F%D0%9E%D0%A1%D0%91.pdf> (дата звернення: 14.07.2022).

321. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. 2-е вид., перероб. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 688 с.

322. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 685 с. URL: https://www.ebk.net.ua/Book/law/zaychuk_tdp/zmist.htm (дата звернення: 14.07.2022).

323. Теорія держави і права: навчальний посібник / Г.О. Саміло. Запоріжжя: Просвіта, 2010. 348 с. URL: http://eir.zntu.edu.ua/bitstream/123456789/970/1/Samilo_Theory_of_state_and_law.pdf (дата звернення: 09.08.2022).

324. Теорія держави та права : [посіб. для підготов. до іспитів] / С.М. Тимченко, Р.А. Калюжний, Н.М. Пархоменко, С.М. Легуша. 3-є вид. стереотип. Київ : Паливода А.В., 2007. – 176 с.

325. Теорія держави та права : навч. посіб. / за заг. ред. С.Д. Гусарєва, О.Д. Тихомирова. Київ : НАВС, Освіта України, 2017. 320 с. URL: https://www.naiaiu.kiev.ua/files/kafedru/tdp/navch_pos_tdp.pdf (дата звернення: 27.04.2022).

326. Теорія міжнародного права : навчально-методичний посібник / за ред. О.В. Бігняка. Херсон : Видавництво «Гельветика», 2020. 224 с.

327. Терлецький Д. С. Конституційно-правове регулювання як предмет наукового дослідження. *Актуальні проблеми держави і права*. 2017. Вип. 78. С. 157–162. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/9080> (дата звернення: 09.08.2022).

328. Тищенкова І.О. Конспект лекцій з дисципліни «Міжнародний захист прав людини». Дніпро : Дніпропетр. держ. ун-ту внутр. справ, 2019. 133 с. URL: <https://dduvs.in.ua/wp->

content/uploads/files/Structure/library/student/lectures/2020/kzpd/l23.1.pdf (дата звернення: 14.02.2022).

329. Ткаченко Є. Право на свободу віросповідання: судовий захист та деякі проблеми реалізації. *Теорія і практика правознавства*. 2015. 2 (8). С. 1–18. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/230566432.pdf> (дата звернення: 18.05.2022).

330. Ткачик А. Таємниця спілкування та її обмеження в кримінальному провадженні : дис. ... д-ра філософії в галузі права : 12.00.09. Львів, 2021. 185 с. URL: http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/3748/1/tkachik_d.pdf (дата звернення: 13.05.2022).

331. Ткачук Н.І. Інформаційні права і свободи людини і громадянина в Україні: визначення термінів, співвідношення понять. *Інформація і право*. 2018. № 2. С. 17–30. URL: http://ippi.org.ua/sites/default/files/4_8.pdf (дата звернення: 04.05.2022).

332. Ткачук П., Ткачук А. Роль і місце Конституційного Суду України у захисті основних прав і свобод людини. *Вісник Конституційного Суду України*. 2010. № 4. С. 118–131. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vksu_2010_4_27 (дата звернення: 18.01.2022).

333. Тодыка Ю.М. Конституционное права Украины: отрасль права, наука, учебная дисциплина. Харьков, 1998. 291 с.

334. Тополевський Р. Б., Федіна Н. В. Теорія держави і права: навч. посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2020. 268 с. URL: <http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/3293/1/%D0%A2%D0%B5%D0%BE%D1%80%D0%94%D0%B5%D1%80%D0%B6%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0-13-07-20.pdf> (дата звернення: 01.08.2022).

335. Сухорукова А. Трансформація сучасного поняття «державні органи влади». *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. Київ, 2008. Вип. 13. С. 238–243. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/78148> (дата звернення: 11.01.2022).

336. Троян Я. Інститут забезпечення конституційних прав і свобод: поняття, основні ознаки. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 6. С.

210–215. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/2355> (дата звернення: 14.01.2022).

337. Указ Президента України «Про першочергові заходи щодо забезпечення реалізації та гарантування конституційного права на звернення до органів державної влади та органів місцевого самоврядування» від 07.02.2008 р. №109/2008. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/109/2008#Text> (дата звернення: 22.01.2022 р.).

338. Україна вийшла з трійки країн, з якими найчастіше судяться в Європейському суді з прав людини. *Опендатабот*. Опублік. 30.08.2021 р. URL: <https://opendatabot.ua/analytics/european-court> (дата звернення: 23.02.2022).

339. Україна та Європейський суд з прав людини. Постійне представництво України при Раді Європи. Опублік. 31.08.2021 р. URL: <https://coe.mfa.gov.ua/spivrobotnictvo/ukrayina-ta-yevropejskij-sud-z-prav-lyudini> (дата звернення: 23.02.2022).

340. Україна увійшла у першу трійку за кількістю скарг проти неї в Європейському суді з прав людини. *Європейська правда*. Опублік. 24.01.2019 р. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2019/01/24/7091973/> (дата звернення: 23.02.2022).

341. Федоренко В.Л. Внутрішня побудова інституту конституційного права: проблеми теорії та практики. *Юридичний вісник*. 2010. № 4. С. 14–21. URL: <http://yurvisnyk.in.ua/index.php/yuridichnij-visnik-4-2010.html> (дата звернення: 17.04.2022).

342. Федоренко В.Л. Інститут конституційно-правових відносин в системі конституційного права України. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2005. № 286. С. 39–47. URL: http://library.chnu.edu.ua/res/library/elib/visnyk_chnu/visnyk_chnu_2005_0286.pdf#page=39 (дата звернення: 08.07.2022).

343. Федоренко В.Л. Суб'єкти конституційно-правових відносин в Україні та їх система. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2011. № 4. С. 27–34. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bmju_2011_4_6 (дата звернення: 11.07.2022).

344. Федоренко В.Л. Теоретичні основи системи конституційного права України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02. Остріг, 2009. 549 с.
345. Фрицький О.Ф. Конституційне право України: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 536 с.
346. Хамула П.І. Правоохоронні органи в системі органів державної влади: дис. ... канд. юр. наук : 12.00.01. Харків, 2015. 235 с. URL: http://nauka.nlu.edu.ua/download/diss/Hamula/d_Hamula.pdf (дата звернення: 02.01.2022).
347. Хилько М. Удосконалення механізмів ефективної реалізації парламентського контролю в Україні. *Громадська думка про правотворення*. 2020. № 20. С. 15. URL: <http://nbuviar.gov.ua/images/dumka/2020/20.pdf> (дата звернення: 12.01.2022).
348. Христова Г.О. Доктрина позитивних зобов'язань держави у сфері прав людини : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2019. 491 с. URL: http://nauka.nlu.edu.ua/download/diss/Xristova/d_Xristova.pdf (дата звернення: 09.02.2022).
349. Худоба К.В. Ефективність інноваційної діяльності та процес її забезпечення. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2015. № 4. С. 622–627. URL: <http://global-national.in.ua/issue-4-2015> (дата звернення: 03.01.2022).
350. Чепульченко Т.О. Права людини в ісламі. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2011. № 1 (9). С. 166–171. URL: <https://ela.kpi.ua/handle/123456789/4935> (дата звернення: 05.02.2022).
351. Черних Є. М. Об'єктивне і суб'єктивне право: теоретико-правові аспекти співвідношення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2008. 20 с. URL: <https://nadoest.com/chernih-yevgen-mikolajovich-obyektivne-i-subyektivne-pravo-teo-stor-1> (дата звернення: 29.07.2022).
352. Черних Є.М. Проблеми понятійних ознак суб'єктивного права. *Публічне право*. 2014. № 4. С. 213–220.
353. Чорна С. Роль судової влади в конституційно-правовому механізмі захисту прав і свобод людини. *Підприємництво, господарство і право*. 2020.

№ 8. С. 186–190. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/index.php/archive-8-2020> (дата звернення 20.01.2022).

354. Шаповал В.М. Державний лад країв світу. Київ: Український Центр Правничих Студій, 1999. 320 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KNIGI-2012/Shapoval_Dovidnuk_1999.pdf (дата звернення: 24.06.2022).

355. Шаповал В. Феномен Конституції як Основного Закону. Право України. 2014. № 7. С. 64–84. URL: https://rd.ua/storage/attachments/Шаповал_2014_Феномен%20конституції%20як%20основного%20закону.pdf (дата звернення: 03.05.2022).

356. Шаповал В., Крижанівський С. Конституція України 1996 р. і права людини: питання державно-правової теорії. Український часопис прав людини. 1996. № 3–4. С. 7–14.

357. Шаптала Н.К., Задорожня Г.В. Конституційне право України: навч. посіб. Запоріжжя: Дике Поле, 2012. 479 с.

358. Шевчук І. Становлення та розвиток інституту конституційного контролю в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право.* 2015. Т. 1, № 31. С. 112–115.

359. Шмельова Г. Г. Міжнародно-правові гарантії прав людини: загальнотеоретичний аспект. *Правові новели.* 2014. № 1. С. 99–103. URL: <http://www.mubip.org.ua/wp-content/uploads/2016/01/24.pdf> (дата звернення: 31.01.2022).

360. Шумак І.О. Громадянські права і свободи людини за Конституцією України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2000. 16 с.

361. Шуміло І.А. Міжнародна система захисту прав людини : навч. посіб. Київ : ФОП Голембовська, 2018. 168 с. URL: https://nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/05/msc_1_copy-1.pdf (дата звернення: 20.02.2022).

362. Шумський П.В. Судові і правоохоронні органи України (опорний конспект лекцій). Тернопіль: Юридичний Інститут Тернопільської академії народного господарства, 2000. 186 с. (Лілея). URL:

http://library.wunu.edu.ua/files/EVD/kons_pravoooh_organu.pdf (дата звернення 20.01.2022).

363. Що таке закони шариату. *BBC News / Україна*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-58267060> (дата звернення: 10.02.2022).

364. Юрчак І. Обов'язки особи: теоретико-правовий вимір : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2016. 185 с. URL: https://lpnu.ua/sites/default/files/2020/dissertation/1723/dysertaciynarobotanazdobutt_yanaukovogostupenyakandydatayurydychnyhnaukyurchakir.pdf (дата звернення: 01.08.2022).

365. Юрчак І. Обов'язки особи: теоретико-правовий вимір : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2016. 185 с. URL: https://lpnu.ua/sites/default/files/2020/dissertation/1723/dysertaciynarobotanazdobutt_yanaukovogostupenyakandydatayurydychnyhnaukyurchakir.pdf (дата звернення: 01.08.2022).

366. Яворська К. Білорусь і Молдова як приклади пострадянської деформації системи громадянських і політичних прав і свобод. *Актуальні проблеми політики*. 2018. № 62. С. 183–191. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/14115> (дата звернення: 05.06.2022).

367. Ярмакі Х. Механізм адміністративно-правового регулювання. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2013. № 2. С. 81–87. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pupch_2013_2_30 (дата звернення: 29.08.2022).

368. Ярмол Л. Свобода вираження поглядів та проблеми юридичного забезпечення її реалізації в Україні (загальнотеоретичне дослідження) : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2018. 490 с. URL: https://ena.lpnu.ua/bitstream/ntb/44111/3/dysertaciyna_robota_na_zdobuttya_naukovogo_stupenya_doktora_yurydychnyh_nauk_yarmol_liliyi_volodymyrivny.pdf (дата звернення: 17.05.2022).

369. Ярмол Л. Свобода віросповідання: позитивні тенденції та проблеми у сфері її юридичного забезпечення в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 6. С. 39–42. URL: http://lsej.org.ua/6_2020/9.pdf (дата звернення: 18.05.2022).

ДОДАТКИ

Додаток 1

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких відображені основні наукові результати дисертації:

1. Ставичний П.І. Особливості захисту основоположних прав і свобод людини та громадянина. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Право»*. 2011. Вип. 15. С. 132–135.

2. Ставичний П.І. Взаємозалежність між застосуванням принципу верховенства права та урахуванням судової практики Європейського суду з прав людини. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Право»*. 2011. Вип. 16. С. 52–55.

3. Stavichny P. The Bureau of Economic Security is the main law enforcement domestic institution aimed at counteracting offenses that encroach on the functioning of the state's economy. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2021. № 6. P. 158–163.

4. Петрецька Н.І., Ставичний П.І. Категорія «національні інтереси» крізь призму забезпечення індивідуальних та колективних прав людини. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Право»*. 2021. Вип. 68. С. 41–45.

5. Ставичний П.І. Комітет з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій у Донецькій, Луганській областях та Автономної Республіки Крим, міста Севастополя, національних меншин і міжнаціональних відносин як внутрішньодержавна інституція захисту громадянських прав. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2021. № 3. С. 33–38.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Ставичний П.І. Громадянські права та механізми їх захисту. *Роль періодичних юридичних видань у формуванні правової держави: зарубіжний досвід та Україна*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 21 жовт. 2021 р. Ужгород: ДВНЗ «Ужгородський національний університет», 2021. С. 157–161.

7. Ставичний П.І. Внутрішньодержавні інституції захисту громадянських прав. *Конституційно-правові механізми реалізації та захисту прав людини і громадянина в умовах війни: світовий досвід та Україна*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 26 трав. 2022 р. Ужгород: ДВНЗ «Ужгородський національний університет», 2022. С. 79–85.

8. Ставичний П.І. Громадянські права у конституційно-правових відносинах. *Функціонування Конституції України в умовах війни: теоретичні*

засади та практичні реалії: матеріали Міжнар. пр. шк., 27 черв. 2022 р. Ужгород: ДВНЗ «Ужгородський національний університет», 2022. С. 123–136.

9. Ставичний П.І. Доступність та ефективна результативність внутрішньодержавних інституцій захисту громадянських прав. *Україна на сучасній геополітичній шахівниці світу: феноменологічний та конституційно-правовий аналіз*: матеріали Міжнар. пр. шк., 14 лип. 2022 р. Ужгород: ДВНЗ «Ужгородський національний університет», 2022. С. 115–126.